Безнен МИРАС

НАШЕ НАСЛЕДИЕ
12
декабрь 2022
ISSN:2500-011X

КЫЗЫКЛЫ ТАБЫШЛАР ● КАДЕРЛЕ ИСТӘЛЕКЛӘР ● ГЫЙБРӘТЛЕ ЯЗМЫШЛАР

Киевмы, әллә Кияү каламы?

6 бит

Мари мәдәниятендә ислам дине

32 бит

Каләм! Кальбеңдә ни сер бар – гаян ит,
Килеп кичмешләр әхвален бәян ит.
Дәрдемәнд

Безнең МИРАС

12 +

12
(348)
декабрь 2022

Фәнни-популяр, әдәби-нәфис
һәм документаль журнал

1991 елның апреленнән башлап «Мирас», 2012 елның маеннан, «ТАТМЕДИА» АҖ тарафыннан кабат гамәлгә куелып, «Чын мирас» исемнәре белән чыкты. 2014 елның маеннан «Безнең мирас» итеп үзгәртелде.

Баш мөхәррир
Лемон Лерон улы ЛЕРОНОВ (Ләбиб Лерон)
(843) 222-09-83 (17-92)

Баш мөхәррир урынбасары
Фирдәвес Зарифуллин (Фирдәвес Зариф)
(843) 222-09-83 (17-93)

Киңәшче идарә

Ирада Әюпова
(ТРның мәдәният министры)
Айрат Зарипов
(ТР Дәүләт Советының Мәгариф, мәдәният, фән һәм милли мәсьәләләр комитеты рәисе)
Айдар Сәлимгәрәев
(«Татмедиа» Республика Матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы җитәкчесе)
Васил Шәйхразыев
(ТР премьер-министры урынбасары, БТК Милли Шурасы рәисе)

Редколлегия

Альберт Борһанов
Разил Вәлиев
Рәдиф Җамалетдинов
Фәнзилә Җәүһәрова
Ильяс Җиһаншин
Фәйзелхак Ислаев
Зиннур Мансуров
Хатыйп Миңнегулов
Ким Миңнуллин
Рүзәл Мөхәммәтшин
Данил Салихов
Индус Таһиров
Данис Шакиров
Илдар Шәфыйков

Җаваплы мөхәррир
Ленар Гобәйдуллин
89196911406

Дизайнер һәм биткә салучы
Алмаз Фәйзуллин
(843) 222-09-83 (17-92)

Мөхәррирләр
Ләйсән Данилова
(843) 222-09-83 (17-91)
Айзилә Сабирова
(843) 222-09-83 (17-92)

Сайт мөхәррире һәм корректор
Энҗе Хөсәенова
(843) 222-09-83 (17-93)

SMM-белгеч
Ләйләгөл Сафина
(843) 222-09-83 (17-92)

Редакция һәм нәшрият адресы:
420066, Казан шәһәре, Декабристлар урамы,
2 нче йорт
Электрон почта: **yanamiras@mail.ru**
Сайт: **beznenmiras.ru**

«Безнең мирас» (Наше наследие)
Ежемесячный научно-популярный,
литературно-художественный журнал
(на татарском и русском языках)

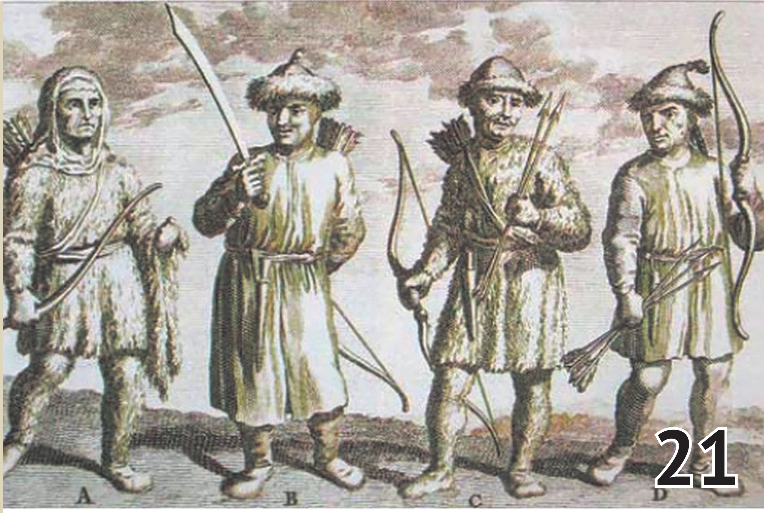

21

Эчтәлек

ДӨНЬЯДА СҮЗЕМ КАЛЫР...

3 Мостафа Ногман

ТАРИХИ МИРАС

4 Алтын Урданың башлангыч чорда халыкара сәясәте. *И.Миргалиев*
6 Киевмы, әллә Кияү каламы? *А.Чанышев*
8 Теләче төбәгенең борынгы ташъязма истәлекләре. *И.Һадиев, Р.Мәрданов*
21 Казан ханлыгының «Башкорт олысы» һәм башкорт этногенезы. *Ә.Әхсәнов*
30 Мари тормышы – күлмәк чигүендә. *А.Сабирова*
32 Мари мәдәниятендә ислам дине. *Т.Молотова*
39 Нурдәүләт хан. *Л.Гобәйдуллин*
42 Югалып табылган авыл. *В.Данилов*
48 Ачлык. *И.Казаков*
53 Татарларда Ку баш сюжетына әсәрләр. *Р.Исламов*
57 100 ел элек татар дөньясы

Чыганак-текстларда авторларның стиле, шул чор лексикасы һәм орфографиясе саклана.
Мәкалә авторларының фикере редакция фикере белән туры килмәскә дә мөмкин. Редакциягә юлланган язмалар рецензияләнми һәм кире кайтарылмый. Материаллар бары тик электрон вариантта гына кабул ителә. Журналга кергән язмаларны һәм фотоларны редакция рөхсәтеннән башка күчереп бастыру тыела.
Типография гаебе белән киткән хаталар өчен редакция җавап бирми.
Андый хаталар булса, техник контроль бүлегенә 519-44-61 телефоны белән хәбәр итә аласыз.

Бу санда Л.Гобәйдуллин, Л.Лерон төшергән, авторлардан һәм «Татар-информ»нан, Татарстан Милли музееннан, «Татар энциклопедиясе» томнарыннан, җиде томлык «Татар тарихы»ннан алынган фотосурәтләр файдаланылды.

«ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыятенең «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды. Адресы: 420066, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2 нче йорт.

ТАТАР ГАМЕ

60 Нихәл, Оренбург? *Р.Каюмов*
65 «Безнең мирас» котлый!

ДИНИ МИРАС

66 Ислам дөньясы. *Габдерәшит Ибраһимов*
72 Китаплы милләт: Әби патша Корьәне, Казан басмасы һәм заман. *Д.Әхмәтова*
78 Дин дәресләре. *С.Бикбулат*
80 Ислам. Дини сүзлек
81 Пәйгамбәребез Мөхәммәднең (с.г.в.) хәдисләре. *Ә.Рәхими*

ӘДӘБИ МИРАС

82 Газизә Сәмитова шигырьләре

ХӘТЕР САНДЫГЫ

84 Хаҗ сәфәре. *Л.Лерон*
92 Фазыл Туйкинның Сәхәветдин Миңлекәйгә язган хаты. *Ә.Шәрипов*
96 Таныдыгызмы? *Р. Нәбиуллин*
98 Истә, һаман да истә!

СӘНГАТИ МИРАС

100 Татарның көмеш савыт-сабалары
102 «Юксыну» җыры

МИЛЛИ РИЗЫК

104 Күк кызын җиргә төшергән аш-су

ТАБИГЫЙ ЯДКЯРЛӘР

106 Тал

СИХӘТЛЕ МИРАС

107 Тал дәвалый

ШАЯН МИРАС

108 Көлке куа килә...

БАЛАЧАК МИРАСЫ

110 Без барыбыз да – балачактан

112 «Безнең мирас» хәбәрләре
114 «Безнең мирас» журналының 2022 елга библиографиясе
118 Мирасворд
119 «Безнең мирас» елъязмасы. *Декабрь*

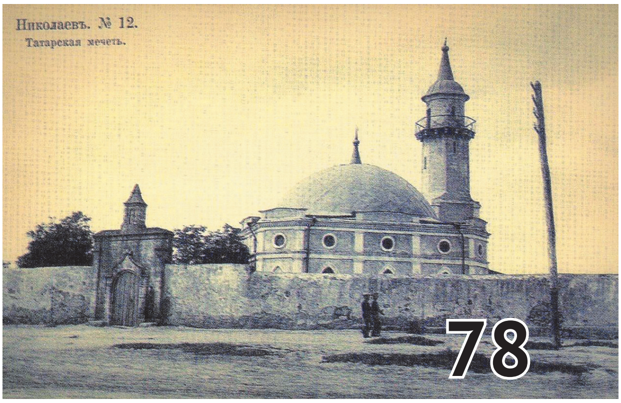

Заказ №О-3564. Тираж – 2020 данә. Формат 70х100 $^1/_{16}$
Басарга кул куелды: 29.11.2022. Чыгу көне: 05.12.2022.
Айга бер тапкыр чыга. Бәясе ирекле.

Журнал 2012 елның 17 апрелендә Федераль элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр өлкәсендә күзәтчелек хезмәтенең Татарстан Республикасы буенча идарәсендә ПИ №ФС77-57844 нче таныклык белән теркәлде.

Тышлыкның беренче битендә:
Мостафа Ногман улы Искәндәр белән

Купме тузем, сабырлыклар кирәк,
Тормыш юлын уткән чакларда...

Мостафа Ногман

Шагыйрь һәм тел галиме, Арча районының Кызыл Яр авылы тумасы Мостафа Ногман (1912-1976) улы Искәндәр белән

МОСТАФА НОГМАН*

(22.12.1912-4.09.1976)

Габдулла Тукайга

Бик еракта балкып аткан
Бер гүзәл апрель таңы,
Бирде сине бу җиһанга,
Әй, шагыйрьләр солтаны.

Саклый мәңге истәлегең
Син яшәп киткән урын,
Нур булып янды йөрәктә
Синең һәр язган җырың.

Азмы какканны-сукканны
Күтәрдең ич син – ятим,
Җырладың шуңа халкыңның
Моң тулы хиссиятен.

Тынмый сазың, моңлы сазың,
Кем тыя алсын аны?!
Син яшәрсең, мең яшәрсең,
Син – шагыйрьләр солтаны!

1966

Текстны журналга ***Ләбиб Лерон*** *әзерләде.* ■

---

*Мостафа Ногман (Мостафа Ногман улы Ногманов) 1912 елның 22 декабрендә хәзерге Татарстан Республикасының Арча районындагы Кызыл Яр авылында туган. 1965 елдан СССР Язучылар берлеге әгъзасы. 1976 елның 4 сентябрендә Казанда вафат булды.

Алтын Урданың башлангыч чорда халыкара сәясәте

Илнур Миргалиев

Соңгы елларда Алтын Урда тарихы белән кызыксыну артса да, әлеге дәүләтнең тышкы сәясәте, геосәяси һәм икътисади мәнфәгатьләре үзәккә куелган хезмәтләр һаман юк дәрәҗәсендә. Өч йөз ел яшәп калган Җүчи Олысының халыкара аренада тоткан урыны да әлегәчә ачыкланмаган.

Безнең фикеребезчә, Алтын Урданың оешуы өч этаптан торган. Беренчесе, 1207 елда башланып, 1241 елга кадәр дәвам иткән. Борынгы «Яшерен тарих» хезмәте раслаганча, «урман халыклары»н яулаганнан соң, Чыңгыз хан өлкән улы Җүчигә дәүләтнең бер өлешен бүлеп бирә. Әүвәл бу җирләр Сәләңгә һәм Енисей елгалары арасын били. Җүчи хан, биләмәләрен зурайтуны максат итеп, монгол (кайбер галимнәр фикеренчә, магул) яуларында бик тырышып катнаша. Чыңгыз угыллары үз олысларында шактый мөстәкыйль эш йөртә. Алардан бары тик аталары кушканда чирүе белән гаскәргә кушылу гына сорала. Олыслар дәүләт эчендәге дәүләтне хәтерләтә.

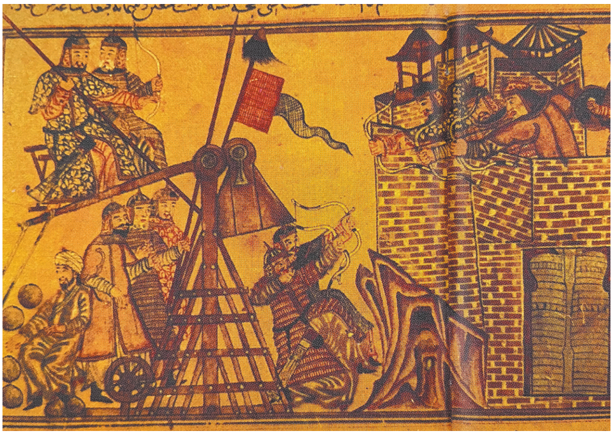

Җүчиләрнең таш кирмәннәрне яулап ала торган җайланмасы. Рәшидеддин елъязмасыннан миниатюра. 14 нче йөз башы

Җүчи үлгәннән соң, нәсел башлыгы булып Бату сайлана. 1229 елгы корылтайда аңа көнбатыш җирләрне яулап алу бурычы йөкләнә. Төп сугышлар 1235-1241 нче елларга туры килә. Башта алар гомум монгол мәнфәгатьләрен күз уңында тотса да, соңрак, Җүчи йортының Үгәдәй йорты белән низаглашуы аркасында, Бату яңа биләмәләрдә үз хакимиятен ныгытырга тотына. Шуңа күрә Алтын Урда оешуының икенче этабы дигәндә, без 1242-1259 нчы елларны игътибарга алабыз. Шушы гаять кыска вакыт эчендә илдә бәйсез хакимият институтлары барлыкка килә (Бату хан Монгол империясе каһаны Гүюкнең хакимлеген танымый). 1251 елда Бату ярдәме белән Каракорым тәхетен Мәнгү хан ала, шуннан соң гына ике арадагы мөнәсәбәтләр җылына төшә.

1259 елда Мәнгү хан вафат булгач, Хубилай белән Арык-Бога арасында тәхет өчен ызгыш куба. Хубилай Юань империясен нигезли. Алтын Урданың яңа ханы Бәркә аның идарәсенә күнми. Җүчи Олысы де-факто бәйсезлеккә ирешә.

Өченче этап – 1260-1269 нчы еллар. Бу чорда Монгол империясе таркала һәм 1269 елда узган соңгы гомум монгол корылтаенда чыңгызыйлар бер-берсенең биләмәләрен мөстәкыйль берәмлек итеп таный. Нәтиҗәдә, Евразия континентында дүрт яңа дәүләт оеша: Җүчи Олысы (Алтын Урда), Чагатай Олысы, Илханилар иле (Иран) һәм Кытай харәбәләрендә корылган Юань мәмләкәте.

Алтын Урда хисапсыз сугышлар нәтиҗәсендә барлыкка килә. Шуңа күрә аның элгәре чордагы халыкара багланышлары турында сүз йөрткәндә (1242 елга кадәр) хәрби факторны истә тоту зарур. Җүчиләрнең иң гайрәтле яулары көнбатышка җәелгәнгә, тышкы сәяси мөнәсәбәтләр, беренче чиратта, Балкан дәүләтләре, Византия, Польша һәм алман халыклары белән урнаша.

1242 елдан алып Алтын Урда халыкара аренада мөһимрәк урын тота башлый. Әмма игътибар көнбатыштан көнчыгышка күчә: олыс Монгол иленең эчке мәсьәләләренә дикъкать итә, соңрак Чыңгыз ханның «мирас»ын бүлүдә катнаша. «Яңа йорт»ларга (сүз олыслар турында бара) дөньяда тиңнәр булмый, алар иң куәтле, иң нык дәүләтләрдән санала.

Тулы иреккә ирешкәнче Алтын Урда, ялгызы гына үзәккә каршы торырлык хәлдә түгеллеген аңлап, 1259 елга кадәр Каракорым хакимияте белән дустанә мөгамәлә саклауны, хезмәттәшлек итүне хубрак күрә. 1259-1269 нчы елларда Олуг Олыс (Алтын Урда) башка дәүләтләр тарафыннан үзенең бәйсезлеген рәсми тануны алга сөрә, тышкы эшләрен шул максаттан чыгып оештыра. Европа илләре дә читкә тибәрелми: Византия, хәтта Скандинавия дәүләтләре һәрвакыт күз уңында тотыла. Алай да, Алтын Урданың төп багланышлары бу чорда (хәер, соңрак та) чыңгызыйлар дәүләтләре һәм Мәмлүкләр солтанлыгы белән корыла. Алтын Урда, әүвәлгеләренә карата Бәркә хан вакытыннан ук, агрессив мөнәсәбәттә тора: Юань империясе танылмый, Чагатай һәм Илханилар Олысына еш кына яу чабыла. Мәмлүкләр исә, киресенчә, тышкы сәясәттә Олуг Олысның төп аркадашы була.

Моның берничә сәбәбен аерып күрсәтергә мөмкин. Беренчедән, Бәркә-Хулагу дошманлыгы. Икенчедән, мәмлүкләрнең дә Дәште-Кыпчактан чыгуын искә төшерик, аларның тарихи ватаннарыннан тәмам өзелергә теләмәүләре табигый. Җитмәсә, Бәркә хан тәхеттә утырган заманда Алтын Урда гаскәренең төп өлешен төрки халыклар (нигездә, шәркый кыпчаклар) тәшкил итә. Җүчиләр һәм аларга ияреп килгән монгол яугирләре азчылык булганга, хакимияткә җирле халыкның мәнфәгатьләрен дә санга сугарга туры килә. Өченчедән, Бәркә хан мөселман була һәм эш-гамәл кылганда мөселман сәүдәгәрләренә, руханиларына таяна. Ул Хулагуның Габбасилар хәлифлеген тар-мар итүенә каршы чыга, соңыннан мәмлүкләрнең әлеге дәүләтне янә торгызуын хуплый.

Билгеле булганча, Багдадның соңгы хәлифе Әл-Мөстәсим 1258 елда Хулагу тарафыннан һәлак ителә. Бу чорда олуг хан тәхетен Мәнгү били, Хулагу исә аның исеменнән эш йөртә. Бәркәнең Каракорымга каршы торырлык көче булмый. Мәнгү хан үлгәннән соң, Үзәк һәм Урта Азиядә монголлар арасында гауга куба. Мәмлүкләр шул вакыт эчендә Габбасилар хәлифлеген яңадан тергезергә өлгерә. Мөселман Бәркә, билгеле, яңа хәлифне таный. Мәмлүкләр дә бурычлы калмый: алар, номиналь рәвештә булса да, үз өстеннән татар ханнары идарә итүен таный. Гарәбстан, Мисыр һәм Сүрия шәһәрләрендә укылган хөтбәләрдә һәрвакыт хәлиф, мәмлүк солтаны һәм татар ханы янәшә телгә алына. (Мондый эшләр алдан килешенмичә эшләнә алмый, әлбәттә.) Шул рәвешле, Җүчи Олысы ислам дөньясының мөһим үзәкләреннән берсенә әверелә. ■

Киевмы, әллә Кияү каламы?

Айрат Чанышев

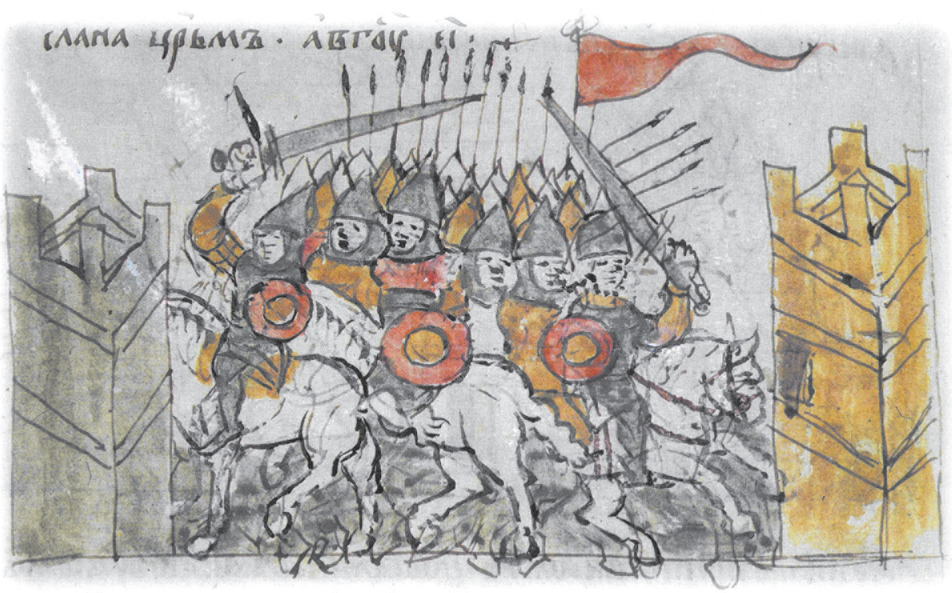

Борынгы елъязмада кыпчакларның шәһәрләре күп булуы турында әйтелә: «В то же лето (1116 ел. – *Ред.*) Ярополк ходи на Половецкую землю к Дону, и ту взя полон мног и городы 3 взя половецкые: Балин, Чевшлюев и Сугров»

Алдагы мәкаләләребезнең берсендә Киев каһанлыгының татар-төрки мәмләкәте булуы турында язган идек. Ә хәзер аның ни өчен Киев дип аталуына тукталып китик. Урта гасырларда булган шәһәр атамаларының чыгышын нигездә татар-төркичә аңлаталар: Полтава – Бал+тавы, Харковь (элекке атамасы Хартов) – Кар+тау, Тьмутаракань – Төмәнтархан һ.б.

Киев каһанлыгының көньягындагы далаларда бродник, карабүрек һәм бәҗәнәкләр яшәгән. Баштарак өстенлек бәҗәнәкләрдә булган. Соңрак исә, кыпчаклар, бәҗәнәкләрне кысрыклап, өстенлеккә ирешә. Кыпчаклар шактый алдынгы халык саналган. Аларның үз дәүләтләре, шәһәрләре, рун язуы булган. Мәсәлән, Хартовның (Картауның) кыпчак ханнарының башкаласы икәнлеген беләбез. Археологик казылмалар шул турыда сөйли. Кызганыч ки, бездә кыпчак тарихы өйрәнелми, алар турында фәнни хезмәтләр язылмый диярлек.

Киев кенәзлекләреннән көньяктагы, Карпаттан Уралга кадәрле җирләрне биләгән бәҗәнәк-кыпчак ханлыклары рус кенәзлекләре белән төрле мөнәсәбәттә яшәгән: үзара сәүдә дә гөрләгән, сугышлар да булмый калмаган. Кыпчак һәм бәҗәнәк гаскәрләре киевлыларның төрле походларында катнашкан, чит ил дошманнары бәреп кергән очракта да аларга ярдәмгә ашыкканнар. Рус кенәзләре, кыпчаклар белән дустанә мөнәсәбәтне саклар өчен, хан кызларына өйләнә торган булганнар. Мәсәлән, Андрей Боголюбский (әнисе – кыпчак ханы Аепның кызы) кебек кайбер рус кенәзләре ике телдә – русча һәм кыпчакча иркен аралашкан, үз сәясәтләрендә кыпчакларга нык таянган. Боголюбскийның татарча исеме дә бар – Китай.

Киев һәм кыпчакларның үзара дус-тату яшәүләре турында В.Каратеевның (ул да, чыгышы белән, татарлардан) «Русь и Орда» исемле китабында бик тәфсилләп бәян ителгән. Китапның 1 нче томы Алтын Урдага кадәрге елларны, кыпчак-бәҗәнәкләр чорын колачлый. Каратеев анда кыпчакларның Киев белән хезмәттәшлегенә күп мисаллар китерә. Аларның дәүләт хезмәтендә булулары, Киевта күпләп яшәүләре, Киев гаскәренең шактый өлеше кыпчак җайдакларыннан торуы хакында яза. Шуннан соң ул Киев каһаннары һәм кенәзләренең кайсы кыпчак ханы белән нинди туганлыкта булуын санап китә. В.Каратеев, ким дигәндә, иллеләп кенәзнең кыпчакларга өйләнүе, кызларын кияүгә бирүләре, берберләрен кода-кодагый дип атап йөрүләре турында бәян итә. Аның аңлатуынча, кыпчак каны булмаган бер генә рус кенәзе дә юк. Алар йөзләрчә еллар бергә яшәп, кодалашып, туганлашып беткәннәр. Кыпчакларны Русьның дошманнары итеп күрсәтүдән дә зуррак тинтәклек юк, ди автор. Рус кенәзлекләре белән кыпчаклар арасындагы конфликтлар исә, төрле рус кенәзлекләрендәге кенәзләр арасындагы үзара сугышлардан бик күпкә азрак, ди галим. Чынлап та, рус кенәзләре Алтын Урдага кадәр гел бер-берсе белән сугышып яшәгәннәр. Үзара сугышларда да алар ярдәмгә кыпчак-бәҗәнәкләрне чакырганнар.

Инде алда әйтеп киткәнемчә, башка рус кенәзлекләре белән даими ызгыш-сугышта үзләренә союзник булсын өчен, рус кенәзләре кыпчак кызларына өйләнгәннәр. Шуңа да кыпчаклар бу шәһәрне «кияүләр шәһәре», «кияүләр каласы», «кияүләр кирмәне» дип йөрткәннәр. Кыпчакларның шәһәрне шулай атауларыннан бу кала Кияү атамасын алган да. Тарихи чыганакларда Киев сүзе аерым гына кулланылмый, гадәттә, ул Киев-город, Киевград кебек формаларда әйтелә. Бу инде, татарчага әйләндергәндә, «Кияү каласы», «Кияүләр шәһәре» була.

Киев атамасының татарның кияү сүзеннән алынуына тагын бер-ике дәлил китерик. Алда искә алынган әл-Гарнәти бу шәһәрне «Гуркирмән» дип атый, ягъни гур+кирмән. Урта гасырларда яшәгән бабаларыбыз фарсы телен яхшы белгән. Гур фарсы телендә кияү дигәнне аңлата. Аксак Тимернең рәсми титулы «гурхан» булган, чыңгызыйлардан чыкмагач, ул үзен хан дип атый алмаган. Ә менә чыңгызыйлардан булган Сараймөлек ханымга өйләнгәч, ул үзенә «гуркирмән» титулы ала, ягъни «кияү хан»га әйләнә. Әл-Гарнәти сәяхәтнамәләрен гарәп телендә язган. Ул вакыттагы гарәп телендә күп кенә фарсы алынмалары да булган, шул җәһәттән, гур сүзе дә. Әл-Гарнәтинең раславынча, Киев – кирмән, алда әйткәнебезчә, кияүләр кирмәне булган.

Бу шәһәр атамасы гарәп-фарсы чыганакларында без белгән Киев формасында түгел, ә Кийәү / Кийау формаларында язылган. Ул татарның кыска ү/у авазына (w) туры килүче و (уәү/уау) хәрефе белән белдерелгән. Гарәп чыганакларын русчага тәрҗемә иткән вакытта, кияү сүзенең русча әйтелешендәге кебек үк, Кийау дип язганнар. ■

Теләче төбәгенең борынгы ташъязма истәлекләре

Ирек Һадиев, Раиф Мәрданов

Халкыбыз тарихын саклый торган борынгы ташъязма истәлекләр Теләче ягы авылларында аз түгел. Аларны фәнни җәһәттән өйрәнү көн тәртибендәге мөһим бурычларның берсе иде. Гәрчә гыйльми хезмәтләрдә һәм мәкаләләрдә бер өлешенең текстлары, тасвирламалары, фотолары бирелеп, галимнәр тарафыннан игътибар юнәлтелгән булса да, борынгы кабер ташларының һәммәсе дә фәнни әйләнешкә кертелмәгән иде.

Безнең тарафтан Теләче төбәге эпиграфикасын өйрәнү омтылышы 2000 нче еллар башында ук ясалды. Иске Җөри авылында сакланган, фәнни әдәбиятта XVI гасырның беренче яртысы истәлеге буларак кына телгә алынып килгән, тексты басылмаган, ачыклавыбызча 1516 елга нисбәтле тарихи кабер ташы турында соңрак махсус мәкаләбез булды[1].

2021 елның яз һәм көз айларында районның Олы Нырсы, Югары Кибәхуҗа, Кече Мирәтәк, Шәдке, Тәмте-Мәтәскә, Тәмте һәм Максабаш авылларына берничә эпиграфик экспедиция оештырып, XIV-XVII гасырларга караган 17 ташъязма истәлекне ачыкладык. XIV гасырда куелган – 4, XV гасыр белән даталанган – 2, XVI гасырның беренче яртысына нисбәтле – 8 һәм XVII гасырның икенче яртысында куелган 2 кабер ташын өйрәндек. Күбесенең текстлары моңарчы басылганы юк иде, аларның бары тик берничәсенең генә даталарын һәм кеше исемнәрен белешмәлекләрдә һәм мәкаләләрендә Һарун Йосыпов, Марсель Әхмәтҗанов, Нурулла Гариф, Венер Усманов, Фәүзия Бәйрәмова телгә алып килделәр.

Бу мәкаләбездә, авылларга нисбәтле төркемләп, һәрбер ташъязма истәлекнең текстлары һәм фоторәсемнәре кыскача искәрмә һәм аңлатмалар белән тәкъдим ителә.

Эпиграфик ядкярләрнең күпчелегенә югары сәнгати эшләнеш, матур бизәлеш һәм кануни гарәп каллиграфиясе хас. Алар, куелган чорларына күрә, тимпаннарында (алгы якларының өске өлешендә) үзенчәлекле геометрик һәм гаҗәеп нәфис чәчәк-үсемлек орнаментлары, текстны каймап алган үрмәле нәкышләр, арткы якларында купшы гөлләмә сурәтләре белән бизәкләнгән.

Экспедиция вакытында безгә ярдәм иткән Хәйдәр Гыйләҗиевкә (Максабаш авылы), Гөлсинә Кашапова-Низаметдиновага (Тәмте-Мәтәскә авылы, Казанда яши) һәм Радик Галимовка (Кече Мирәтәк авылы), форсаттан файдаланып, олы рәхмәтебезне белдерәбез.

Олы Нырсы авылы басуындагы ялгыз каберлек

Районда сакланган, төгәл датасы мәгълүм иң борынгы әлеге тарихи ядкяр махсус игътибарга лаек булса да, кызганыч ки, хәзерге көндә ташландык хәлдә диярлек. Аның тирәсен әйләндереп алган куаклыкны сирәкләп тәртипкә кертү, чардуганын алмаштыру таләп ителә.

---

[1] Һадиев И., Мәрданов Р. Иске Җөринең борынгы ядкяре // Безнең мирас. – 2018. – №5. – Б. 18-21; Шул ук // Теләче. – 2018. – 14 февраль.

№1. Исух улы Сөләйманның улына куелган таш*. 1357 ел

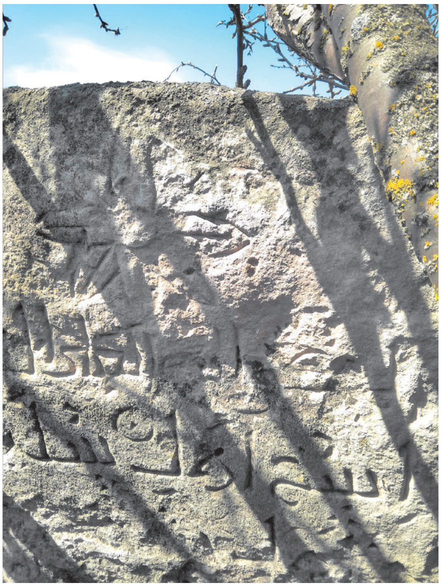

Алгы ягында (уйма язулы):

1) әл-хөкме Лилләһи әл-Гали әл-Кәбир
2) Исух улы Сөләйма-
3) -н улы Шәех (Шәмәх-?) з-
4) [иярәте рәхмәт]уллаһи
5) галәйһи рәхмәтән васыйгатән
6) тарих җиити җүр
7) әлу сәкер җал** рамаз***
8) рамазан айых әти

Үлчәмнәре: 110х66х25 см.

** Һ.В.Йосыпов китабында ташъязманың тексты һәм фоторәсеме урын алган (Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. – М.-Л.: изд-во АН СССР, 1960. – Табл. 29).*
*** Һиҗри 758 елның рамазан ае милади 1357 елның август-сентябрь айларына туры килә.*
**** Ташъязманы уючы ай исемен шушы юлда яза башлап, тәмамларга урын җитмәгәнлектән, яңа юлда аны тутырып язган.*

Олы Нырсы авылының «Изгеләр» («Зөлката») зираты

«Мазар суы» дип йөртелә торган кечкенә инеш буенда, Изгеләр чишмәсенә якын гына урнашкан борынгы зиратның атамасы «Зөлхи ата» дигән шәхес исеме белән бәйле, дип сөйләде Кече Мирәтәк авылында яшәүче Радик Галимов. Ул шулай ук Уфа ягыннан килгән кеше, немец әсирлегендә булып кайткан Нурмөхәммәт картның, тоткынлыкта чакта әйткән нәзерен үтәп, әлеге зиратны карап торуын, борынгы кабер ташларына чардуган ясатып куйганлыгын бәян итте[2].

Бу зиратның «Зөлката» дигән атамасы кайбер хезмәтләрдә (мәсәлән: Казаков Е.П., Старостин П.Н., Халиков А.Х. Археологические памятники Татарской АССР. – Казан, 1987. – Б. 194) бик бозылып, «дулкынлык» рәвешендә басылган.

---

[2] Чыгышы белән Балык Бистәсе районының Югары Тегермәнлек авылыннан булган фидакяр шәхес Нурмөхәммәт Маннановның үзе һәм нәселе, шулай ук Олы Нырсы авылының борынгы ташъязмалары турында киң мәгълүмат соңгырак чорда басылды: Нотфуллина Рамилә. Нырсы изгеләре // Безнең мирас. – 2017. – №11. – Б. 14-20.

№1. Исхак Ибраһим улына куелган таш*. 1399 ел

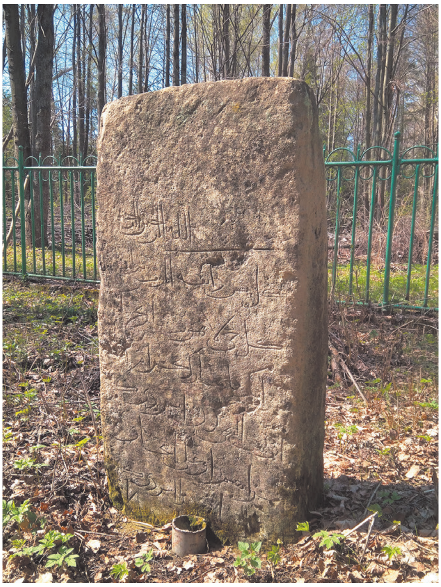

Алгы ягында (уйма язулы):

1) бисмиллаһир-Рахманир-Рахим
2) көллү нәфсин заикател-мәүт сүммә иләйна [түрҗәгунә]
3) көллү Хәййү лә йәмүт тарих сикез
4) [йөз] икедә мөбарәк мөхәррәм а[й]
5) уналтынчы көн** ирдекем
6) Ибраһим угылы Исхак
7) утыз алты яшендә ирдекем
8) фани дөньядин бакый дөньягә
9) ...

Үлчәмнәре: 119x61x19 см.

** Һ.В.Йосыпов китабында тексты һәм фоторәсеме урын алган (Табл. 45).*

*** Һиҗри 802 елның 16 мөхәррәм көне милади 1399 елның 18 сентябренә туры килә.*

№2. Йосыф Шәех улына куелган таш*. 1443 ел

Алгы ягында (уйма язулы):

1) бисмиллаһир-Рахманир-Рахим
2) көллү нәфсин заикател-мәүт
3) сүммә иләйна түрҗәгунә калә
4) ән-нәби галәйһиссәлам әл-кабрү
5) раудәт мин риядил-җәннәт
6) әү хофрәт мин хәфрән-нәйран тарих
7) сикез йөз кырык йитедә сәфәр аеның
8) горрәсендә** ирде Йосыф ибне Шәех
9) даре фәнадин даре бәкага рихләт кыйлды
10) гафәрә Аллаһу ләһү вә ли-вәлидәййә

Үлчәмнәре: 120x62x23 см.

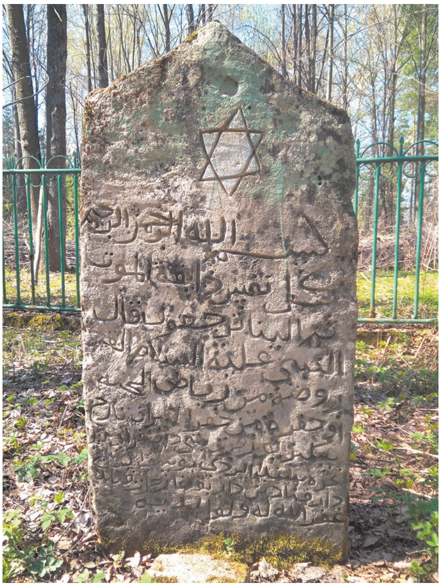

** Һ.В. Йосыпов китабында тексты һәм фоторәсеме урын алган (Табл. 51).*

*** Һиҗри 847 елның сәфәр ае башы милади 1443 елның июнь ае башына туры килә.*

Олы Нырсы авылының иске зираты

Бу зират «Мазар суы» инеше буенда, «Зөлката» зиратыннан бераз түбәндәрәк, Кече Мирәтәк авылы зиратына каршы тарафта.

Район тарихына багышланган китапта («Теләче йолдызлыгы», 2006) бу зираттагы бердәнбер борынгы ташъязма фотосы урынына алда тасвирланган 1443 елгы кабер ташының сурәте ялгыш куелган.

Әлеге зират ташъязмасын А.Зыятдинов белән М.Әхмәтҗановның «Галимнәр сәяхәте» мәкаләсендә («Шәһри Казан», 2014, 17 гыйнвар) «Зөлката» зиратындагы борынгы кабер ташларының икенчесе буларак тәкъдим итүләре дөреслеккә туры килми. Шушы ук мәкаләдә ташлардагы кеше исемнәрен 1523 елгы хан ярлыгына бәйләү дә соңгы фәнни тикшеренүләр белән расланмый.

№1. Әюб Мөхәммәд улына куелган таш*. 1472 ел

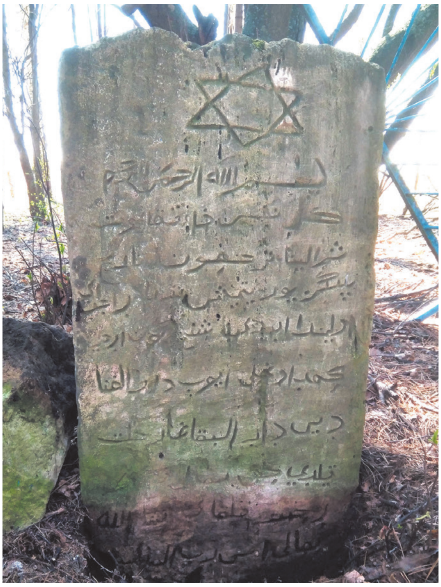

Алгы ягында (уйма язулы):

1) бисмиллаһир-Рахманир-Рахим
2) көллү нәфсин заикател-мәүт
3) сүммә иләйна түрҗәгунә тарих
4) сикез йөз йитмеш йитедә раҗәб ай
5) әүвәлендә** ирде шинбә көн ирде
6) Мөхәммәд угылы Әюб дарел-фәна-
7) -дин дарел-бәкага рихләт
8) кыйлды Хак Тәгалә
9) рәхмәт кыйлгай иншаэ Аллаһу
10) Тәгалә амин Раббил-галәмин

Үлчәмнәре: 116х62х21 см.

---

* *Һ.В.Йосыпов китабында тексты һәм фоторәсеме урын алган (Табл. 52).*

***Һиҗри 877 елның 1 раҗәб көне милади 1472 елның 2 декабренә туры килә.*

Олы Нырсы авылының гамәлдәге зираты янындагы каберлек

№1. Мөлек суфый Ямантай улына куелган таш. 1677 ел

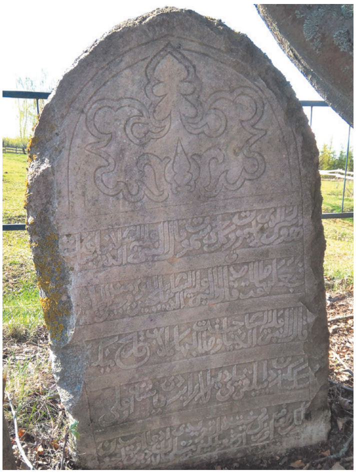

Алгы ягында (күпертмә язулы):

1) һу әл-Хәййү әл-ләзи лә йәмүт вә көллү хәййүн сә-йәмүт калә ән-нәби галәйһиссәлам әд-дөнья сәгатүн
2) фә-әҗгальһа тагатән саддәка калә ән-нәби галәйһиссәлам әд-дөнья сиҗнүн әл-мөэмин вә җәннәт әл-кяфир
3) калә ән-нәби галәйһиссәлам әд-дөнья җифәт вә талябиһа киляб тарих мең [дә]
4) сиксән сикездә йыйлкы елы* дирләр ирде Ямантай угылы
5) [Мө]лек суфый үзе вахытында ошбу билкене куйды мөселманлардин дога өмид өчен
6) күрәрмән дөньяны вәйран бары бакый ирмәс һәмишә юк карары

Үлчәмнәре: 92х56х21 см.

** һиҗри 1088 ел – елкы елы – милади 1677 елга туры килә.*

Югары Кибәхуҗа авылы янындагы борынгы каберлек

Авылдан 1 чакрым чамасы көньяк-көнчыгыш тарафтагы бу урында, мөгаен, борынгы зират булгандыр. XIV гасырдан хәзерге вакыткача сакланып калган ике кабер ташы янында язулы, кечкенә өч кисәк таш ватыклары да бар.

№1. Кемгә куелганы билгесез таш. XIV гасыр

Алгы ягында (күпертмә язулы):

1) һу әл-Хәййү әлләзи лә йәмүт
2) [вә көллү] х[әййүн сә-йәмүт]
3-4) …
5) … й …
6-7) …

Үлчәмнәре: 112х73х21 см.

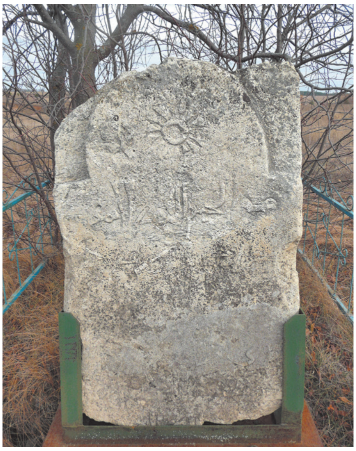

№2. Әнмүлгә куелган таш*. XIV гасыр

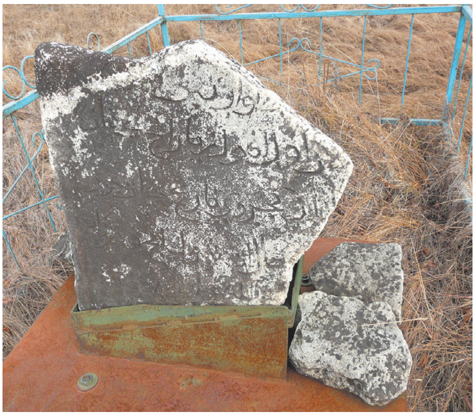

Алгы ягында (уйма язулы):

1) …
2) … [йуар т б й ә…]
3) -лан улы Әнмүл зийаражы фани
4) [дөнй]адан киҗрее тарих җиити җүр
5) … җал әти шәүвәл айых вәҗем көөн**
6) [рәхм]әтуллаhи галәйhи рәхмәтән
7) …

Үлчәмнәре: 61х57х18 см.

** h.В.Йосыпов китабында тексты hәм фоторәсеме урын алган (Табл. 33).*
*** Һиҗри 700 нче еллар миладп XIV гасырга туры килә.*

Югары Кибәхуҗа авылы зираты

«Татар энциклопедиясе» әлеге авыл турында язганда аның Казан ханлыгы чорында нигезләнгән булуын белдерә[3]. Ә авылның гамәлдәге зиратында Алтын Урда чорына караган кабер ташы саклануы Югары Кибәхуҗаның борынгырак икәнлеген раслый. Түбәндә 1 нче сан белән билгеләнгән ташъязманың (гәрчә өске өлешенең зур булмаган бер кисәге генә калган булса да) калыбыннан, эшләнешеннән hәм язуындагы үзенчәлекләрдән аның тәгаен XIV гасырга каравы бәхәссез.

№1. Кемгә куелганлыгы билгесез таш. XIV гасыр

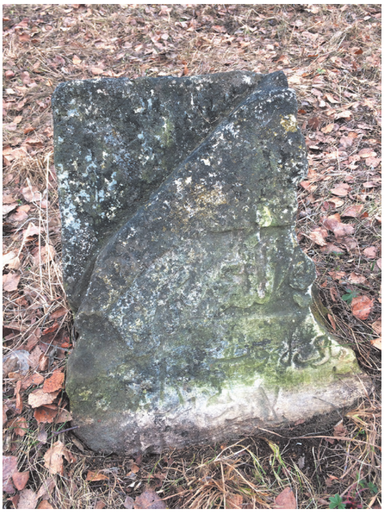

Алгы ягында (күпертмә язулы):

1) … Аллаhу Мөхәммәд рәсүл
(уйма язулы):
2) … әлләзи лә йәмүт
3) … вә лә тәдәрни фәрдән

Үлчәмнәре: 59х36/47х18 см.

---

[3] Татарская энциклопедия: Т. 1: А-В. – Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2002. – С. 567.

№2. Шәехгали хатыны Нәүрүзсолтанга куелган таш*. 1527-1528 нче еллар

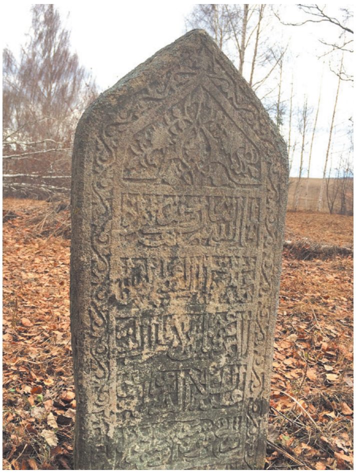

Алгы ягында (күпертмә язулы):

1) калә Аллаһу Тәбарәкә вә Тәгалә көллү нәфсин за-
2) -икател-мәүт калә ән-нәби галәйһиссәлам
3) әд-дөнья мәзрагатүл-ахирәти калә ән-нәби
4) галәйһиссәлам әд-дөнья сагатүн фә-әҗгальһа тагатән
5) тарих тукуз йөз утуз түртдә**
6) Шәехгали гыялы Нәүрүзсолтан

Уң ягында (күпертмә язулы):

1) күрәрмән дөньяны вәйран бары һәмишә бакый ирмәс юк карары

Сул ягында (күпертмә язулы):
1) [әрә әд-дөнья хәрабән би-игътибари фә-лә йәбка мәдамән бил-карари]

Үлчәмнәре: 112х48х13 см.

** һ.В.Йосыпов мәкаләсендә ташъязманың тексты һәм фоторәсеме урын алган (Юсупов Г.В. Татарские эпиграфические памятники XV в.: к вопросу о происхождении казанских татар // Эпиграфика Востока: сб. статей. Вып. V. – Москва-Ленинград: изд-во АН СССР, 1951. – С. 90-91; Рис. 16).*
*** һиҗри 934 ел милади 1527-1528 нче елларга туры килә.*

Кече Мирәтәк (Бичер) авылы зираты

Бу зират «Мазар суы» инеше буенда, «Зөлкатa» зиратыннан бераз түбәндәрәк, Олы Нырсы авылының иске зиратына каршы тарафта. Түбәндә тасвирланачак эпиграфик истәлек турында фәнни әдәбиятта мәгълүмат табылмады. Ташъязманың сакланышы уртача, аскы өлеше ватылган. Язулары начар танылa. Уң һәм сул яклары да язулы булган, әмма хәзер укырлык түгел. Шул чорга караган күпчелек кабер ташларыннан уеп язылган булуы белән аерылып тора. Тагын бер үзенчәлеге – алгы ягындагы алтыпочмаклы йолдыз сурәтенең шактый ук зур булып, өслекнең ярты өлешен диярлек биләп торуы. Мондый йолдызны Алтын Урда, Казан ханлыгы чоры кабер ташларын бизәкләүдә еш кулланганнар, шулай ук аны XIX гасыр һәм XX гасыр башы татар эпиграфикасында да күрергә мөмкин.

№1. Кошчәк Мәүла улына куелган таш. 1531-1532 нче еллар

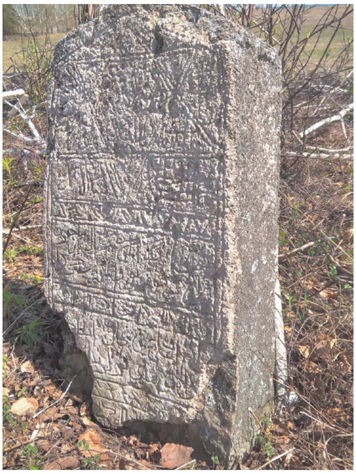

Алгы ягында (уйма язулы):

1) ...
2) [һу әл-Хәййү әл-ләзи лә йәмүт]
3) каләә [Аллаһу Сөбханәһә вә Тәгалә] көллү
4) нәфсин [заикат]ел-мәүт сүммә иләйна түрҗәгунә
5) тарих тукуз йөз утыз сикездә*
6) [Мә]үла угылы [Кошчәк] ...
7) -да ... Төмәй кулында ...
8) ... рәхмәт ...

Үлчәмнәре: 87х46х19 см.

---

* *Һиҗри 938 ел милади 1531-1532 нче елларга туры килә.*

Шәдке авылы басуындагы «Изгеләр зираты»

Әлеге каберлек авылның көнбатыш тарафында, агач чардуган белән әйләндереп алынган. Анда борынгы ике кабер ташы сакланган. Икесенең дә арткы якларына Казан ханлыгы чоры эпитафияләренә хас нәфис бизәк – чәчәкле үсемлек орнаменты уелган.

№1. Сәедмөхәммәдкә куелган таш. 1532 ел

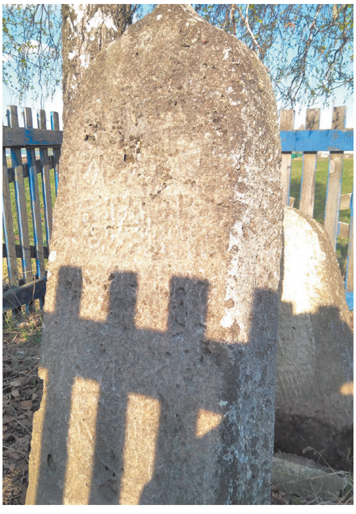

Алгы ягында (күпертмә язулы):

1-3) ...
4) Раббикә [Зөл-җәлали вәл-икрам]
5) тарих тукуз йөз [утуз] сикездә
6) зөлкагъдә аенда* [Сәед]мөхәммәд [Сәед...] угылы

Уң ягында (күпертмә язулы):
1) күрәрмән дөньяны [вәйран бары һәмишә бакый ирмәс юк карары]

Сул ягында (күпертмә язулы):
1) [әрә әд-дөнья хәрабән би-игътибари фә-лә йәбка мәдамән бил-карари]

Үлчәмнәре: 129х46х23 см.

---

* *Һиҗри 938 елның зөлкагъдә ае милади 1532 елның июнь аена туры килә.*

№2. Мирза(?) улына куелган таш. 1542 ел

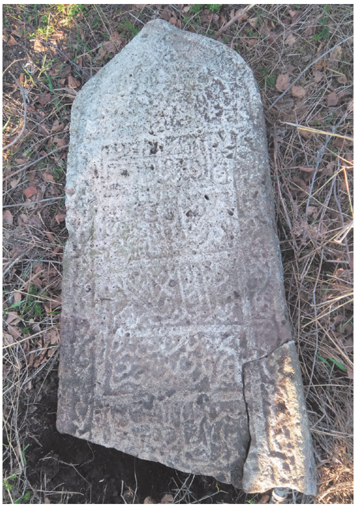

Алгы ягында (күпертмә язулы):

1) калә Аллаһу Тәбарәкә вә Тәгалә
2) көллү мән галәйһа фанин вә йәбка вәҗһү
3) Раббикә Зөл-җәлали вәл-икрам
4) тарих тукуз йөз кырык сикезд[ә]
5) [...мирза] угылы ... зөлкагъдә* а...
6) ...

Уң ягында (күпертмә язулы):
1) күрәрмән дөньяны вәйран бары һәмишә бакый ирмәс юк карары

Сул ягында (күпертмә язулы):
1) әрә әд-дөнья хәрабән би-игътибари фә-лә йәбка мәдамән бил-карари

Үлчәмнәре: 104х43х21 см.

** һиҗри 948 елның зөлкагъдә ае милади 1542 елның февраль-март айларына туры килә.*

Тәмте-Мәтәскә авылының иске зираты

Әлеге зират авылның көньяк-көнбатыш тарафында, гамәлдәге зиратка чиктәш. Койма буенда ук аерым чардуган эчендә яхшы сакланыштагы бер кабер ташы басып тора, икенчесе чардуган тышында җирдә ята, анысы ике өлешкә ватылган һәм төп текстының язулары җуелган. Беренче таш текстындагы «...үзе хәятында бина кыйлды» дигән сүзләр кабер иясенең үзе исән чакта әлеге ташны кушып ясатканын-яздырганын аңлата, әмма бу очракта текстка нинди дата (ташның ясатылган елымы яисә вафат елымы) уелганын ачыклау мөмкин түгел. «Үз вакытында куйды» гыйбарәсе XVII гасыр татар ташъязмалары текстларында да еш очрый.

«Татар энциклопедиясе»ндә Тәмте-Мәтәскә авылы 1565-67 нче еллардан мәгълүм дип язылган[4]. Борынгы кабер ташлары тасвирлана торган бу зиратта XVI гасырның беренче яртысына караган ике тарихи чыганак-дәлил саклануы энциклопедиядәге мәгълүматны төгәлләштерүне таләп итә.

№1. Җанкара Орыс улына куелган таш. 1544-1545 нче еллар

Алгы ягында (күпертмә язулы):

1) калә Аллаһу Тәбарәкә вә Тәгалә
2) көллү мән галәйһа фанин вә йәбка вәҗһү
3) Раббикә Зөл-җәлали вәл-икрам
4) калә ән-нәби саллаллаһу галәйһи вәссәлләм

---

[4] Татар энциклопедиясе: Т. 6: Тә-Ч. – Казан: ТР ФАнең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты, 2019. – Б. 8.

5) әд-дөнья мәзрагатүл-ахирәти саддәка
6) тарих тукуз йөз иллик бердә*
7) Җанкара ибне Орыс үзе хәя-
8) -тында бина кыйлды

Уң ягында (күпертмә язулы):
1) калә ән-нәби галәйһиссәлам әд-дөнья
җифәт вә талябиһа киляб

Сул ягында (күпертмә язулы):
1) калә ән-нәби галәйһиссәлам әд-дөнья
мәзрагатүл-ахирәти

Үлчәмнәре: 155х53х25 см.

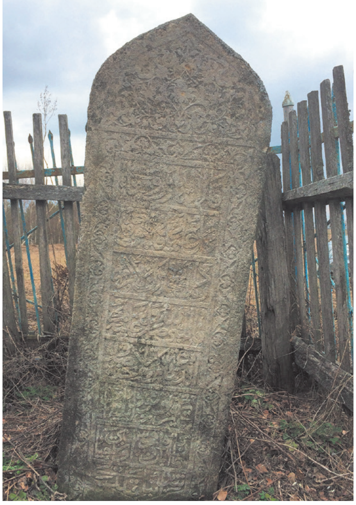

** һиҗри 951 ел миладиа 1544-1545 нче елларга туры килә.*

№2. Гәүһәрнең улына куелган таш. XVI гасырның беренче яртысы

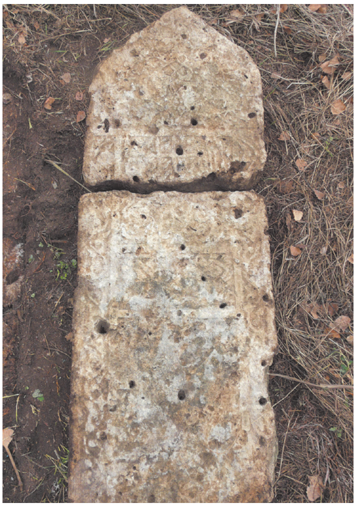

Алгы ягында (күпертмә язулы):

1) калә Аллаһу Тәбарәкә вә Тәгалә
2) көллү мән галәйһа фанин вә йәбка вәҗһү
3) [Раббикә Зөл-җәлали вәл-икрам]
4–6) ...

Арткы ягында (күпертмә язулы):
1) бу ләүхәне анасы
2) Гәүһәр бина кыйлды

Уң ягында (күпертмә язулы):
1) күрәрмән дөньяны вәйран бары һәмишә
бакый ирмәс юк карары

Сул ягында (күпертмә язулы):
1) әрә әд-дөнья хәрабән би-игътибари фә-лә
йәбка мәдамән бил-карари

Үлчәмнәре: 130х46х20 см.

Тәмте-Мәтәскә авылы басуындагы «Ташбилге» каберлеге

Каберлек авылның төньяк тарафында. Бердәнбер эпиграфик истәлек тимер чылбыр белән әйләндереп алынган. Риваятьләргә бәйләп, тарихи шәхес Карабәкнең кабере Тәмте һәм Җанбулат авыллары арасында булырга тиеш дигән фаразның әлеге кабер ташына мөнәсәбәте бөтенләй юк.

№1. Дәүләт Касыймшаһ мулла хатынына куелган таш. 1551 ел

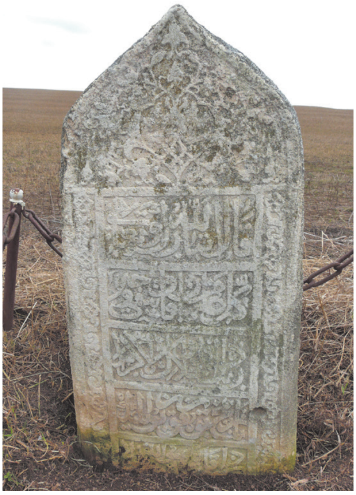

Алгы ягында (күпертмә язулы):

1) калә Аллаһу Тәбарәкә вә Тәгалә
2) көллү мән галәйһа фанин вә йәбка вәҗһү
3) Раббикә Зөл-җәлали вәл-икрам
4) тарих тукуз йөз иллик
5) сикездә* Касыймшаһ мулла гыялы Дәүләт
6) мөхәррәм аенда вафат булды...

Арткы ягында (күпертмә язулы):
1) бу ләүхәне энесе
2) Мөхәммәдьяр бина кыйлды

Уң ягында (күпертмә язулы):
1) калә ән-нәби галәйһиссәлам әд-дөнья мәзрагатүл-ахирәти

Сул ягында (күпертмә язулы):
1) калә ән-нәби галәйһиссәлам әд-дөнья сагатүн фә-әҗгальһа тагатән

Үлчәмнәре: 103х51х28 см.

** һиҗри 958 елның мөхәррәм ае миләди 1551 елның гыйнвар-февраль айларына туры килә.*

Тәмте авылы янындагы «Ханнар зираты»ның ялгыз каберлеге

Борынгы зират урынындагы әлеге кабер тимер чардуган белән уратылган. Ташъязма текстының «рамазан аенда ирдекем Чиремеш угылы Яныш» дигән өлеше, шәхес титулына һәм исеменә әверелдереп, кайбер хезмәтләрдә «Абыз Риким Чиремеш угылы Язнаш» рәвешендә хаталы басылды.

Кабер ташының арткы ягындагы икеюллы текстның астында матур бизәк – гөлләмә сурәте уелган.

№1. Яныш Чиремеш улына куелган таш. 1547 ел

Алгы ягында (күпертмә язулы):

1) калә Аллаһу Тәбарәкә вә Тәгалә
2) көллү мән галәйһа фанин вә йәбка вәҗһү
3) Раббикә Зөл-җәлали вәл-икрам
4) тарих тукуз йөз иллик
5) түртдә мөбарәк рамазан аенда*
6) ирдекем Чиремеш угылы Яныш
7) утуз яшендә вафат булды нәүвәрә Аллаһу кабриһи

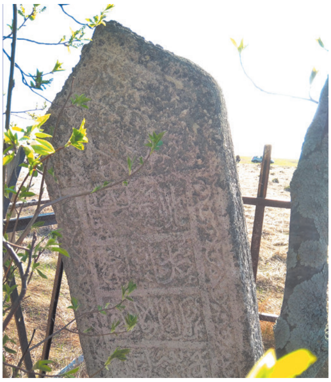

** һиҗри 954 елның рамазан ае милади 1547 елның октябрь-ноябрь айларына туры килә.*

Арткы ягында (күпертмә язулы):
1) бу ләүхәне атасы
2) Чире[меш] бина кыйлды

Уң ягында (күпертмә язулы):
1) күрәрмән дөньяны вәйран бары һәмишә бакый ирмәс юк карары

Сул ягында (күпертмә язулы):
1) әрә әд-дөнья хәрабән би-игътибари фә-лә йәбка мәдамән бил-карари

Үлчәмнәре: 149x52x23 см.

Максабаш авылы зираты

Зиратта XVII гасырга нисбәтле ике ташъязма истәлек булганлыгы мәгълүм[5]. Һ.В. Йосыпов берсенең текстын да бастырган, аннан күренгәнчә, кабер иясе Ишәй суфый 1681 елда вафат булган, уллары Иштирәк аңа һәм әнисенә ташлар яздырып куйган. Әмма хәзер без зиратта Ишәй суфыйның кабер ташын тапмадык. Аның кайда икәнлеге билгесез. Ташъязма текстларыннан аңлашылганча («Иштирәк хафиз ата-анасы өчен куйды»; «бу икесе хәләл җефетләр ирде»), ике таш янәшә торган. Әнисе каберенә куелган ташъязма яхшы сакланышта, тексты түбәндәгечә:

№1. Ишбикә Барсай кызына куелган таш. 1685 ел

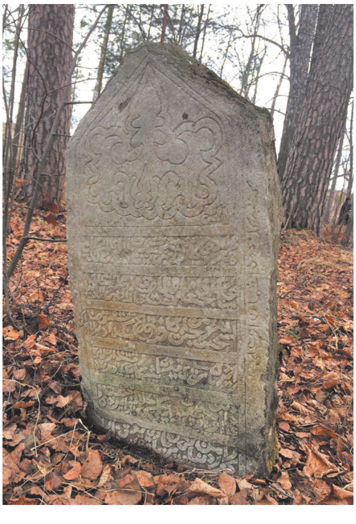

Алгы ягында (күпертмә язулы):

1) һу әл-Хәййү әл-ләзи лә йәмүт вә көллү хәййүн сә-йәмүт калә ән-нәби галәйһиссәлам әд-дөнья
2) сәгатүн фә-әҗгальһа тагатән саддәка калә ән-нәби галәйһиссәлам әд-дөнья
3) сиҗнүн әл-мөэмин вә җәннәт әл-кяфир тарих мең дә туксан алты* дирлә-
4) -р ирде Барсай кызы Ишбикә вакытында билге куйды ирәнләр-
5) -дин дога өмид өчен бу икесе хәләл җефетләр ирде
6) күрәрмән дөньяны вәйран бары бакый һәмишә юк карары

Сул бордюрында (уйма язулы):
1) кәтәбәһә Килмөхәммәд Ишмән угылы**

Үлчәмнәре: 94x48x18 см.

** Һиҗри 1096 ел милади 1685 елга туры килә.*

*** Килмөхәммәд Ишмән улы – ташъязмалар уйган мәшһүр оста, хаттат. XVII гасырның икенче яртысында ясап куйган дистәләрчә ташъязма истәлекләре татарлар яши торган күп төбәкләрдә хәзерге вакытка кадәр сакланган. 1677 елда вафат булган Мөлек суфый Ямантай улына куелган, Олы Нырсы авылының гамәлдәге зираты янындагы каберлектә саклана торган ташъязма да (тексты һәм фотосы югарыда бирелде) шушы ук оста тарафыннан ясалган.*

---

[5] Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. – М.–Л.: изд-во АН СССР, 1960. – С. 101; Текст 10.

Сүзлекчә:

айых әти – ае иде
әд-дөнья җифәт вә талябиһа киляб – дөнья – үләксә, аңа этләр мохтаҗ
әд-дөнья мәзрагатүл-ахирәти – дөнья – ахирәтнең иген кыры
әд-дөнья сәгатүн фә-әҗгальһа тагатән – дөнья бер сәгатьлек, аны гыйбадәт белән үткәр
әд-дөнья сиҗнүн ли-мөэмин вә җәннәт әл-кяфир – дөнья – иманлылар өчен зиндан, кяферләргә – җәннәт
әл-Гали – Бөек (Аллаһ)
әл-кабрү раудәт мин риядил-җәннәт әү хофрәт мин хәфрән-нәйран – Аллаһ каберен җәннәт бакчасы кылсын, җәһәннәм чокырыннан сакласын
әл-Кәбир – Олуг (Аллаһ)
әлу сәкер – илле сигез
әл-хөкме Лилләһи – Аллаһның хөкеме
әрә әд-дөнья хәрабән би-игътибари фә-лә йәбка мәдамән бил-карари – дөньяны җимерелеп бетә торган итеп күрәм, мәңгелек түгел – Аллаһның аңа әмере юк
әти – иде
бина кыйлды – куйдырды
бисмиллаһир-Рахманир-Рахим – рәхимле, шәфкатьле Аллаһның исеме белән
вәҗем көөн – өченче көн
гафәрә Аллаһу ләһү вә ли-вәлидәййә – Аллаһы үзенең һәм әти-әнисенең гөнаһларын кичерсен
горрәсе – ай башы
гыялы – хатыны
даре фәнадин даре бәкага рихләт кыйлды – вакытлы дөньядан мәңгелек дөньяга күчте
җал – ел
җиити җүр – җиде йөз
зийараҗ – зират, кабер
иллик – илле
ирәнләр – ирләр
ирдекем, ирде – иде
калә Аллаһу Тәбарәкә вә Тәгалә – мөбарәк һәм бөек Аллаһ әйтте
калә Аллаһу Сөбханәһә вә Тәгалә – һичбер кимчелексез һәм бөек Аллаһ әйтте
калә ән-нәби галәйһиссәлам – Пәйгамбәребез (аңа Аллаһның сәламнәре булсын) әйтте
кәтәбәһә – моны язучы
киҗрее – кичте
көллү мән галәйһа фанин вә йәбка вәҗһү Раббикә Зөл-Җәлали вәл-икрами – җирдә булган бар нәрсә һәлак булачак, фәкать олуглык һәм хөрмәт иясе булган Раббыңның заты мәңгелек
көллү нәфсин заикател-мәүт сүммә иләйна түрҗәгунә – һәр җан үлем ачысын татыр, барыбыз да аңа кайтарылачакбыз
көллү хәййүн сә-йәмүт – һәр тереклек үлә
күрәрмән дөньяны вәйран бары бакый ирмәс һәмишә йук карары – дөньяны җимерелеп бетә торган итеп күрәм, мәңгелек түгел – Аллаһның аңа әмере юк
ләүхә – таш
нәүвәрә Аллаһу кабриһи – Аллаһ каберен нурласын
Раббил-галәмин – галәмнәрнең Раббысы (ике дөньяның тәрбиячесе, хуҗасы)
рәхмәтуллаһи галәйһи рәхмәтән васыйгатән – аңа Аллаһының киң рәхмәтләре ирешсен
рихләт кыйлды – күчте
саддәка – хак сүз
һуа әл-Хәййү әлләзи лә йәмүт – ул (Аллаһ) үлемсез ■

Казан ханлыгының «Башкорт олысы» һәм башкорт этногенезы

Әнвәр Әхсәнов

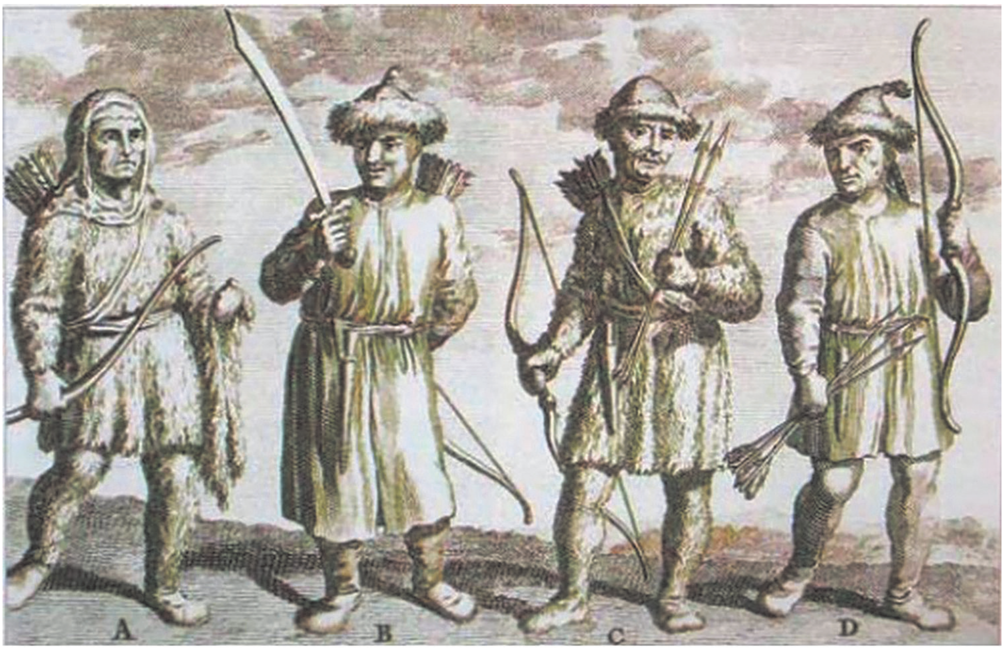

Төньяк һәм көнчыгыш Тартариянең халкы: якут, калмык, кыргыз остяклары һәм тунгуслар. Н.Витсен картасыннан (XVII-XVIII гасырлар)

Тарихчылар фикере

Казан ханлыгының «Башкорт олысы»н билгеләгәндә, без җитди проблема белән очрашабыз: XV-XVII гасырлардагы чыганаклар Каманың урта һәм югары агымында Урта Уралда һәм Себердә башкортлар яшәвен курсәтәләр, ә тарихчылар «Башкорт олысы» Казан ханлыгының көньяк-көнчыгышында урнашуы турындагы фикерне әйтә. Күп кенә тикшеренүчеләр Казан ханлыгы составына хәзерге Башкортстанның көнбатыш һәм төньяк-көнбатыш өлеше керүдән чыгып эш итә, ә төньяк-көнчыгыш һәм Көньяк Урал башкортлары Себер ханнары һәм нугайлар карамагында булган, диләр. Моны дәлилләгән вакытта тарихчылар чыганакларны шактый үзенчәлекле итеп, күбрәк үз файдаларына шәрехлиләр.

Мәсәлән, А.Н.Усманов Казан елъязмасында Агыйдел елгасына һәм хәтта Нугай Урдасына чаклы җирләрнең болгарларныкы икәнлеген хәбәр итә, әмма анда башкортлар хакында берни дә әйтелмәгәнлеге турында язмый. Әмма алга таба башкортлар составында «болгар этник дөньясына барып тоташкан» кабиләләр бар һәм «XIX гасыр урталарына кадәр кайбер көнбатыш башкортлар үзләрен болгарлар дип атаганнар», ди. Аның икенче бер дәлиле – А.М.Курбскийның Кама елгасының югары агымында башкортларның яшәве турындагы хәбәрләре. Әмма тарихчы тагын үзенең фантазиясен куша: башкортларның төп халкы Агыйдел тамагы һәм аның кушылдыкларында яшәгән, ди. Без исә А.М.Курбскийның Агыйдел елгасын да, аның кушылдыкларын да телгә алмаганын яхшы беләбез! Казан ханлыгы тарихы буенча иң зур монографик тикшеренүләр авторы А.Г.Бахтин да Казан ханлыгы составындагы башкортларны тасвирлаганда А.Н.Усманов язган фикерләргә сукырларча иярә.

Күрәсең, мондый фикерне А.Н.Усманов монографиясенең мөхәррире, тарихчы Р.Г.Кузеев та хуплагандыр. Көньяк Урал һәм аңа чиктәш регионнарны өйрәнгәндә аның хезмәтләренә хәзерге вакытта да күп кенә тикшеренүчеләр таяна. Ул: «Башкириягә Казан һәм Себер ханлыкларының сәяси йогынтысы ачык түгел. Башкириянең көнбатыш һәм төньяк-көнбатыш өлкәләре – Казан ханлыгына, төньяк-көнчыгышы – Себер, ә көньягы һәм үзәге Нугай Урдасына буйсына дигән фикер шартлы һәм ачыклык кертүгә мохтаҗ», – ди. Р.Г.Кузеев Казан ханлыгының башкортлар белән мөнәсәбәте тарихын башкорт шәҗәрәләре нигезендә ачыкларга омтыла һәм: «Казан ханнарының даими йогынтысы астында торган башкорт территориясе зур булмаган», – дип әйтә. Тарихчының фикеренчә, әлеге йогынты «Ыкның урта һәм түбән агымы, Минзәлә елгасы үзәнлеге, Агыйделнең түбән агымы һәм Кама елгасының сул як яры районнары белән чикләнгән».

Әмма «башкорт» кабиләләренең Казан ханлыгының көньяк-көнбатыш районнарына миграциясе һәм бу кабилә юлбашчыларының Казан ханнары белән килешүләр төзү турындагы шәҗәрә мәгълүматлары башка чыганакларда дәлилләр тапмый. Мәсәлән, Р.Г.Кузеев, шәҗәрәгә сылтама ясап, башкортларның Кара Табын бие «Чулман елгасы үзәнлегенә күчеп киткән һәм анда Казан ханы Чуртамакка хезмәт итә башлаган», дип яза. Әмма 15-16 нчы йөзләрдәге чыганакларда Казан ханы «Чуртамак» һәм «Кара Табын би» ярлыгы турында берни дә билгеле түгел. Шулай ук Казан ханлыгы чорына караган чыганакларда да дәүләтнең көньяк-көнчыгышындагы төрки телле күчмә кабиләләрнең башкорт дип аталмавын да яхшы беләбез.

Дәлил өчен Р.Г.Кузеев хезмәтеннән тагын бер мисал китерәбез. Аның фикеренчә, XV гасыр ахыры-XVI гасыр башында ирәк кабиләсенең Миасс елгасы ярыннан Чулман яки Ык үзәнлекләренә күчеп китүе Сәхибгәрәйнең 1523 елгы ярлыгы белән раслана, чөнки анда да Шәех Әхмәд исемле шәхес бар. Әмма бу чыганакны игътибар белән өйрәнгәндә шунда ук контраргументлар табыла. Беренчедән, әлеге исем һәм Ык елгасыннан кала, шәҗәрәне Сәхибгәрәй ярлыгы белән берни дә бәйләми. Өстәвенә, чыганакларда күрсәтелгән исемнәр тәңгәл түгел, ә «Ык» сүзе, В.В.Трепавлов искәртүенчә, шәҗәрәгә «башка кара һәм башка кул» белән язылган. Икенчедән, бу ярлыкта да һәм Ибраһим хан ярлыгы күчермәсендә дә без башкорт сүзен тапмыйбыз.

«Башкорт олысы»ның көньяк-көнчыгышта булуы турындагы фикерне кире кагучы күпсанлы аутентик мәгълүматлар сакланып калган. Әйтик, В.В.Трепавлов инде күптән 1578 елгы Нугай кенәгәләрендәге язмалардан Кама буенда яшәүче «башкорт» һәм «остяк»лар турындагы хәбәрләргә игътибар иткән һәм башкортларның иштәкләр дип аталган көнбатыш яки төньяк-көнбатыш төркеме барлыгы хакындагы фикерне әйткән. Д.М.Исхаков исә «иштәкләр» һәм «башкортлар»ның Казан ханлыгы составына керүен, шул ук вакытта ясакның бер өлешен Нугай Урдасына да түләвен дәлилли. Галим Нугай кенәгәләрен һәм А.Курбскийның башкортларны локальләштерү турындагы мәгълүматларын да исәпкә ала һәм «сүз, мөгаен, нәкъ менә төньяк-көнбатыш Урал буе халкы турында бара» дигән нәтиҗәгә килә. Әмма ул бу тезисны үстерми һәм Казан ханлыгындагы «Башкорт олысы»ның урынын ачыкламый. Шул ук вакытта Д.М.Исхаков, башкорт шәҗәрәләренә һәм эпосларына таянып, Урал буе җирләрендә яшәгән күчмә халыкның бер өлеше (мин, бөрҗән, кыпчак, үсергән, тамьян кабиләләре) «башкорт этнонимын йөрткән» дип нәтиҗә ясый.

Р.Г.Кузеевның эшен дәвам итүче И.А.Антонов, урта гасыр башкортлары турында мәгълүматларны өйрәнгәннән соң, игътибарны Идриси (1154), бертуган Пицаганолар (1367) хезмәтләрендә, дөньяның Каталония картасында (1375-1377 нче еллар) һәм А.М.Курбскийның (1573 ел) әсәрендә башкортларның Кама елгасы буйлап теркәлүенә юнәлтә, әмма әлеге чыганакларда язылганнарны ялганга чыгарып, нык ялгыша.

«Башкорт олысы» – чыганакларда

Хәзер исә XV-XVI гасырларда хәзерге Башкортстан территориясен тасвирлый торган хәбәрләрне карарбыз. Патша илчесе С.Герберштейн, ике мәртәбә Мәскәү дәүләтендә (1517 нче, 1526 нчы еллар) булып, төрле документларны барлап һәм

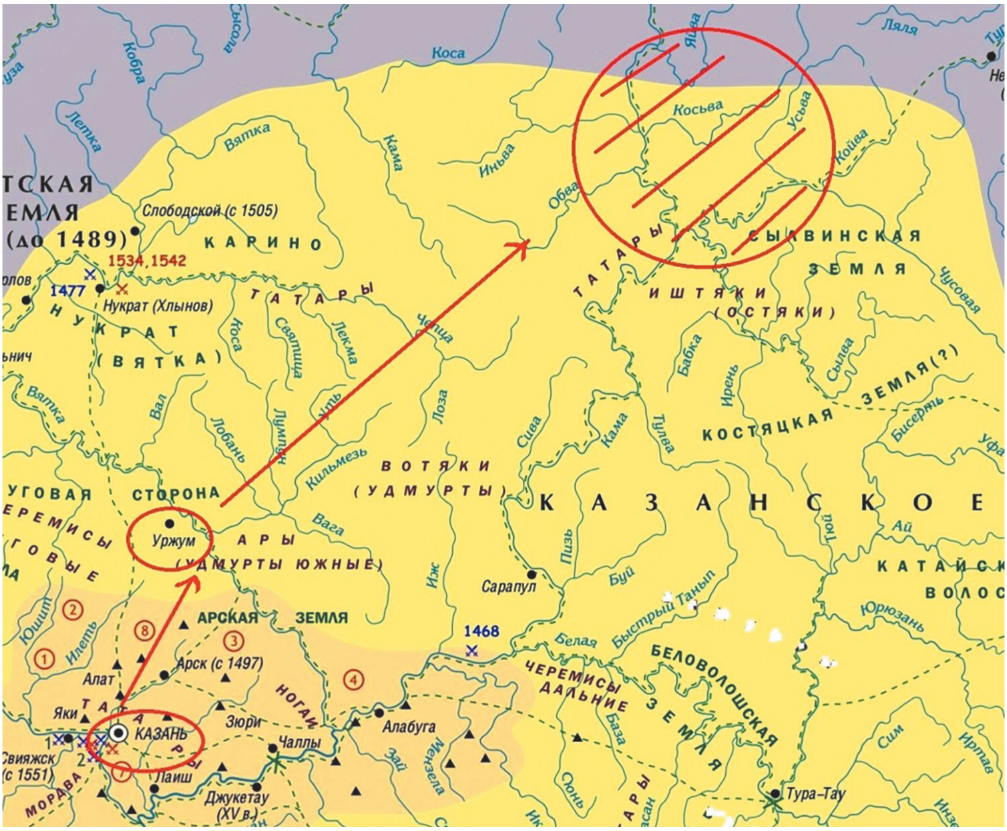
Кобра
Сысола
Летка
Вятка
Коса
Кама
Иньва
Обва
Язьва
Косьва
Усьва
Койва
Ляля
ТСКАЯ
ЕМЛЯ
(до 1489)
Слободской (с 1505)
КАРИНО
1534, 1542
1477
Нукрат (Хлынов)
НУКРАТ
(ВЯТКА)
ТАТАРЫ
Чепца
Лекма
Святица
Косa
Вал
Лобань
Лумпун
Кильмезь
Лоза
Сива
Тулва
Бабка
Ирень
Сылва
Чусовая
СЫЛВИНСКАЯ ЗЕМЛЯ
ИШТЯКИ (ОСТЯКИ)
КОСТЯЦКАЯ ЗЕМЛЯ(?)
Бисерть
Уфа
ВОТЯКИ (УДМУРТЫ)
КАЗАНСКОЕ
ЛУГОВАЯ СТОРОНА
ЧЕРЕМИСЫ ЛУГОВЫЕ
Уржум
АРЫ (УДМУРТЫ ЮЖНЫЕ)
Вага
Иж
Пизь
Сарапул
Буй
Быстрый Танып
Тюй
Ай
КАТАЙСКАЯ ВОЛОСТЬ
Юрюзань
Юшут
Илеть
АРСКАЯ ЗЕМЛЯ
Арск (с 1497)
1468
Белая
БЕЛОВОЛОШСКАЯ ЗЕМЛЯ
ЧЕРЕМИСЫ ДАЛЬНИЕ
НОГАИ
Алат
Яки
ТАТАРЫ
КАЗАНЬ
Свияжск (с 1551)
Зюри
Чаллы
Алабуга
Зай
Мензеля
База
Сюнь
Сим
Иртыш
Тура-Тау
Лаиш
Джукетау (XV в.)
МОРДВА
① ② ③ ④ ⑦ ⑧

1557 елда рус гаскәрләренең походы һәм А.М.Курбский язганнар буенча башкортлар биләгән җир

шул заман кешеләренең сүзләренә дә игътибар итеп, Московияне һәм элекке Җүчи олысының калган өлешен өйрәнеп, Казан ханлыгы «көнчыгыштан һәм көньяктан» «буш далалар белән чикләнгән», «казан татарларыннан соң, беренче чиратта, нугай дип аталган татарларны очратабыз, алар Идел аръягында, Каспий диңгезе, Җаек буйларында яшиләр», дип язган.

Әйткәнемчә, «Казан тарихы» авторы да, Казан ханлыгының көньяк-көнчыгыш җирләрен тасвирлаганда, башкортларны телгә алмый. Аның сүзләренә караганда, казанлыларга «кече болгар», «Кама аръягы, Идел белән Агыйдел буйларыннан алып бөек Нугай Урдасына кадәрге җирләр мирас булып калган». Ә менә «Казан тарихы»ның икенче өлешендә «Казан артында, 700 чакрым ераклыкта» булган «башкорт олыслары» турында телгә алына. Мәгълүм ки, «Казан арты» дигәндә Казаннан төньяк-көнчыгышта булган җирләр күз уңында тотыла, ә хәзерге Башкортстан территориясе башка якта урнашкан. Димәк, Казан ханлыгының көньяк-көнчыгыш чикләрен тасвирлаганда башкортлар турында телгә алулар юк, ә «Башкорт олысы» турындагы хәбәр ханлыкның төньяк-көнчыгыш чикләре турында сөйли. Бу исә хәзерге Башкортстан территориясе белән берничек тә бәйләнмәгән.

Әлеге чорга (1564-1565 нче еллар) нисбәтле юрмат шәҗәрә мәгълүматларын карасак, көнбатыш Уралда бары тик нугайлар һәм иштәкләр генә күчмә тормыш алып барганлыгын күрәбез. Елъязмаларда да русларның 1468 елда Агыйдел буйларына килгән вакытын тасвирлаганда башкортлар белән бәрелеше турында берни дә әйтелми, фәкать чирмеш һәм татар белән генә булган каршылыклар искә алына. Татар отрядының башлыгы Тулазя «Тарханов» дигән кенәзнең улы була. Бу хәбәрдән чыгып, кайбер тикшеренүчеләр Тулази – тархан, ә тарханнар бары тик башкорт кына булган дип нәтиҗә ясый. Гәрчә биредә Тулази татарларның хәрби юлбашчысы икәнлеге тәгаен әйтелсә дә. Тарханнар – халыкның өстенлекле катламы. Салым түләүдән азат ителгән һәм җир-суга ия булган бу социаль категориягә теләсә кайсы этник төркемнең вәкиле керә алган. Тарханнар һәм башкортлар арасында тигезлек билгесе куярга ярамавы турында Иван IVнең 1572 елгы ярлыгы һәм башка кайбер документлар әйтә. Анда тарханнар, «башкортлар» белән беррәттән, халыкның аерым катламы (сословиесе) буларак телгә алына.

Шулай итеп, Казан ханлыгының көньяк-көнчыгыш чикләрен тасвирлаучылар «Башкорт олысы»н да, башкортларны да телгә алмаган.

Ибраһим ханның 1469 елда гаскәр җыюы турындагы елъязмада «Башкорт җире» иң соңыннан гына телгә алына. Бу аның үзәктән ерак һәм чик буе территориясендә икәнлегенә ишарә итә. Казан ханлыгын басып алганнан соң, рус хакимияте олысларның административ-территориаль ситемасына озак вакыт җитди үзгәрешләр кертмәгән. Төмән өязе составындагы «Башкорт волосте» турындагы хәбәрләр 1600 елгы воевода белешмәләрендә сакланган. Ләкин Казан ханлыгы чорындагы бу олыс территориясен тагын да төгәлрәк белү өчен, әлеге чордагы һәм соңрак чыганакларны да карарга кирәк.

М.Меховский (1517): «За Московией на северо-востоке, на краю северной Азии, собственно называемой Скифией, находятся народы и области, подчиненные государю Московии, впервые покоренные князем Московским Иваном, а именно Пермь, Башкирия, Чиремисса, Югра и Корела», – ди. Альберто Кампензе (1523/1524 нче еллар), тагын да төгәлләштереп: «К северо-востоку от Московии, за Вяткою и Устюгом, в расстоянии пятисот немецких миль, живут Печоране и Вогуличи», за ними «живут другие скифские племена, как то: югры, карелы,башкиры (baschirdi) и черемисы», – дип яза.

Башкортларның Пермь, Югра, вогуллар һәм чирмешләр белән янәшә торулары турындагы Европа чыганаклары «Тәварихе-гузида-нусратнамә» (16 нчы йөз башы), Кятиб Чәләби (XVII гасыр) һәм Габделгаффар Кырымый (XVIII гасыр) язмалары белән дә тәңгәл килә.

1552 елда Казанга яуда шәхсән катнашкан А.М.Курбский башкортлар турында тәфсилләп язып калдырган. Ул башкортларның Кама елгасының югары агымындагы урманнарда яшәве турында әйтә. 1557 елгы поход турында сөйләгәндә А.М.Курбский, алгы полклар казанлыларны эзәрлекләп «алар артыннан хәтта Уржумга чаклы, Мет елгасы аръягындагы зур урманнар артына, Кама елгасы буйлап югарыга, Себер ягына таба урнашкан башкортларга кадәр куганнар», дип хәбәр итә.

Башкортлар Каманың югары агымындагы Пермь сәүдәгәрләренә һөҗүм итүгә бәйле вакыйгаларда да телгә алына. Бу хәл 1572 елда Иван IVнең Строгановларга биргән ярлыгында һәм шул ук елгы Строганов елъязмасында теркәлгән. Каманың югары агымында башкортларның яшәве турында «Нугай эше» чыганаклары да сөйли. 1578 ел вакыйгасы документта: «приходили (нугай татарлары)... в Казанский уезд в остяки на верх Камы воевать... по реке по Каме на башкирцы и на остяки Казанского уезда и людей убивать почали и грабить и башкирдцы и остяки собрався иных побили, а трех-четырех живых взяли», – дип тасвирлана. Ә инде Строганов елъязмасында 1581 елда башкортларның урыны төгәл әйтелә: «Он же злый по неволи взя с собою Сылвянских, и Косвинских, и Иренских, и Ивинских и Обвинских татар, и остяков, и вогуличь, и вотяков и башкирцов множество». Ягъни алдагы чыганаклардагы кебек үк, биредә дә сүз Каманың югары агымы, ә дөресрәге, аның Бөек Пермьнән көньякта урнашкан кушылдыклары турында бара.

XVII гасыр документларында исә көньяк-көнчыгыш, Уфа башкортлары пәйда була, әмма озак вакытлар дәвамында «Башкорт олысы» Төмән өязе составында кала бирә. Биредә Верхотурье (1597 ел) һәм Туринск (1600 ел) ныгытмалары төзелгәнче Төмән өязе составына Тура елгасы үзәнлеге дә кергәнен искә алырга кирәк. Шул ук вакытта, Г.Ф.Миллер күзәтүләренә караганда, төмән-тубыл татарлары һәм башкортлары озак еллар бер-берсен «турали», ягъни Тура өлкәсендә яшәүчеләр дип атаганнар. Төмән татарлары Тураның урта һәм түбәнге агымында яшәвен исәпкә алсак, башкортлар Тураның югары агымын биләп торган дип әйтергән мөмкин. Бу фикер «Тәварихе-гузида-нусратнамә», Кятиб Чәләби һәм Габделгаффар Кырыми язмаларында да әйтелә.

XVII-XVIII гасырлардагы кайбер чыганакларга да игътибар итәргә кирәк. Аларда элегрәк булган вакыйгалар тасвирлана. 1632 елгы падишаһ грамотасында башкортларның Кама елгасының югары агымындагы борынгы биләмәләре турында болай диелә: «Вотчины за нами за башкирцы старинные в Уфимском уезде речка Мулин, да речка Юг, да речка Нытва, да речка Отчера со всеми угодьи». 1701 елда Петр I канцеляриясендә шундый ук грамота язылган.

Өстәмә географик ориентирларны күп тапкырлар Россиягә килгән Голландия сәясәтчесе һәм галим Н.Витсенның (1664-1665 нче елларда беренче тапкыр) тикшеренүләреннән табабыз. Аның хезмәтендә: «Узган гасырда (ягъни XVI гасырда. – *Ә.Ә.*) Пермь өлкәсендәге башкортлар һәм чирмешләр потларга табыналар иде», – диелгән. Ә китабының икенче бүлегендә ул: «Пермь җирләре, ягъни Бөек Пермьнең көньяк күршеләре башкортлар», – дип, төгәллек кертә. Себер юлын тәфсилләп тасвирлаган Н.Витсен исә башкортлар яшәгән тагын бер районны билгели: «От этого озера (оз. Исеть. – Ә.Ә.) до того места, где начинается река Чусовая, по каменным горам 6 миль пути... Эти земли раньше были заселены башкирскими племенами».

Шулай итеп, аутентик мәгълүматларга караганда, «Башкорт олысы» Казан ханлыгының төньяк-көнчыгыш һәм көнчыгыш чикләрендә: Каманың югары өлешендә – Бөек Пермьнең көньяк чикләрендә, Чус, Исет, Тура һәм башка елгалар үзәнлегендә урнашкан. Казан ханлыгының төньяк-көнчыгышында һәм көнчыгышындагы бу җирләр, халкы аз булуга карамастан, стратегик яктан гаять мөһим роль уйнаган. Чөнки аның аша Бөек Пермь һәм Себергә бара торган юл узган. Бер яктан, «Башкорт олысы» һөҗүм итәргә җыенган рус һәм угыр ушкуйниклары юлында каршылык булып торган, ә икенче яктан, кыйммәтле җәнлек тиресе белән сәүдә иткән вакытта дәүләтнең икътисади иминлеген тәэмин иткән.

«Башкорт олысы»ның халкы

Этносоциаль составка килгәндә исә, башка олыслардагы кебек үк, биредә дә төрлелек күзәтелгән. Чыганакларда без бу җирләрдә яшәүчеләрнең төрле идентификациясен очратабыз: «башкирцы» / «башкурт» / «башгирд» / «чимги башгырт», «иштяк» / «остяки», «башкирские татары» һәм «татар». Бу олыс сәяси планда өстен булган этносоциаль төркем исеме белән аталган, күрәсең. Олысның стратегик яктан бик әһәмиятле урынга урнашуын да исәпкә алу урынлы. Башкортларның сугышка сәләтле булулары ханлыкның төньяк-көнчыгыш чикләрен кинәт бәреп кергән дошманнардан сакларга һәм кыйммәтле тире сәүдәсенең иминлеген тәэмин итәргә мөмкинлек биргән.

Археологик мәгълүматларга караганда, урта гасырлардан башлап Каманың югары агымында сугышка сәләте белән аерылып торган җайдаклар яшәгән. Бу төбәк Идел Болгарының икътисади йогынтысына кергәннән бирле, җирле халыкның хуҗалыгында аучылык һәм җәнлек тиресе белән сәүдә итү мөһим роль уйный башлый. Болгар һәм Алтын Урда чорларында төркиләшкән Урал буе угырлары ныгытылган шәһәрлекләргә дә ия булган. Аеруча танылган археологик культураларның берсе – ломоватовский һәйкәлләре 1-2 шәһәрлектән, 2-4 авыл урыныннан һәм 1-3 каберлектән гыйбарәт «оя» тәшкил иткән. Әлеге археологик истәлекләр географиясе «Башкорт олысы» территориясенә туры килә, ягъни әлеге хәрбиләшкән кешеләр сәүдә һәм җәнлек тиресе промыселы өчен стратегик яктан мөһим булган территориядә яшәгән. И.Яхонтов һәм М.Кайсаровларның теркәү кенәгәләрендә 16-17 нче йөзләрдә «гайнә» исеме кергән торак пунктлар теркәлүен дә онытырга ярамый. Бу сүз угыр телендә «оя» дигәнне аңлата. Шул ук вакытта, XVII гасырның рәсми документларына карасак, Гайнә волостендагы югары Кама башкортлары Строгановлар тарафыннан Каманың югары агымындагы җирләрдән куыла. Ә гайнәлеләрнең риваятендә исә алар бу җирләрдә яшәүче беренче башкортлар булган һәм Каманың югары агымыннан көньякка таба күчеп киткәннәр дип әйтелә.

Шулай итеп, стратегик яктан мөһим районнарда урнашкан «Башкорт олысы» халкы яхшы коралланган, сәүдә юлларын, кыйммәтле кәсепне контрольдә тоткан. Казан ханлыгының көньягында һәм көньяк-көнчыгышындагы күчмә халыклар кебек үк, андагылар да тарханлык хокукларына ия булган, ягъни олыс Рус дәүләтенә керткәннән соң да Казан ханлыгындагы кебек махсус статусын саклап калгандыр. Мәскәү хөкүмәте татар юртларын буйсындыргач та яулап алынган территорияләр белән идарә итү механизмнарын үзгәртми. Казан ханлыгының башкортлары (чыганакта – «башкирды»), Россия патшалыгының башкортлары (чыганакта – «башкирцы») кебек үк, салым өстенлекләренә ия һәм чик буе территорияләрен сакларга тиеш булган.

Рәсми рус документларында һәм елъязмаларында башкортлар «башкирцы» дип атала. Бу термин аерым статустагы «башкир-вотчинник» яки «асаба башкорт» дигән атамаларга туры килә. Иван IVнең грамоталарында үсергән, кыпчак, бөрҗән һәм тамьяннарга мөнәсәбәтле «башкирец»- «башкорт» сүзе кулланылмаган, әмма «Бөрҗанның асабуй йиридүр» дигән сүзтезмәдә «асаба» термины файдаланылган. Бу исә «асаба-башкорт», ягъни «башкир-вотчинник»ның формалаша бару процессын чагылдырган. Кыскасы, документларда башкортларның нинди этник төркемгә караганын күрсәткән терминнар да бар. Мисал өчен, 1572 елда Иван IVнең Строгановка биргән грамотасында бер үк төркем башта «башкирец», ә аннары нугайлар дип атала. Ә 1596 елгы Төмән воеводасы грамотасында Елтура «башкорт» һәм бер үк вакытта «татар» дип тә атала: «Да башкирец же да татарин Елтура говорил…» XVII гасырның дәүләт документларында Урал буендагы «остяклар»ның шактый өлеше «башкирцы» һәм «ясаклы татарлар» дип билгеләнә башлый. Шул ук вакытта башкортлар белән янәшә угыр (ар, истәк, максай, мурашей, мукшы, чирмеш) һәм татар-төрки (казанбай, мишәр, бай, ишбулат, кускар, кыпчак, карий, мәмәт, сабир, сакай, сарашбаш, шабай, айзуак, сыбар һ.б.) кабиләләрнең исемнәре дә күренә.

Әмма башкортлар (чыганакта – «башкирцы») үзләрен ыру исемнәре белән атап йөрүне дәвам иткәннәр. Мәсәлән, «Тәварихе Болгария» авторы (1805 ел) Таҗетдин Ялчыгол үзен ике мәртәбә «иштәк» дип атаган, берничә тапкыр әйлә ыруыннан булуын телгә алган, әмма бер тапкыр да башкорт икәнлеген әйтмәгән. XVI-XVIII гасырларда нугайлар һәм казаклар башкортларны иштәкләр дип әйткән, ә төмән һәм тубыл татарлары аларга «турали» атамасы белән эндәшкән.

Ә менә Голландия тикшерүчесе Н.Витсен башкортны татарларның хәрбиләшкән аерым бер төркеме дип саный һәм аларга карата «башкорт татарлары» дигән сүзтезмәне куллана. Шул ук вакытта ул башкортларның рус хезмәтендә генә түгел, бәлки, «Себердә ниндидер хаким мәскәүлеләр белән зур сугышлар алып барганы», ә «бу кенәз белән булган кешеләр башкортлар дип аталалар» икәнен яза.

Мөгаен, Казан ханлыгындагы башкорт («башкирцы»/«башкурт»/«башкирд»/«чимги башгырт») XIII-XIV гасырлар чыганаклары буенча «баскарт», «паскатир» яки «башгарт» иле буларак билгеле Бөек Венгрия белән бәйледер. Археология һәм лингвистика мәгълүматлары шуны күрсәтә: Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорларындагы Урта Урал башкортлары бөек венгрлар белән билгеле бер мәдәни-тарихи бәйләнештә торганнар. Идриси «басджирт»ларны Каманың югары агымы белән дә, Исыл елгасына якын көньяк территорияләр белән дә бәйли. Шул ук вакытта X-XIII гасырларның башка авторлары да урта гасыр башкортларының көнбатышта Болгар белән чиктәш булуын раслый. Ләкин XIV гасыр чыганаклары «Баскардия» территориясен болгар олысыннан төньяк-көнчыгышта урнашкан һәм Бөек Пермь һәм Себергә чиктәш районнар белән бәйлиләр. Боларның барысы да Батый хан җитәкчелегендәге Көнбатыш поход нәтиҗәсендә Бөек Венгриянең көньягында яшәүче халкының бер өлеше көнбатышка качуы, өлешчә Монголия империясенең төрле төбәкләренә көчләп күчерелүе белән аңлатыла. Шул ук вакытта язма, эпиграфик һәм археологик мәгълүматларда бу төбәккә Болгардан һәм Урта Азиядән төрки телле мөселман халкының килүе турында әйтелә. Алар Каманың югары агымында Агыйдел һәм иштәк-татар олысларын («Костяцкая земля» һәм «Сылвенская земля») оештыралар. Ә төньяк «баскард»лар, күрәсең, Болгар дәүләтенә, ә соңрак Казан ханлыгына буйсынган «Башкорт җире» исеме белән билгеле аерым олыс төзиләр.

Башкортларның күченүе һәм аларның составына төрки-татар кабиләләре кушылу

Казан ханлыгын һәм башка татар дәүләтләрен яулап алу Идел-Урал төбәгенең этносәяси картасында зур үзгәрешләргә китерә. Башкортларның күченә башлавы турындагы иң беренче хәбәрләр А.М.Курбский әсәрендә сакланган. Ул язганнарга караганда, 1557 елның кышында рус полклары Каманың югары агымына, «Башкорт олысы»на кадәр барып җитә һәм башкортлар аларга буйсынырга мәҗбүр була. Чыганакта башкортларның бер өлеше генә олыста калуы, ә икенче өлешенең, рус явыннан качып, күчеп китүе турында әйтелә. 16 нчы йөз азагында исә чыганаклар «Башкорт олысы» территориясендәге башкортлар турында берни дә әйтми. Халыкның бу категориясенең күченүе турында XVI гасыр ахыры-XVII гасырның беренче чирегендәге күпсанлы воевода документлары һәм 1628 елгы Ясак кенәгәсе сөйли. Әлеге документларда «Башкорт волосте»нда фәкать «татарлар» һәм «ясаклы татарлар» гына яшәве хакында әйтелә. Хәзерге башкорт кабиләләренең төньяктан килеп чыгышы турында төрле этнографик һәм лингвистик мәгълүматлар да сөйли. Кара табын шәҗәрәсендә ирәкте кабиләсенең күченү маршруты төгәл күрсәтелгән. Алар Миасс елгасы үзәненнән Чулман елгасы үзәненә, ә аннары көньякка, Ык елгасы үзәнлегенә таба юнәләләр.

Халыкның төньяктан Уралның көньягына таба миграциясенә 1550 нче еллардагы күпьеллык үзара ызгыш, ачлык һәм афәтләрдән соң Көньяк Уралның бик күп нугайлары бу җирләрне ташлап китүе белән дә бәйле булган. Нугай Урдасының таркаулыгыннан файдаланып, патша хөкүмәте Көньяк Урал буенда үзенең йогынтысын көчәйтә.

Әлеге процесс үсергән, кыпчак, бөрҗән, тамян исемле нугай кабиләләре башлыкларына бирелгән грамотада да чагылыш тапкан. Бу документларда алар «башкорт» дип аталмаган, әмма тарханлык хокуклары һәм җир биләмәләре алганнар. Мәгълүм булганча, әлеге кабиләләр вотчинник башкорт («асаба башкорт») сословиесенә кертелгән һәм хәзерге башкортларның этногенезында мөһим роль уйнаган. 1630 нчы еллар башында нугай һәм себер татарларының чираттагы дулкыны «Уфа башкортлары» санын тулыландырган. Бу вакыйгалар исә калмык яулары белән бәйле. Д.М.Исхаков, тарихи материалны җентекле анализлап: «XVII-XVIII гасырларда Урал буеның төньяк-көнбатышында таралган күп кенә кабиләләр элегрәк Нугай Урдасының структур өлешләре булган», – дип әйтә. Шул ук вакытта башкорт этносословиесе Урал буе иштәкләре хисабына да тулылануын дәвам итә. Аларның туганлыгы хәзерге әйле, юрмат һәм тунгаур исемле башкорт кабиләләре тарихында чагылыш таба.

Бу уңайдан XVII гасырның рәсми документларында Уфа өязе Оса юлының Гайнә волосте составында теркәлгән гайнәлеләрнең роле турындагы мәсьәләне онытып калдырырга ярамый. Михаил Федоровичның 1632 елгы грамотасы Гайнә волостендагы бу «башкорт»лар Каманың югары агымыннан төньяктагы – Мулянка, Көньяк һәм Нытва елгалары үзәнлегендәге вотчина биләмәләренә хуҗа булганлыгын раслый. Шул ук вакытта әлеге документ, 1701 елгы Петр Алексеевич грамотасы кебек үк, башкортларны Строгановларның кысрыклауларыннан да яклаган. Мәгълүм булганча, алар гасырлар дәвамында «башкортлар»ны Каманың югары агымыннан көньякка таба кысрыклап торганнар.

Бу хакта топонимика мәгълүматлары да сөйли. И.Яхонтовның 1579 елгы теркәү кенәгәсендә «гайнә» тамырыннан хасил булган берничә торак пункт күрсәтелгән. Бу урыннар барысы да Уса юлыннан төньяктарак, Кама елгасының югары бассейнында, Бөек Пермьнең көньяк һәм көньяк-көнбатыш чикләрендә теркәлгән. Әлеге хәл «Башкорт олысы»н Казан ханлыгының төньяк-көнчыгышында локальләштерү файдасына өстәмә аргумент кына түгел, ул башкортларның киләчәктәге язмышында да чагылыш таба. Казан ханлыгының башкортлары составына кергән һәм Бөек Пермь белән чиктәш җирләрдә яшәгән гайнәлеләр, күрәсең, рус хакимлеге чорында Кама буйлап түбәнрәк, Тол елгасы тамагына таба күченгән.

Сәяси үзгәрешләр белән беррәттән, халыкның төньяк Евразиядә массакүләм миграциясенең мөһим факторы булып, «Кече бозлык чоры» башлануын да онытырга ярамый. Тотрыклы салкын һаваның климатик минимумы XVI гасырның уртасына туры килә. Көньяк юнәлештә синхрон этник миграция Урал артында да булган. Каманың югары агымыннан көньякка күченү процессы, рәсми документлардан тыш, гайнә, кара табын һәм юрматларның тарихи хәтерендә дә сакланган. Бер риваятьнең сюжетында Гайнә исемле батыр, көчле суыклар башлану сәбәпле, боланга атланып, көньякка күчenә.

Нәкъ менә шул эпоста «гайнәлеләр иң беренче башкортлар» диелгән. «Башкорт» яки «башкорт-вотчинник» дигән контекст юрмат кабиләсе шәҗәрәсендә дә сакланып калган: башта алар үзләрен «нугай» дип атыйлар, аннары, нугайларның төп өлеше көньякка киткәннән соң, калган халык иштәкләр дип атала башлый һәм бары тик юрматларның борынгы бабалары рус хезмәтенә күчкәннән соң гына алар күп җирбиләүче башкортлар дип йөртелә. Мөгаен, бу риваятьләрнең нигезендә 1552 нче елда Казан яулап алынганнан соң барлыкка килгән этносәяси хәл, нугайларның үзара ызгыш-талашлары, шулай ук башкорт биләмәләрен күчерү һәм Урал арты, Көньяк Уралдан яңа төркемнәр кушылу белән бәйле процесслар ятадыр.

Чыганаклардан күренгәнчә, башкортлар соңрак Көньяк Урал буенда рус хакимиятенең терәге булып тора. Гомумән алганда, Көньяк Урал буенда башкортларның барлыкка килүен Россиянең бу төбәктәге позицияләре ныгуы белән бәйләргә мөмкин. XVII гасырда әлеге территориягә калмык һәм казакъның даими һөҗүмнәре дә башкортларның артуына сәбәп була. Шулай итеп, XVII-XVIII гасырларда «башкорт»лар составына нугай (кыпчак, үсергән, бөрҗән, тамян) һәм себер татарлары (табын, салйот, катай) кабиләләре дә килеп кушыла.

***

Аутентик чыганаклар Казан ханлыгының «Башкорт олысы» Каманың югары һәм урта агымында һәм Урта Уралда урнашуын күрсәтә. XVII гасырга исә башкортларның җирләре шактый көньяккарак күчүе ачыклана. Әлеге күчеш феноменын, алдарак билгеләп үткәнчә, социаль-сәяси һәм табигый-климатик факторлар белән аңлатырга мөмкин. ■

Мари тормышы – күлмәк чигүендә

Айзилә Сабирова

Милли костюм ул – бары тик кием, бизәнү әйбере генә түгел. Аның үзенең «кәеф»е, тарихы, үзенчәлеге бар. Шуңа күрә ул аерым бер халыкның тарихы, мәдәнияте, гореф-гадәтләре, тормышка карашы турында да бәян итә ала. Күпчелек очракта милли киемне аерым бер сәнгать әсәре, зур байлык дип тә карарга мөмкин. Мари халкының милли киеме дә искәрмә булып чыкмады.

Мари милли костюмнары төрле чигү элементлары белән бик бай итеп бизәлгәнен дә әйтеп китми мөмкин түгел. Борынгы мари чигүләрендә җепләр бик тыгыз урнашкан, бизәкнең кырый урыннары да төгәл билгеләнгән булган. Борынгы заманнарда чигү элементлары, орнаментлар кием хуҗасын саклагыч функциясен дә үтәгән. Шулай ук алар, аның социаль баскычтагы урынын да билгеләп, теге яки бу этник төркемгә керүен күрсәткән.

Мари халкының төрле җирле төркемнәренең күлмәкләрен, гомумән, милли киемнәрен бизәп торган чигү элементлары күптәннән сакланган йолалар белән билгеләнгән үзенчәлекләргә ия. Бу халык тел һәм мәдәни яктан өч төркемгә бүленә: болын, тау һәм көнчыгыш марилары. Һәрберсе яшәү җирлекләре, диалекты, көнкүреш гореф-гадәтләре һәм, әлбәттә, милли киемнәре белән аерылып тора. Аларның киемнәрендә генә түгел, чигү элементларында да аерымлык ачык күренә.

Орнаментация күлмәкнең кайсы урынында урнашуы белән генә түгел, ә шул чигүдә төсләр катнашмасы, бер-берсенә килешүе, шулай ук чигү җепләре төрлелеге, чигү ысуллары белән дә аерылып торган. Мәсәлән, чигү элементларына иң бай күлмәкләрне Царевококшайск өязендәге мари хатын-кызлары кигән. Аларның күлмәкләрендә чигү күкрәк изүенә, җиң очларына, итәкнең аскы өлешенә генә куелып калмыйча, бөтен җиң буена сузылган һәм җөй урыннарын, күлмәкнең арка өлешен бизәп торган. Мондый күлмәкләрне орнамент белән ямьләндерер өчен, мари кызлары буялган йон җепләрен кулланган. Шулай ук күлмәкләрне тасма, төймәләр, чуклар, мәрҗәннәр белән дә бизәгәннәр. Аларның тегелү урыннары, чигү элементы кебек, борынгы традицияләргә карап сайланган.

Мари кызларын чигәргә кечкенәдән үк өйрәткәннәр, чөнки аңа бирнә әзерли башларга кирәк булган. Өстәвенә, чигү осталыгы хатын-кызның никадәр эш сөючән икәнлеген дә күрсәткән. Ул чигүчедән сабырлык, тырышлык һәм вакыт таләп иткән, шулай ук сәнгать белән никадәр дәрәҗәдә якын икәнлеген дә аңлаткан.

Мари чигүендә һәр сызык, билге һәм сын үз аңлатмасына ия. Аларны аңлар өчен, кайберләрен аерым карап китәргә булдык:

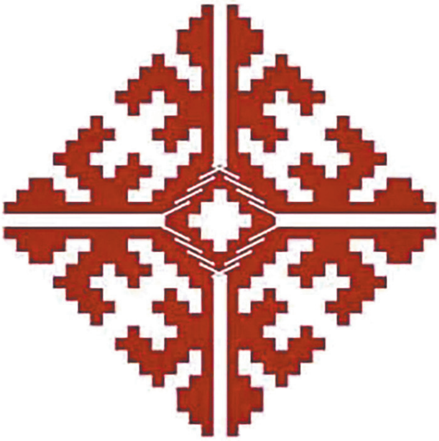

Туган агач – һәрбер гаилә туган агачның көчен үзенә җәлеп итә. Агач ныграк булган саен, яшь гаилә дә көчлерәк була, давыл-бураннарда нык тора дигән ышану яши.

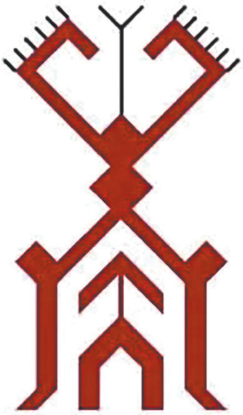

Бөек ана – кеше тугач, аның җирдәге тормышы шуннан бирле Бөек ана кулында. Ул кешегә бу дөньядагы максатына ирешергә ярдәм итә.

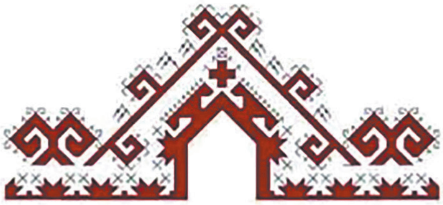

Ир-ат көчен саклаучы – ир-атның җитлеккәнлеге билгесе. Яңа буынны дәвам итү сәләтен күрсәтә.

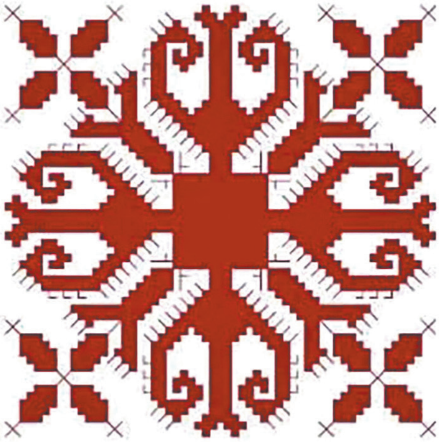

Йорт сакчысы. Шакмак формасы ул – сез яшәгән йорт. Аны төрле кайгы-хәсрәтләрдән күпсанлы тәреләр һәм бөҗралар саклап тора.

Бүгенге көндә мари чигүе белән бизәлгән күлмәкләр, киемнәр популярлашып бара. Бу яңалык түгел, чөнки аларның һәрберсе аерым бер символга ия һәм аларның һәркайсына аерым үзенчәлек хас. Мари халкының милли киемнәрендә борынгы бабайлардан килгән гореф-гадәтләр һәм бу халык тормышының төрле яклары чагылыш тапкан. Шулай ук анда мариларның дөньяга карашлары, матурлыкка һәм тынычлыкка мөнәсәбәтләре ачык чалына. Әлбәттә, әлеге билгеләрне, бу фикерләрне без нәкъ менә аларның чигү орнаментларыннан күрә алабыз. ■

Мари мәдәниятендә ислам дине

Тамара Молотова*

Марилар ислам дине белән Идел Болгары заманында ук – X-XII гасырларда танышкан. Ислам мариларның рухи дөньясын җәннәт һәм җәһәннәм, язмыш, яшәү мәгънәсе һәм кешенең дөньяга яратылу максатлары турындагы күзаллаулар белән баеткан. Казан ханлыгы заманында (XIV-XVI гасырлар) исә Идел буенда яшәүче мөселман булмаган халыклар арасында ислам мәдәниятенең кайбер элементлары тарала, алар гаилә-көнкүреш, җирләү, мәрхүмнәрне искә алу йолаларында, җомга көнен хөрмәтләүдә чагылыш таба. XVI гасырда мариларның бер өлеше, бигрәк тә гаилә башлыклары, татарлар йогынтысында, ислам динен кабул итә. Бу процесс соңгырак чорларда да күзәтелә. Мәсәлән, 1737 елда Уржум өязендә яшәүче Симей исемле мари алпавыты ислам динен кабул итә. Ислам йогынтысында болын һәм көнчыгыш мариларының мәҗүси догаларында ислам дине белән бәйле «бисмилла» яки «Алла сакласын» кебек сүзләр барлыкка килә.

Мари карты (карт кугыза, жрец) Н.Н.Николаев һәм фин этнологы И.Лехтинен. Мөслим районының Бикмәч авылы. 2015 ел. *Т.Л.Молотова фотосы*

Сабан туен, Җыенны да бәйрәм иткәннәр

Төп этнографик территориядән читтә яшәүче һәм шактый үзенчәлекле этнографик төркем – көнчыгыш мариларының дине һәм мәдәниятенә ислам дине аеруча көчле йогынты ясаган. Аларның Урта Идел буеннан көнчыгышка таба миграциясе XVI гасырның икенче яртысыннан XVIII гасырга кадәр дәвам итә. Күчеп китүләренең бер сәбәбе көчләп христианлаштыруга каршы протест белән бәйле. XIX гасырның икенче яртысында исә көнчыгыш мариларының махсус этнографик төркем буларак формалашуы тәмамлана һәм алар Идел буе төркемнәреннән сизелерлек дәрәҗәдә аерылып тора башлый. Көнчыгыш марилары татар, башкорт һәм руслар белән күрше яшиләр. Кама буе һәм Урал төркемнәренең руслар белән аралашулары иртәрәк башлана, Ык-Сөн төркемнәре исә озак еллар дәвамында татар һәм башкортлар белән генә аралашып яши. Чөнки руслар Кама аръягына соңгырак чорда гына күчеп килә. Шуңа күрә Ык-Сөн һәм Агыйдел буенда яшәгән марилар мәдәниятенә татарлар аеруча зур йогынты ясый.

---

* Тамара Лаврентьевна Молотова – күренекле тарихчы-этнолог, В.М.Васильев исемендәге Мари тел, әдәбият һәм сәнгать фәнни-тикшеренү институтының өлкән фәнни хезмәткәре, Мари-Эл республикасының атказанган фән эшлеклесе.

Көнчыгыш мариларына ислам диненең аеруча көчле йогынтысы XIX гасырның икенче яртысында күзәтелә. Бу чорда яшәгән мари мәгърифәтчесе П.П.Ерусланов үз мәкаләләрендә көнчыгыш мариларның бер өлешенә мөселманнарның дини-әхлакый, хокукый карашлары тәэсире турында искәртә. Ул: *«Если вместе с языком считать религию одним из более существенных и постоянных признаков самобытности народа, то в этом отношении Белебеевские и Мензелинские черемисы находятся на рубеже перехода в магометанство. Достаточно сказать, что во многих деревнях керемети ими совершенно забыты (например, в Чикеевой, Ново-Чикеевой, Балчаклы, Буклевой, Матау-баш, Шырлыковой и Бабековой) или находятся в крайнем небрежении (Акборисово, Чупаево, Сокто и Токбердино). Так как языческая религия черемис всего полнее выражается в обрядах и праздниках, то считаю не лишним указать значительные изменения или искажения в них. Так, первый по времени весенний языческий праздник поминовения умерших (кон кече) большею частью оставлен, равно как и ага-пайрем заменился башкирским «карга-бутка». Самый главный из языческих праздников «кусьо» называется по-магометански «курбан-байрам»,* – дип яза.

Татарлар һәм башкортлар белән янәшә яшәп, марилар мөселманнарның дини-әхлакый карашларын, холкын, телләрен яхшы белгәннәр һәм мөселман дин әһелләре белән аралашканнар. Н.В.Никольский әйтүенчә, марилар, русларга караганда, татарларга күбрәк ышанганнар һәм алар белән дустанә мөнәсәбәттә булырга тырышканнар. Каты чирләп киткән мариларның татар мулласына ярдәм сорап мөрәҗәгать итү очраклары да булган. Казан, Мамадыш, Бөре һәм Көнгер өязләрендә яшәүче марилар татарлар белән шулкадәр якынайганнар ки, алар арасында аерма бөтенләй юкка чыккан. Төрки халыклар көнчыгыш мариларының рухи мәдәниятенә, аларның бәйрәмнәренә, халык иҗатына да зур йогынты ясаган. Мәсәлән, кайбер мари авылларында Сабан туе һәм Җыен бәйрәмнәре уздырылган. Моннан тыш, көнчыгыш мариларының дога текстлары да ислам дине терминнарына бай булган: алал (хәләл), амен (амин), кавыл (кабул булсын) һ.б. Гыйбадәт кылган вакытта да марилар, мөселманнар кебек үк, тәннең чисталыгына игътибар иткән. Изге аланнарда тәмәке тарту һәм русча сөйләшү дә тыелган.

П.Ерусланов: *«Черемисы Уфимской губернии, вследствие долговременного совместного жительства с магометанами подверглись сильному влиянию магометанства. Ислам проникает во все стороны жизни черемис, вытесняя все самобытное, черемисско-языческое, как во внешней бытовой обстановке, так равно в религиозно-нравственных, правовых воззрениях и понятиях. Так, под влиянием ислама языческих жрецов у восточных марийцев во второй половине XIX века стали называть «моллами»,* – дип яза.

«Ислам динен кабул итәргә намусым куша»

Төрки халыкларның мари мәдәниятенә йогынтысы йорт төзелешендә, аш-суда, милли киемнәрдә дә чагылыш таба. Көнчыгыш мариларының терлекчелегендә кызыклы бер үзенчәлек бар. Мөселманнар йогынтысында алар узган гасырның 60 нчы елларына кадәр дуңгыз асрамаганнар, аның итен хәрам дип санаганнар.

XIX гасыр-XX гасыр башында көнчыгыш мариларына ислам дине христианлыкка караганда да якынрак, танышрак дин булган. Алда әйткәнебезчә, марилар борынгыдан ук мөселманнар белән янәшә яшәгән, татар һәм башкорт телләрен яхшы белгән, ә русчаны начар белгәннәр яки бөтенләй белмәгәннәр. Көнчыгыш мариларының башка халыклар белән милләтара аралашу теле татарча яки башкортча булган.

XIX гасырның икенче яртысында-XX гасыр башларында татар-мөселман гореф-гадәтләренең йогынтысы мариларның ислам диненә күчешендә дә чагыла. 1788-1917 нче еллардагы Оренбург диния нәзарәтенең архив материалларында мәҗүси мариларның ислам диненә күчерүне сорап язган документлары да саклана. Марилар Диния нәзарәтенә төрле мөрәҗәгатьләр яудырганнар: мөселман ир-ат яки хатын-кыз белән никах укытканда нишләргә яки нинди мөселман Аллаһка якын бәндәләрдән санала һ.б. Игътибарыгызны бер чыганакка юнәлтәсебез килә: 1917 елның 29 июлендә Бөре өязендә яшәүче мари хатыны Лыстанай Яшкина ислам диненә күчерүне үтенә. Ул үзенең карарын болай дип аңлата: *«Проживая в Уфе среди мусульман, чувствую себя в тяжелом угнетенном состоянии, при мысли, что я есть невежественная язычница, и стало быть великая грешница...Понятие мое теперь прояснилось и совесть подсказывает, что необходимо принять религию ислама, которую я так полюбила и глубоко уверовала»*. Марилар ислам динен кабул иткән очракларда исем һәм фамилияләрен генә үзгәртеп калмаганнар, ә татар яки башкортка да әйләнгәннәр. Үзләренең дини карашларын рәсми рәвештә таныта алган марилар тәкъва мөселманнарга әйләнгән дип уйларга җирлек бар, нәтиҗәдә, алар үзләренең кардәшләрен дә ислам диненә өндәгәннәр. Атаклы миссионер Я.Коблов Идел буе төбәгендәге җирле халыкның татарлашуы турында болай язып калдырган: *«Случается, что в инородческом селении, – чувашском, черемисском или вотском, обратятся в ислам два-три человека, а по прошествии некоторого времени можно видеть, что эти двое или трое уже привлекли на свою сторону многих других односельчан»*.

Әлбәттә, ислам динен кабул итү бер мизгелдә, җиңел генә булмаган. Әлеге процесс хакимият структураларының күзәтүе астында барган һәм марига мөэмин мөселман булганчы озак вакыт дәвамында төрле бюрократик киртәләрне үтәргә кирәк булган. Моннан тыш, гаризада динне кабул итүгә сәбәп булган дәлилләрне дә китерү соралган. Кайбер очракларда теге яки бу динне кабул итү шәхси мәнфәгатьләрдән чыгып эшләнгән. Шуңа күрә дә марилар арасында ислам динен кабул итү белән хәлле кешеләр, аеруча сәүдәгәрләр кызыксынган.

Исламга күчкән мари татарга әйләнгән

Кагыйдә буларак, марилар, исламга күчкән очракта, акрынлап этник үзбилгеләнүләрен дә үзгәрткәннәр. Этнограф И.А.Износков XIX гасыр ахырында Уфа өязенең Кара-Якуп волостена караган мари авылы Бабикны менә болай тасвирлый: *«Что бабиковские черемисы, бывшие язычники, успели в короткий сравнительно промежуток времени значительно обашкириться, ...старики и старухи*

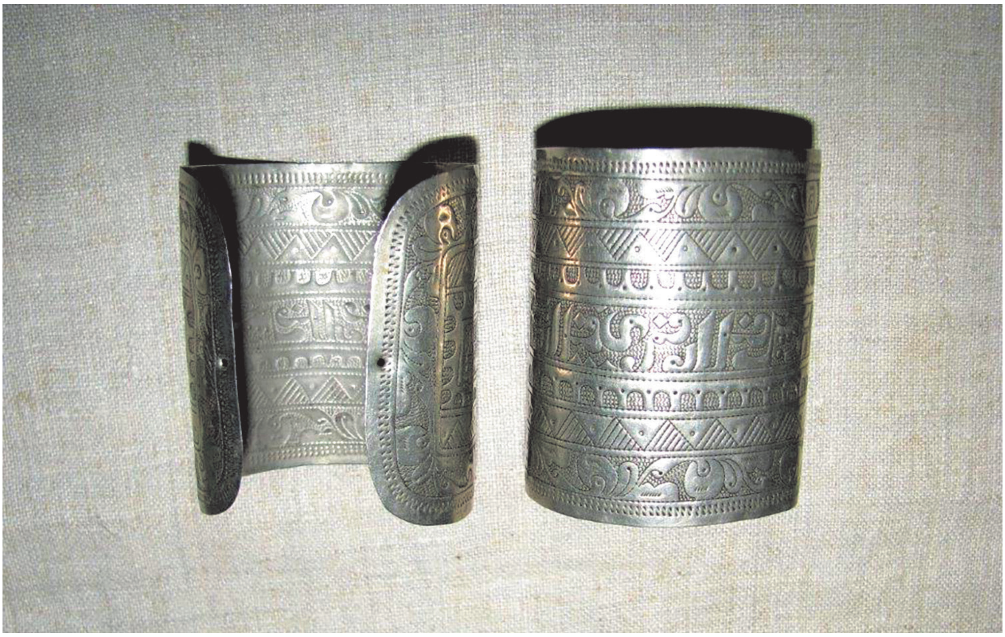

Татар беләзекләре көнчыгыш мариларында да таралган. 2006 ел. ***Т.Л.Молотова фотосы***

еще помнят свой язык…, что же касается молодежи, то она большею частью знает только один башкирский язык». Стәрлетамак өязендәге Таңсәет авылы халкы белән дә шундый ук вазгыять күзәтелгән. Н.В.Никольскийның 1911 елгы статистик мәгълүматларыннан күренгәнчә, Бабик авылында ислам диненә күчкән 79 ир-ат һәм 88 хатын-кыз яшәсә, нибары 7 ир-ат һәм 9 хатын-кыз гына мәҗүсилектә калган. Хәзерге вакытта Башкортстан Республикасының Чишмә районындагы Бабик (153 кеше) һәм Кырмыскалы районындагы Таңсәет (116 кеше) авылларында татарлар белән башкортлар гына яши.

1911 елда барлыгы 433 мөселман мари теркәлгән. Шулардан 86 кеше – Вятка губернасының Яран өязендә, 158 кеше – Казан губернасының Чар өязендә һәм 189 кеше Уфа губернасының Бәләбәй, Бөре һәм Уфа өязләрендә яшәгән. Янәдән Н.В.Никольскийның статистик материалларына игътибар итсәк, тулысынча мөселман марилар гына яшәгән авыллар юк икәнен күрәбез. 1, 2, 3 мөселман мари яшәгән 8 авыл телгә алына. Мөселман марилар яшәгән дистәләп авылга бүгенге Башкортстандагы Каран-Бишенде (10 ир-ат һәм 9 хатын-кыз мөселманлыкка күчкән, 23 ир-ат һәм 18 хатын-кыз – мәҗүси), Иске Байгилде (5 ир-ат һәм 4 хатын-кыз – мөселман, 4 ир-ат һәм 3 хатын-кыз – православ, 154 ир-ат һәм 131 хатын-кыз – мәҗүси) һәм Бабикны (79 ир-ат һәм 88 хатын-кыз – мөселман, 7 ир-ат һәм 9 хатын-кыз – мәҗүси) кертергә мөмкин. Хәзерге вакытта Туймазы районындагы Каран-Бишенде һәм Чишмә районындагы Бабик авылларында башкортлар гына яши диярлек.

«Мари ирләре түбәтәй генә кия»

Я.Коблов XX гасыр башында Чар өязенең көнчыгыш өлешендә, Казан, Мамадыш, Уфа, Бөре, Минзәлә һәм Малмыж өязләрендә яшәүче марилар татарларның йогынтысына аеруча дучар булуын билгеләп үтә. Ул, бу тирәдәге мариларның татарлар белән бик якын яшәүләрен һәм татар теле белән бергә аларның гореф-гадәтләрен дә үзләштергәннәрен ассызыклап: *«В некоторых черемисских селениях Бирского уезда, напр., в д. Черлакь, Сахаяз, Торгемдурь и др. все мужчины поголовно носят тюбятеи. У них установился даже обычай, в силу которого, во время свадьбы, тесть, в знак уважения, дарит своему зятю парчевую тюбятейку»,* – дип яза. Миссионер күзәтүенчә, Казан өязенең Шурабаш авылында да шундый ук хәл икән. Анда яшәүче марилар тәмам татарлашкан һәм аларның шактый өлеше ислам динен кабул иткән. Читтән килүчеләр мариларның киемендә, тышкы кыяфәтендә, үз-үзләрен тотышында да татарлар белән охшашлыклар күргән, аларның татар телен белүенә һәм татарлашуына, хәтта мөселманлыкка күчеп бетүләренә дә игътибар иткән. Әмма көнчыгыш мариларының тышкы кыяфәте һәм татар телен яхшы белүләре аларның мөселман икәнлеге турында сөйләми. Мәсәлән, хәзерге көндә Башкортстанның Дүртөйле районындагы Чарлак авылында яшәүчеләрнең күбесен марилар тәшкил итә.

Ахирәт дуслар – О.П.Ростова һәм С.В.Бабушкина. Менделеевск районының Карман авылы. 2015 ел.
Т.Л.Молотова фотосы

Хәзерге вакытта Татарстанның Арча районында мари һәм татарлардан торган Шурабаш авылы бар. Тарихи риваятьләр элегрәк бу авылда марилар гына яшәгәнен хәбәр итә. Моннан 300 еллар элек марилар татар егетен көтүче итеп яллаганнар һәм ул Шурабашта яшәргә калган. Шулай итеп авылда татарлар барлыкка килгән. Ике милләтнең бер авылда яшәве нәтиҗәсендә, марилар – татар телен, ә татарларның бер өлеше мари телен яхшы үзләштергән. Татар-мари никахлары да булып торган. Бу очракта яшь парларга мулла никах укыган һәм килен үз исемен татарчага үзгәрткән: мәсәлән, Марина – Мәдинә, Фая – Фәридә, Рая – Рәүфә һ.б.

Мариларның татарча сөйләшүенә катнаш никахлар да сәбәпче. Мәсәлән, Башкортстанның Шаран районындагы Нарат-Чокыр авылында яшәүчеләр киленнәрне Кыртутәл һәм Тумбагышта яшәүче милләттәшләреннән генә түгел, ә Татарстанның Биләр һәм Калтак исемле татар авылларыннан, татар телле марилар яши торган Бикмәчтән дә алганнар. Әлбәттә, мари-татар никахындагы гаиләләр көндәлек тормышта татар телендә генә аралашканнар. Марича белгән киленнәр туган телләрендә үз кардәшләре белән генә сөйләшкән. Алар балаларына, оныкларына мари телен өйрәтмәгәннәр, татарлар арасында моның кирәге дә юк дип санаганнар. Кызганыч ки, без аралашкан информантлар мари телендә бер сүз дә әйтә алмадылар.

Милли үзаңнарын саклап калуның төп сәбәбе – традицион дин

Тирә-якта татарлар гына яшәгәнлектән, Нарат-Чокыр авылында да татарча сөйләшкәннәр. Моңа исә күрше-тирәдәге мари авылларының ерак урнашуы да сәбәп булган. Элек Нарат-Чокыр берничә мари авылын берләштергән союзга кергән. Ул Татарстан һәм Башкортстан Республикаларындагы бер-берсеннән шактый ерак урнашкан Бикмәч, Калтак, Биләр, Туктар һәм Балчыклы авылларын берләштергән.

Нарат-Чокыр мариларының милли үзаңнарын саклап калуының төп сәбәбе – традицион дин. Аларга ислам һәм христиан диннәренең әллә ни йогынтысы булмаган диярлек. Авылдагы гореф-гадәтләр дә мәҗүсилек белән бәйле. Нарат-Чокырдан 1,5 км ераклыкта «Корбан бәйрәм»е уздыра торган имән-юкәлек аланы урнашкан. Анда ел саен җәй көне барлык авыл халкы катнашында «мәҗүси» догалар укыганнар. Корбан чалу авыл халкы тормышында бик зур әһәмияткә ия булган. Соңгы мәртәбә бу йола 1950 нче еллар башында үткәрелгән. Мондый күмәк гыйбадәтләр дини, милли һәм туганлык хисләрен яңарткан. Изге алан хәзерге көнгә кадәр саклана, биредә агач кисү, ботак сындыру һәм печән чабу катгый тыела.

Нарат-Чокыр авылындагыларның календарь йоласында «мәҗүси» катлам сакланса, мәрхүмне җирләү һәм искә алу йолаларында исә, традицион гореф-гадәтләр белән бергә, мөселман гадәтләрен дә күзәтәбез. Мәсәлән, аларда җирләү йоласы менә болай башкарылган: табут эченә шиповник ботагын салганнар; мәрхүмнең гәүдәсе буйлап өч төстәге җеп сузганнар (бу елга аша чыгу өчен күперне символлаштырган); мәрхүмнең кулларына бияләй кидергәннәр; табутның стенасына кечкенә генә тәрәзә дә ясаганнар; кабер өстенә тастымал бәйләп куелган колгалар куйганнар (хәзерге вакытта исә вафат булучының исем-фамилиясе һәм яшәгән еллары татарча язылган һәйкәл урнаштырыла, кайбер һәйкәлләрдә исә ярымай сурәтләнә); каберне ләхет алып казыйлар һәм табутны шуның эченә кертеп урнаштыралар да мәрхүмнең башын изге Мәккә тарафына юнәлтеп калдыралар.

Марилар татар телендә камил сөйләшәләр

Шундый ук этник процесслар Татарстандагы башка мари авылларында да күзәтелә. Анда яшәүчеләр дә мари телен онытканнар диярлек, татарча гына сөйләшәләр, әмма үзләренең милли үзаңнарын һәм традицион диннәрен саклап калганнар. Шундый ук хәлне Актаныш районындагы Терпеле һәм Мөслим районындагы Бикмәч авылларында да күзәттек.

Элегрәк Бикмәч авылында татар һәм мари телләрендә сөйләшкәннәр. Башлангыч мәктәптә 1941 елга кадәр мари телендә укыганнар. Авыл янында леспромхоз урнашкан, анда исә руслар яшәгән булган. Әмма сугыш вакытында руслар күчеп киткән, аларның урынына татарлар килеп төпләнгән. Шулай итеп, мәктәптә татар телендә укыта башлаганнар һәм тора-бара балалар, туган телләрен онытып, татарча гына сөйләшүгә күчкәннәр. Тирә-яктагы барлык мари авылларында да диярлек татар телендә камил сөйләшәләр.

Биредәге мариларның мәдәниятенә дә ислам дине йогынты ясаган. Бу беренче чиратта җомга көнен олылауда чагылыш таба. Пәнҗешәмбе көнне алар эшләмәгәннәр, мунча якканнар һәм мәрхүм туганнарын искә алганнар. Җомга көнне дә төшкә кадәр физик эш башкармаганнар. Бикмәч марилары революциягә кадәр һәм совет хакимиятенең беренче елларында да чәчү тәмамлангач, печән өсте башланганчы, Җыен бәйрәмен уздырганнар, бер мари авылыннан икенчесенә кунакка йөрешкәннәр. Бу бәйрәмне Татарстандагы Бикмәч, Мари Бүләр, Калтак һәм Мари Суыксуы, Башкортстандагы Нарат-Чокыр, Тукбирде авылларында бик яратып уздырганнар. Шул көнне үк «әйлән-бәйлән» уены да үткәргәннәр, үзләренә насыйп ярны да сайлаганнар.

Бикмәч мариларының милли үзаңнары саклануга да традицион диннәре сәбәп булып тора. Узган гасырның 80 нче елларына алар «Юмын ото» дигән аланлыкта «Корбан бәйрәме»н үткәргәннәр. Көзен исә «Киремет ото» аланына барып ыруның иминлеген саклый торган «кирәмәт»кә корбан чалганнар, татарча догалар укыганнар. Авылдагы әлеге изге урыннар хәзерге көнгә кадәр сакланган һәм киртә белән уратып алынган. Шуны да искәртергә кирәк, 2009 елдан догалар мари карты (карт кугыза, жрец) ярдәмендә мари телендә укыла башлаган. Моны исә Бикмәч марилары тормышында өр-яңа күренеш дип әйтергә була. Әйткәнемчә, нәкъ менә мәҗүси гореф-гадәтләр мариларның үз миллилекләрен саклап калуына сәбәп булган, ә инде ислам динен кабул иткән очракта алар әкренләп татарга әйләнгәннәр. Хәзерге заманда да мариларның бер өлеше ислам динен кабул итә, әмма аларның саны бик аз. Татарстанда исә мари авылларыннан тулысынча татар авылына әйләнгән авыллар бар. Бу хакта мөселман авыллары янындагы борынгы мари зиратлары һәм изге урыннар сөйли.

Хәзерге вакытта татар телен яхшы белүләре көнчыгыш мариларының үзенчәлеге булып тора. Дөрес, татар телен марилар электән үк бик җиңел үзләштергәннәр. Бу исә әлеге телләрнең агглютинативлыгы белән бәйле. Әгәр өлкән буын өчен ул гади көнкүрештә күршеләр белән аралашу чарасы булса, яшьләр аны, кагыйдә буларак, мәктәптә үзләштерә. Бәйрәмнәр һәм йолалар вакытында Татарстанның кайбер авылларындагы марилар татар җырларын да башкаралар. 2006 елдагы этнографик мәгълүматларга караганда, Актаныш районының Мари Суыксуы авылында яшәүче марилар мәрхүмнең елын уздырганда да татар җырларын башкарганнар.

***

Православие чиркәвенең тәэсирендә мариларның исламны массакүләм кабул итүләре булмый кала. Шулай ук бу процесска мариларның традицион диннәре, дини җитәкчеләренең каршылыгы, дин һәм милләтне алмаштыруга тискәре мөнәсәбәт тә йогынты ясаган. Ихтимал, Октябрь түнтәрелеше һәм аннан соңгы дингә каршы сәясәт башланмаса, көнчыгыш мариларда ислам дине киңрәк таралыр иде. Совет чорында мариларга ислам белән христиан диненең йогынтысы йомшара, дин дәүләттән аерыла һәм динле булу кешенең бары тик шәхси эшенә әверелә. Икенчедән, совет хакимиятенең беренче елларында традицион диннәр белән этнографик кызыксыну арта. Нәтиҗә буларак, көнчыгыш һәм болын марилары традицион диннәрен саклап кала. ■

ТАТАР ХАННАРЫ

Нурдәүләт хан

Нурдәүләт хан – Хаҗи Гәрәй ханның улы, Кырым (1466-1467, 1467-1469, 1475-1476) һәм Касыйм ханы (1486-1490).

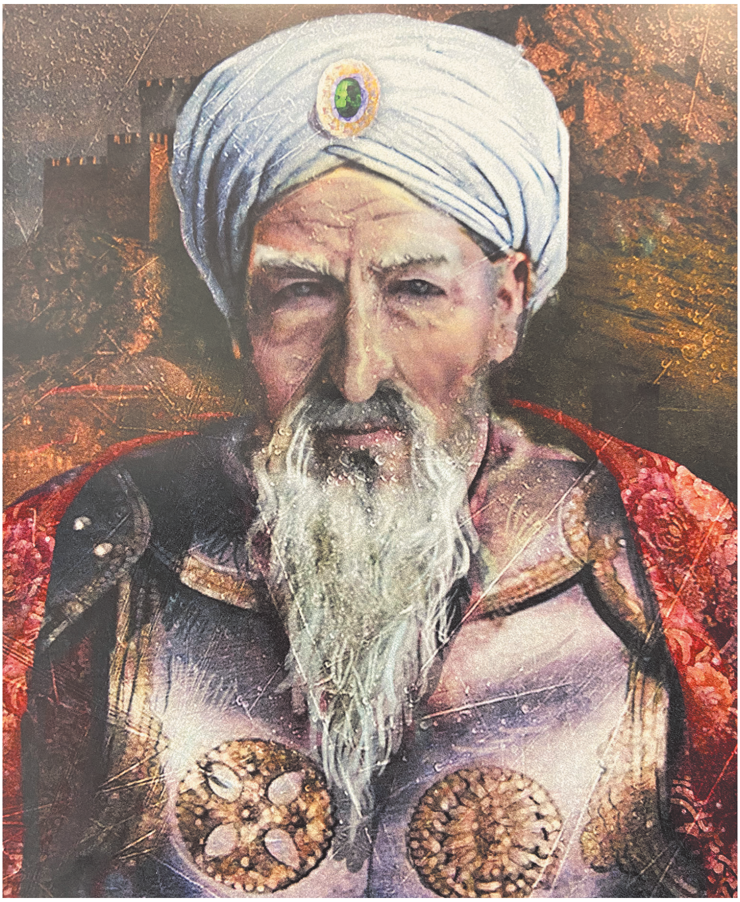

Нурдәүләт хан.
П.А.Панкин коллекциясеннән. Рәсем «Касимовские ханы и султаны» исемле календарьдан (редакторы – Д.В.Мөхетдинов) алынды.

Кырым тәхете өчен көрәш

Нурдәүләтнең дөньяга килгән вакыты билгеле түгел. Ул – Кырым ханы Хаҗигәрәйнең икенче улы. Әтиләре вафат булганнан соң, 1466 елда ике бертуган – Нурдәүләт белән кече энесе Миңлегәрәй арасында хакимият өчен тарткалаш башлана. Нурдәүләт 1467 елда Кырым ханлыгының союзнигы Речь Посполитаяга, үзенең тәхеткә утыруын хәбәр итеп, илче җибәрә. Озак та үтми, нугайларның тыкшынуы нәтиҗәсендә, Миңлегәрәй Кырым ярымутравын үзенә буйсындыра. Әмма Зур Урданың ярдәме белән, Нурдәүләт яңадан Кырым тәхетенә утыра. 1469 елда, кырым татары Мамак бәй Шириннең Миңлегәрәй ханга ярдәме аркасында, Нурдәүләт яңадан тәхеттән китәргә мәҗбүр була. Нугайлы Эминек мирза 1474 елда Миңлегәрәйгә каршы фетнә оештыра. Шуның нәтиҗәсе буларак, 1475 елда Нурдәүләт яңадан Кырым ханы була, ә Миңлегәрәй генуэзларның Кефе каласына барып сыена. Әмма Нурдәүләт белән нугай ханы арасында каршылык туа. Нәтиҗәдә, нугайлардан берничә кабилә бәе Госманлы империясенә, әлеге шанлы дәүләтнең Кара диңгездә хакимлек итүеннән файдаланып, Нурдәүләт ханны тәхеттән төшерүне сорап мөрәҗәгать итә. 1475 елда госманлы солтаны Мәхмәд Фатыйх хәрби җитәкче Гедик Әхмәт пашаны көчле хәрби-диңгез флоты белән Кырымга җибәрә. Аларга татар җайдаклары белән нугай морзасы Эминек бәй дә ярдәм итә. Кефе һәм яр буенда урнашкан дистәгә якын татар шәһәре яулап алына. Әсирлеккә төшкән Миңлегәрәй өч елга Истанбулга җибәрелә. Нурдәүләт исә, әсирлектән азат ителеп, тәхеткә утыртыла, әмма Кырым ханлыгында Госманлы солтаны хакимиятен танырга мәҗбүр була.

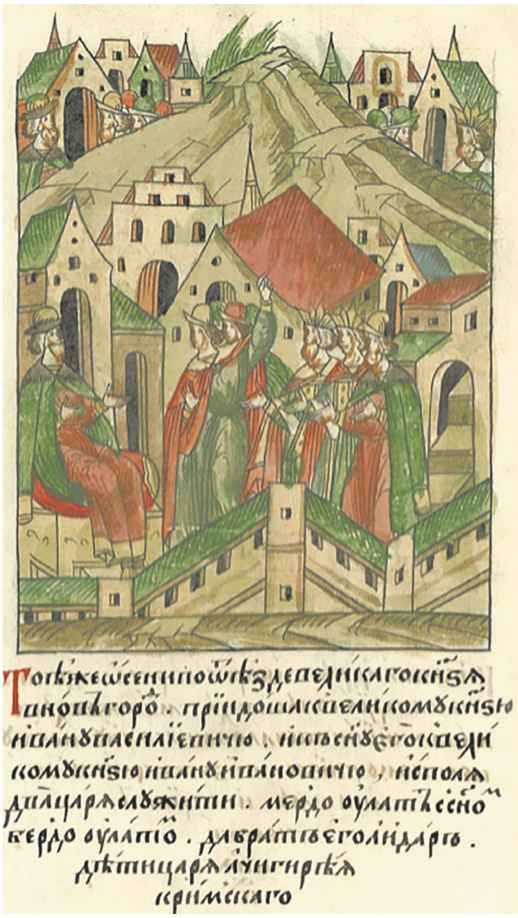

Нурдәүләт үзенең угыллары һәм энесе Айдар белән Иван IIIгә хезмәткә күчә

Кырым ханлыгына госманлыларның хуҗа булуы Алтын Урда мирасына дәгъва кылучы Зур Урда ханнарын хафага сала. Нәтиҗәдә, Әхмәд хан берничә мәртәбә Кырымга яу белән килә, азаккы сәфәрендә ярымутрауны яулап та ала. Нурдәүләт тәхеттән төшерелә, аның урынына Җанибәк хан була. Озак та үтми, 1477 елда Нурдәүләт хан тәхетне үзенә кайтара һәм Җанибәкне Кырымнан куып җибәрә. Әмма Эминек бәй Ширин Нурдәүләтнең хан булуы белән килешә алмый һәм Госманлы солтаны Мәхмәд Фатыйхка Миңлегәрәйне әсирлектән азат итүен сорап хат яза. 1478 елның язында Мәхмәд Фатыйх Миңлегәрәйне азат итеп, Кырым тәхетенә җибәрә. Хан буларак, Миңлегәрәй Кырымны тулысынча Госманлы империясенең вассалы буларак таный.

Ун елдан артык тарткалашып та энесе Миңлегәрәй һәм башка төрки дәүләтләр белән уртак тел таба алмаган Нурдәүләт, Кырым тәхетеннән өметен өзеп, уллары һәм энесе Айдар белән Речь Посполитаяга кача. Польша короле һәм Литваның бөек кенәзе Казимир Ягеллончик аларны Киев шәһәренә урнаштыра.

Нурдәүләт – Касыйм ханы

1479 елда Нурдәүләт Мәскәүнең бөек кенәзе Иван IIIгә хезмәткә күчә. Энесен исә Иван III Мәскәү дәүләтенең иң төньягына сөргенгә җибәрә. Тарихта игелекле эз калдыра алмаган Айдар 1487 елда Белоозеро каласында һәлак була.

Нурдәүләт 1480 елда, воевода Василий Иванович Ноздреват белән, Зур Урданың башкаласы Сарайга яу чаба. Бу турыда В.В.Вельяминов-Зернов менә ни дип яза: «В 1480 г.…великий князь в то время, когда хан [Большой Орды Ахмед] стоял на реке Угре, послал Нур-Даулета с воеводою князем Василием Ноздроватым напасть невзначай на Большую Золотую Орду… Нур-Даулет успешно исполнил возложенное на него поручение, доплыл в ладьях до Орды и, найдя в ней одних стариков, жен и детей, разгромил ее… Удачное нападение Нур-Даулета и было, как думает составитель «Истории о Казанском царстве», причиною, почему Ахмед бежал с реки Угры». Шушы «уңыш»ын истә тотып булса кирәк, Мәскәү кенәзе Иван III 1486 елда Нурдәүләткә Касыйм тәхетен бирә.

Шул ук елны Зур Урда ханнарыннан берсе – Әхмәд ханның улы Мортаза Кырым ханы Миңлегәрәйне, Нурдәүләтнең ярдәме белән, тәхеттән мәхрүм итәргә омтыла, Нурдәүләтнең үзенә Кырым тәхетен вәгъдә итә. Мортаза хан Нурдәүләткә һәм Иван IIIгә хатлар юллый. В.В.Вельяминов-Зернов хезмәтендә хаттан юллар да китерелә: «Мы одного с тобой рода. Отцы наши воевали, но потом помирились; Менгли-Гирей же, брат твой, изменив клятве, снова возжег войну». Әмма Нурдәүләт мөстәкыйль карар кабул итәргә сәләтсез хан була, ә Иван III союздашы Миңлегәрәй белән араны өзәргә, Кырым һәм Госманлы дәүләте белән мөнәсәбәтләрне бозарга теләми.

Нурдәүләт 1487-1490 нчы елларда «Әхмәд ханның угыллары»на каршы походларда катнаша, Мәскәү дәүләте файдасына Алтын Урда мирасы өчен тарткалаша. Ул 1490 елның апрелендә Зур Урдага каршы походны соңгы тапкыр җитәкли. Монысында улы Салтаган да катнаша. Нурдәүләт, Касыйм ханлыгы белән бергә, күпмедер вакыт Мәскәү янындагы Кашир каласына да ия булган. 1490 елның ахырында Касыйм ханлыгы тәхете аның улы Салтыганга күчә.

Нурдәүләт гомеренең соңгы елларын, авырып, Касыймда уздыра. 1498 елның августында аның янына Миңлегәрәйнең илчесе Шәүвәл килә. Гомерен мәгънәсез тарткалашуда уздырып, Татар йорты өчен бер генә игелекле гамәл дә майтара алмаган хан 1503 елда вафат була. Аның үлеме турындагы хәбәр шул ук елның 22 сентябрендә Кырымга барып җитә.

***

1504 елның 16 маенда хан Салтаган, Миңлегәрәйнең үтенечен истә тотып, Мәскәү кенәзеннән Нурдәүләтнең җәсәден Кырымга җибәрүне сорый. Җәсәдне күчерү эше 1504-1505 нче еллар кышында башкарыла. Нурдәүләт Бакчасарай шәһәрендә кардәшләре янына җирләнә.

*Текстны басмага **Ленар Гобәйдуллин** әзерләде.* ■

Безнең мирас №12 декабрь 2022

Югалып табылган авыл

Вячеслав Данилов

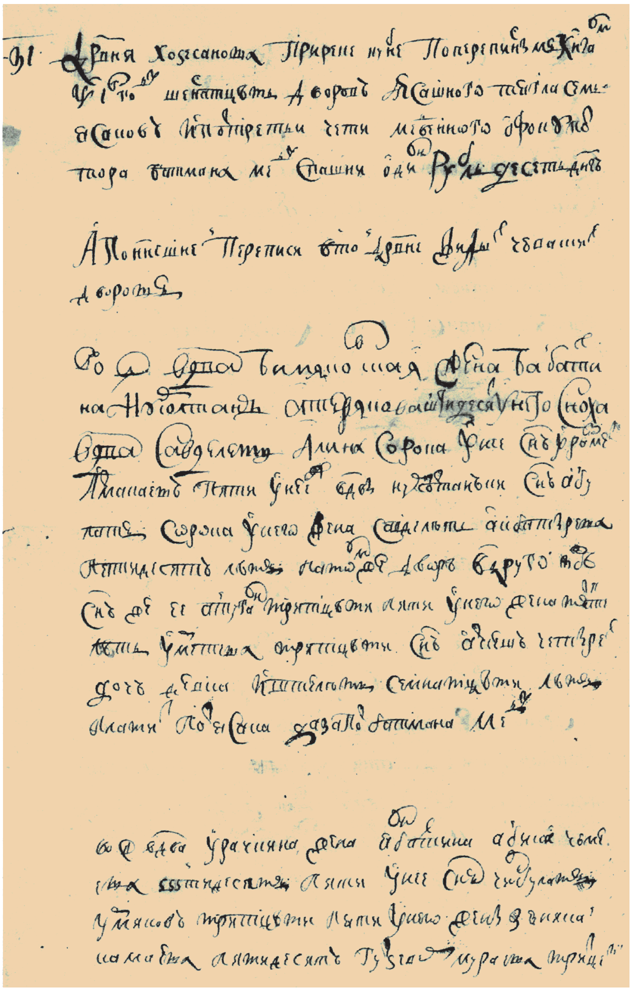

1710 елгы документта Хуҗа Хәсән авылы турында мәгълүмат. РГАДА, 350 ф., 1 тасвир., 360 б.

Хуҗа Хәсән-Күкшәм авылы халкы, чукындырылганнан соң, ислам йолаларын ике гасырга якын кача-поса гына тотарга мәҗбүр була. Яңа урынга күченгәч, аларны Чыпчык авылы чиркәве приходына теркиләр. Алар анда, мәгълүм әйтемдәгечә, исәпкә бар, санга юк булып тора: өйләрендә намаз укыйлар, балаларына мөселман исемнәре кушалар, шәҗәрәләрен төзеп, нәсел-нәсәбен өзмичә көн итәргә тырышалар.

Чыпчык авылы хәзер Чуашстан Республикасының Ялчик районына керә. 1854 елгы мәгълүматларга[1] караганда, мондагы чиркәү, кенәз Евграф Полховский тырышлыгы белән, 1742 елда салына. Агач була ул. Әлеге чиркәү 1848 елда алпавыт, штабс-капитан Александр Петухов акчасына төзекләндерелә. Күкшәм авылының 2 утарында хәрбиләр яши (4 ир-ат һәм 11 хатын-кыз), чукындырылган крестьяннар 25 утар тәкшил итә (107 ир-ат һәм 110 хатын-кыз). Алдагы җанисәптә алар барысы да «новокрещенный» татарлар дип күрсәтелә.

Шунысына игътибарны юнәтәсем килә: империя җанисәпчеләре документ тутырганда кешенең милләтен (дөресрәге, сословиесен) төгәл күрсәтсә, чиркәү

Ахыры. Башы журналның 11 нче (2022) санында.

---

[1] ТРДА, 4 нче фонд, 86 нчы тасвирлама, 116 нчы эш.

кенәгәләрендә исә атакайлар аларны үзләре теләгәнчә бозып, үзгәртеп яза. «Роспись Каз. Губернии, Тетюшской округи, ведомства Свияжского духовного правления села Чипчиг Знаменской церкви, Священника Михаила Герасимова Спричетники обретающимися при оной церкви, в приходе ниже именованных чинов людей с объяснением против коево фамилий о бытии их у исповеди и святого причастия, кто исповедался такмо не причастился 1810 года» исемле документка[2] күз ташлыйк (365 бит)[3]:

1.	Вдова Лукерия Иванова У нее дети: Григорий Гаврилов Максим Григорий Павел Ирина Матрена	35 лет 14 11 9 7 6 4
2.	Николай Матфеев Анна	18 19
3.	Дмитрий Михайлов Жена Мария Матфеева Их дети: Ксения Ульяна	48 46 17 10
4.	Алексей Михайлов Жена Евдокия Емельянова У него дочь: Анна	50 20 18
5.	Иван Максимов – вдовец Брат его Макар Максимов Жена Макара Ульяна Максимова Их дети: Василий Павел Феодосия	63 48 53 13 8 2
6.	Николай Максимов Жена его Мария Матвеева Их дети: Петр Николай Брат его Захар Макаров	35 31 5 1 23
7.	Иван Алексеев Жена Марья Яковлева Их дети: Марфа Пелагея	54 53 21 13

---

[2] Шунда ук, 4 нче фонд, 1 нче том, 42 нче тасвирлама, 4 нче эш.

[3] Мәгълүмат чыганактагыча бирелә. – *Ред.*

8.	Брат его Симион Алексеев	50
	Жена Марфа Ивановна	39
	Их дети:	
	Николай	17
	Яков	15
	Николай	10
	Иван	6
9.	Степан Иванов – вдовец	52
	У него сын Андрей	21
10.	Яков Романов	55
	Жена Агафья Артемьева	34
	Их дети:	
	Сергей	16
	Кондратий	13
	Евдокия	23
11.	Захар Кузьмин	53
	Жена Прасковья Ивановна	31
	Их дети:	
	Александр	18
	Архип	5
	Тимофий	1
12.	Макар Козьмин	51
	Жена Прасковья Яковлева	43
	Их дети:	
	Алексей	21
	Ксения	19
	Тихон	14
	Пелагея	9
13.	Иван Андреев	53
	Жена Инира Михайловна	52
	Их дети:	
	1.Илья	27
	Жена Татьяна Васильева	30
	У Ильи дети:	
	Анна	8
	Архип	5
	2. Агафья	23
	3. Сергей	19
	4. Анна	15
14.	Вдова Ирина Кирилова	39
	У нее дети:	
	Евдоким Егоров	23
	Василий	10
	Андрей	15
	Ксения	6
15.	Гаврил Корнилов	43
	Жена Лукерия Захарова	40
	Их дети:	
	Степан	11
	Тимофей	8
	Иван	3
	Стеван	21
	Жена Софья Ивановна	20

16.	Михаил Борисов	43
	Жена Екатерина Никитина	40
	Их дети:	
	Ксения	22
	Федор	8
	Михаил	6
	Софья	8
	Елена	1
17.	Давыд Борисов	45
	У него дети:	
	Татьяна	18
	Дарья	16
	Ксения	13
	Павел	3
18.	Иван Борисов	50
	Жена Прасковья Максимова	55
	Их дети	
	1. Михаил	28
	Его жена Екатерина Ивановна	26
	2. Егор	23
	3. Никита	18
	4. Иван	16
	5. Иван	13
	6. Дарья	10
	У Михаила сын Захар	5
19.	Иван Алексеев	59
	Жена Прасковья Максимова	53
	Их дети:	
	Михаил	28
	Петр	19
20.	Яков Тимофеев	42
	Жена Анна Максимова	41
	Их дети:	
	Акилина	19
	Наталья	16
	Антон	14
	Анна	8
	Софья	4
21.	Егор Якимов	60
	Жена Анна Потапова	53
	Их дети:	
	1. Гаврила	27
	Жена Дарья Алексеева	26
	2. Иван	20
	Жена Анна Симионова	18
	3. Николай	16
	4. Евдокия	7
	5. Агафья	4
22.	Яков Артемьев	43
	Жена Ксения Максимова	39
	Их дети:	
	Стефан	12
	Пираскевия	15
	Иван	3

23.	Брат его Иван Артемьев Жена Анна Максимова	40 27
Итого		125 человек

Күренгәнчә, барысы да – урыс исемнәре. Шуннан соң Тутай, Караборнаш, Чатбаш, Ташкичү һ.б. авыллар турында мәгълүмат бирелә.

Гөбенә буендагы Хуҗа Хәсән авылы халкының икенче өлеше хәзерге Буа районының Бик-Үти авылына күченә. Күкшәм белән Бик-Үти кешеләренең һәммәсе дә 1905 елда Николай патша дин ирege турында манифест чыгаргач кына яңадан исламга кайта ала. Шундый форсат тууы хакында ишеткән Хуҗа Хәсән-Күкшәм халкы (105 утарда гомер кичергән 284 ир-ат һәм 242 хатын-кыз) 1906 елның 12 мартында Җыен уздыра һәм авылда мәчет төзеп, мәхәллә оештырырга теләк белдерә. Алар барлык чыгымнарны үзләре күтәрергә, төзелеш материалларын да үзләре юнәтергә әзер булуларын икърар итәләр. Шул рәвешле, бәйләнерлек сәбәп тапмыйча, түрә-караның ризалашмый чарасы калмый. Тиешле прошениене авылдашлыры исеменнән Казан губерна идарәсенә Әмирхан Әхмәров тапшыра. Бу юлда шактый мәшәкать кичерсә дә, ахыр чиктә, аның тырышлыгы юкка китми. Озакламый авылга 1394 нче номерлы мондый документ[4] килеп төшә. Анда мондый юллар бар: *«Указ Его Императорского Величества, Самодержца Всероссийского из Казанского Губернского Правления Тетюшскому уездному Полицейскому Управлению.*

В Губернском Правлении по выслушании дела о разрешении жителям д.Хозясановой-Кукшум Тетюшского уезда постройки мечети ПРИКАЗАЛИ: согласно ходатайству жителей д.Хозясановой-Кукшум, выраженному в приговоре их от 12 марта и 27 апреля 1906 года, а также заключению Оренбургского Магометанского Духовного Собрания, изложенному в рапорте от 29 сентября 1905 года за №5525, Губернское правление ОПРЕДЕЛЯЕТ: на основании 154, 155, 156, 158 и 159 ст. Уст. ст. т. XII изд. 1900 г. разрешить жителям д.Хозясановой-Кукшум Тетюшского уезда построить соборную мечеть с образованием самостоятельного прихода из 103 домохозяев с 285 налич. мужск. пола душами, с тем, чтобы к постройке мечети было приступлено не ранее утверждения Строительным Отделением Казанского Губернского Правления плана на мечеть, для чего имеющийся в деле, план на мечеть вместе с актом осмотра места, отведенного под постройку препроводить в строительное отделение сего Правления для рассмотрения сего дела с технической стороны, уведомив при этом Отделение, что поверенным от общества крест. д.Хозясановой-Кукшум по делу о постройке мечети избран крестьянин Амирхан Ахмеров; о чем дать знать Тетюшскому Полицейскому Управлению для объявления просителям...»

Диннәренә тугры кешеләр безнең авылда – төп Хуҗа Хәсәндә дә була, билгеле. Әмма алар теләгәненә ирешә алмый. Моның, минемчә, ике сәбәбе бар. Беренчедән, безнең авыл 100 ел буе волость үзәге булып тора, шуңа барлык күзәтү һәм тикшерү органнары да монда урнаша. Алар исламга кайтырга теләүчеләрне тиз арада аерып куя белә, мәчетләрне яба. Икенчедән, Хуҗа Хәсән Чуаш Чүтие авылына һәм андагы чиркәүгә бик якын була. Нәсара руханилары җирле халыкны гел күзәтү астында тота, балалар тууын, чукындырылуны, мәрхүмнәрне җирләүне – боларның барысын да алар энә күзе аша үткәрә. Иске мөселман зираты ябылгач, мәрхүмнәрне фәкать Чуаш Чүтие авылы зиратына гына җирләргә рөхсәт ителә. Анда юл һәрвакыт һәм бары тик чиркәү аша уза...

---

[4] Мәгълүмат чыганактагыча бирелә. – *Ред.*

1811 елның 14 сентябрендә тутырылган җанисәп дәфтәре күрсәткәнчә, Хуҗа Хәсән авылы кешеләре үзләренең ата-бабалары, нәселе турындагы мәгълүматны киләчәк буыннарга да җиткерергә тырышкан. Шуңа күрә исем-фамилияләре янына еш кына ата-бабаларының мөселман исем-атларын да теркәп куйганнар[5]:

1) Сергей Петров – 44 года (Илмурза[6]);
2) Григорий Иванов – 62 года (Ишмурза);
3) Максим Артемьев – 56 лет (Аверкин);
4) Иван Семенов (внук Саита) – 69 лет (Алмет);
5) Григорий Моисеев – 65 лет (Гулей-Гали);
6) Пимен Моисеев – 45 лет (Акрам);
7) Архив Данилов – 75 лет (Аблюк);
8) Абрам Козьмин – 75 лет (Ибрай);
9) Савелий Емельянов – 58 лет (Сидор);
10) Радион Васильев – 47 лет (Разин);
11) Степан Иванов – 66 лет (Иму);
12) Василий Антонов (Хандиар);
13) Трофим Афанасьев – 18 лет (Абдылмен);
14) Софрон Иванов – 38 лет (Разинов);
15) Яким Иванов – 47 лет (Багилда);
16) Дмитрий Данилов – 39 лет (Абдельмен);
17) Семен Алексеев – 61 год (Искандер);
18) Яким Яковлев – 61 год (Якуп);
19) Иван Яковлев – 66 лет (Ярхун);
20) Григорий Гаврилов – 64 года (Абдрей);
21) Яков Иванов – 54 года (Разяп);
22) Савелий Яковлев – 71 год (Салей).

Тәтеш өязендәге Хуҗа Хәсән-Күкшәм авылы халкының гарәп имлясында тутырылган исемлеге Татарстан Республикасы Дәүләт архивында саклана[7].

1908 елда биредә 532 кеше яшәгән, 1920 елда – 535 кеше. Ни кызганыч, 2015 елда – бары тик 90 кеше күрсәтелгән. Барысы да татарлар. Авылда клуб, табиб пункты бар, 1996 елда яңадан мәчет эшли башлый.

Тарихны бозып күрсәтергә, бабаларыбыз рухын рәнҗетергә ярамый. Хуҗа Хәсән-Күкшәм авылы тарихы безне менә шул хакта кисәтә... ■

---

[5] Мәгълүмат чыганактагыча бирелә. – *Ред.*

[6] Өстәп язылган исемнәр җәя эчендә чыганактагыча бирелә. – *Ред.*

[7] 1908 ел – ТРДА, 204 нче фонд, 177 нче тасвирлама, 1043А нче эш, 277 нче бит; 1909 ел – 204 нче фонд, 177 нче тасвирлама, 1048 нче эш, 253 нче бит; 1913 ел – 4 нче фонд, 177 нче тасвирлама, 1278 нче эш; 1914 ел – 4 нче фонд, 177 нче тасвирлама, 1335 нче эш, 550 нче бит, мәчет бар; 1915 ел – 4 нче фонд, 177 нче тасвирлама, 1383 нче эш.

Безнең мирас №12 декабрь 2022

Ачлык

Исхак Казаков

Ачлык тарихыннан берничә сүз

Ачлык – халыкка зур афәт. Тарих Шимали Яуропада булып үткән ачлыклардан түбәндәгеләрне күрсәтә. Ачлык тарихында иң әүвәл милади гасырдан 480 ел элек Кирәкәс патша гаскәре арасында булган ачлыкны күрәбез. Кирәкәс гаскәре Саламин сугышыннан кайтканда каты ачлыкка дучар булган. Гаскәр арасында ачлыкның даими юлдашы булган төрле йогышлы авырулар, үләтләр башланган. Гаскәрләр агач яфрагы, агач каерысы ашаганнар. Гаскәр хәрәкәт иткән юл мәетләр белән тулган.

Моннан соң ачлык төрле мәмләкәтләрдә шулай ук булып торган. Бу урында Шимали Яуропада булган ачлыкларның барын да һәм кайсы мәмләкәтләрдә булганын язарга урын сыйдырмый. Без тик өстән генә тарихка кергән берничә ачлык елларын әйтеп китәбез. Милади гасырдан элек 500 ел эчендә – 9, милади гасырдан соң 1880 ел эчендә 197 ачлык ел булган.

Русия тарихына кергән беренче ачлык – 1024 ел ачлыгыдыр. Бу елны Суздаль вилаятендә ачлыктан шашкан халык карт хатыннарны һәм хезмәтчеләрен суеп ашаган.

1070 елда Ростов вилаятендә һәм Валинда булган ачлыкта туган кардәшләрен суеп ашаулар булган. 1128 елда Нижнийда булган ачлыкта халык ачлыктан урамнарда егылып үлгән. 1230 һәм 1231 нче елларда Нижний халкын ачлык мәет ашау, кеше суеп ашау дәрәҗәсенә җиткергән. 1601-1602 нче еллар ачлыгында Мәскәү халкы эт, мәче һәм үләксә ашаган. Бер сынык икмәк өчен кешене талау гына түгел, хәтта үтергәннәр дә. Юлаучылар ашханә хуҗаларыннан курка башлаганнар, чөнки анда юлаучыларны суеп ашаулар булган. 1748 ел ачлыгында Маларусиядә күп халык, төрле чүп-чар ашап, шешенеп үлгән. 1785-1786 нчы елларда тагы да бөтен куркынычлары белән зур ачлык булган. Ачлык еллар шулай тәкърарланып киләләр, Русиядә 1024 елдан 1892 елга кадәр 143 ачлык булган. Соңгы елларда бәгъзе сәбәпләр белән ачлык күбәя башлаган, XVII гасырда 15 ачлык булганда, XIX гасырда 47 ачлык булган.

«

Русиядә 1024 елдан 1892 елга кадәр 143 ачлык булган. Соңгы елларда бәгъзе сәбәпләр белән ачлык күбәя башлаган, XVII гасырда 15 ачлык булганда, XIX гасырда 47 ачлык булган.

Ачлыкның сәбәпләре

Ачлыкның сәбәпләре ашлык уңмау, ваба, чума кеби гомуми авырулар, сугышлар булса да, мәмләкәтнең икътисади ягы начар булуы да ачлык тудырадыр.

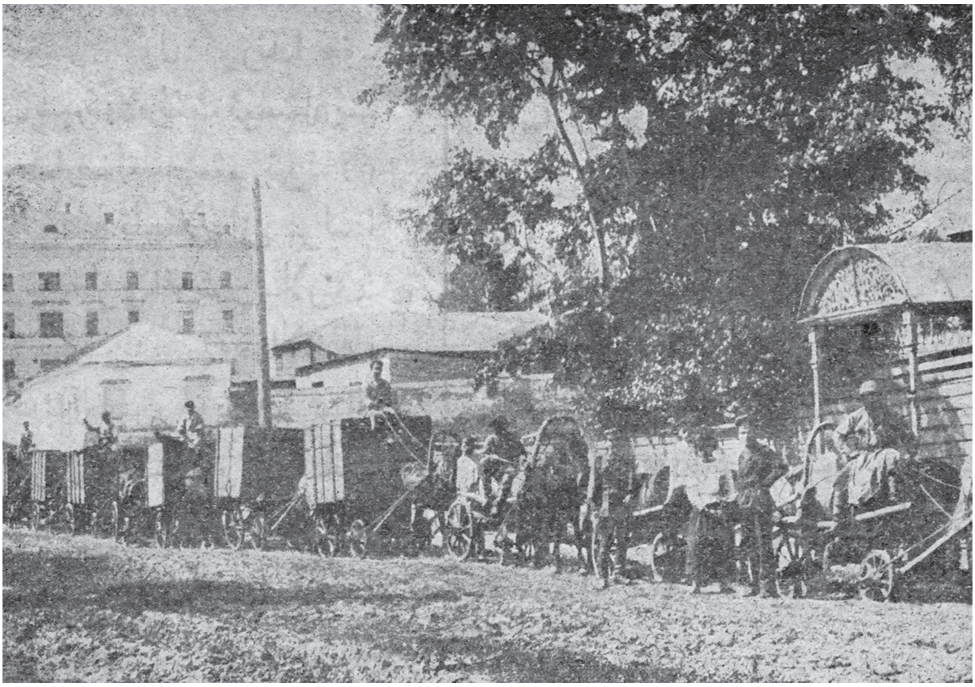

Татарстан Җөмһүрияте кантоннарына саранча белән көрәшү өчен җибәрелгән корал, дару һәм машиналарның кантонга юнәлеше

Фәкыйрьлек, халыкның наданлыгы, юлларның начарлыгы – ачлыкның юлдашларыдыр.

Югарыда күрсәтелгән сәбәпләрнең берсе белән генә ачлык бик сирәк була. Тарихта мәзкүр сәбәпләрнең берничәсе бергә җыелгач кына ачлык башланганлыгын күрәбез. Тарихта бөтен мәмләкәт халкына ашлык җитмәү сәбәпле булган ачлык югарыда әйтелгәннән дә сирәгрәк күренәдер. Тигезләп бүлгәндә ашлык мәмләкәттәге бар халыкка җитәрлек булганда да юлсызлык, бер вилаяттән икенче вилаяткә кирәк кадәр ашлыкны китереп җиткерә алмау, халыкның наданлыгы ачлыкка сәбәпче булалар. Югарыда әйтелгәннәрдән урта гасырларда Шимали Яуропада ваба, сугыш, ашлык уңмау, ашлык сәүдәсенең кысылуы сәбәпле ачлык килгәне күренәдер.

Шимали Яуропа мәмләкәтләрендә XVII һәм XVIII гасырларда ачлык бик еш булган. XIX гасырда Яуропада ашлык игү эше яхшы юлга куелганлыктан, ашлык уңышының начарланмавы, халыкның икътисади яктан күтәрелүе, баюы, юлларның өзеклеге, тимер юлларның күбәюе, бигрәк тә Яуропа халкының мәдәниләшүе, һөнәр вә сәнәгатьнең артуы сәбәпле, ачлык бик сирәк вакыйгалардан буладыр. Соңгы елларда ачлык фәкать Һинд, Кытай, Персия һәм Русия кеби мәдәнияттә артта калган мәмләкәтләрдә генә күрелә.

Тарих башланганнан бирле көчле, җитез, хәйләкәр кешеләр, үзләренә аңсыз, надан халыкны кол итеп фәкыйрьлектә, наданлыкта яшәткәннәр. Үзләренә байлык хасил итү коралы, көчсезрәк мәмләкәт халыкларының малларын талап алып бирүче корал итеп караганнар. Шунлыктан кешеләрнең сыйныфларга бүленүе килеп чыккан: аксөякләр – байлар сыйныфы һәм эшчеләр сыйныфы.

Байлар сыйныфы, хакимиятне кулларына алып, эшчеләрне идарә итәләр. Сыйныф аермасы бетмичә, фәкыйрьлек, наданлык, үзара сугыш һәм шулар белән берлектә халык афәте булган ачлык та бетмәячәк.

1921-1922 нче еллар ачлыгы

Ачларга ярдәм эше 1921 елның 21 июнендә башланды. Мәркәз һәм урындагы мөәссәсәләренең тырышлыгы сәбәпле, ачлык җиңелде. 30 000 000 халыклы 23 губерна һәм областьлар, союздагы җөмһүриятләр тарихында сирәк очрый торган ачлыкка дучар булды. Ашлык җыю вакыты җиткәндә 23 миллионнан артык кешенең ачлыктан үлү хәвефе бар иде.

Советлар Русиясен шәрекътан һәм җәнүбтән *(көнбатыштан)* чолгап алган бу фронтта да җиңәр өчен көрәшкә бар көчне җыярга кирәк иде. Советлар Русиясе эшчеләр һәм крестьяннар ярдәме белән ачлыкны җиңәргә муаффәкъ булды.

Киләчәк елда тагы да катырак ачлыктан котылыр өчен арыш һәм сабанны чәчеп калдырырга кирәк иде. Хөкүмәт, чәчәр өчен, 12 миллион пот арыш, 31,5 миллион сабан орлыгы һәм 4 миллион поттан артык бәрәңге бирде. Хөкүмәтнең шул ярдәме аркасында 10 миллион дисәтинәдән артык җир чәчелеп, киләчәк елга халык йөз миллионнарча пот икмәк белән тәэмин ителде.

Икенче мәсьәлә – күп миллионлы ач халыкны туйдыру иде. Ачлар ай саен артты һәм яңа икмәк өлгерер алдында 23 миллионга җиткән иде. Хөкүмәтнең ярдәме белән бу мәсьәлә дә хәл ителде.

Өченче мөһим мәсьәлә – ач халыкларны иген уңган губерналарга күчереп сирәгәйтү һәм ачлыктан һәяҗанга *(куркуга)* килеп кая барырга белми иленнән качкан халыкны тәрбияле рәвештә иген уңган губерналарга озату иде. Хөкүмәт тарафыннан тәртипле рәвештә 900 000 эшче, крестьян һәм балалар икмәкле губерналарга күчерелде. 600 000гә якын халык үзе күчте. Шулай итеп миллион ярымнан артык кеше ачлыктан котылды. Дөрест, илен ташлап киткән халыкның бер өлеше, бигрәк тә үз ихтыярлары белән киткәннәр, юлда һәлак булды, әмма күбесе икмәкле губерналарга барып урнашып, ачлык елын үткәрделәр. Хәзерге көндә алар барысы да диярлек илләренә кире кайтып урнашты.

Саранча белән көрәш. Саранчаларны куып китерү өчен казылган чокыр. Татарстан Җөмһүрияте, Чистай кантоны, Мөслим волосте, Дүртөйле авылы. 1923 ел

Югарыда әйтелгән тәдбирләрдән башка хөкүмәт тарафыннан ач вилаятләрдә төзелгән халык хезмәтләре дә күп ярдәм бирде. Хөкүмәт ярдәменә күп кенә халык ярдәме дә кушылды, икмәкле губерналарның эшче-крестьяннары һәм кызыл гаскәрләре күп ярдәм күрсәттеләр; аларның ярдәме 10 миллион пот икмәк

Саранча белән көрәш. Саранчаны чокырга куу өчен чыккан татар хатыннары фиркасе. Татарстан Җөмһүрияте, Чистай кантоны. 1923 ел

һәм 7 триллион акчага җитте. Ахырында Русиягә ярдәмгә чит мәмләкәтләр дә җитештеләр. Чит мәмләкәт ярдәменнән иң әүвәл эшчеләр ярдәмен күрсәтергә туры килә. Алар, үзләренең авыр шартлар эчендә яшәүләренә карамастан, бер миллиард маркадан артык акча җыеп, Русиягә икмәк алып озаттылар. Яуропа һәм Америка Ярдәм җәмгыятьләренең ярдәмнәре күп булды. Чит мәмләкәтләрнең ярдәме, алтын белән хисаплаганда, 100 000 000 сумлык 32 000 000 пот ашлык нәрсәләренә җитте. Чит мәмләкәтләрнең ярдәме белән 11 миллионга якын кеше туенды.

Бу елны тимер юллардан ач вилаятләргә ашлык һәм чәчүлекләр белән барлыгы 118 787 вагон һәм ач вилаятьләрдән халык белән 31 000 вагон үткән. Шуның өстенә, су юллары белән 14 871 000 пот ашлык һәм 134 000 кеше ташылган. Бу ике елны күп халык һәм күп халык хуҗалыгы һәлак булды. Ачлык күп хәрабә калдырды. Атасыз-анасыз күп ятим, күп зәгыйфь һәм малыннан, йортыннан аерылган күп гөрьян *(сагышлы)* халык калды. Хосусан Идел буе вилаятьләре һәм Татарстан халкы каты газаплар үткәрде. Бу ачлыктан төзәлер өчен күп хезмәт, күп мал кирәк. Без хәзер бөтен көчемезне шул юлга юнәлтергә тиешбез.

Татарстанда ачлык

Идел буе ачлыктан бик еш җәфа чигә. Элек Казан губернасы булган Татарстанда, Сембер губернасының бер өлешендә, Самара губернасының бөтенләендә шушы егерменче гасырда – 8, Сарытау губернасында 9 ачлык булды. 1891-1892 нче еллар ачлыгыннан соңра 1897-1898 нче еллар ачлыгы шул ук өлкәләрдә булды. Шул ук өлкәләр 1901 елдан 1908 елга кадәр берничә ачлыкларга дучар булды. Шулай ук 1911 ел ачлыгы да бу өлкәләрдә күп хәрабә ясады. Ахырында безнең күз алдыбыздагы 1921-1922 нче еллар ачлыгыннан да бу өлкәләр котыла алмады. Яңа гына туган Татар Җөмһүрияте өстенә күп бәлаләр килде. 1921 ел июненнән башлап 15 ай ачлыктан җәфа чигү өстенә, Татарстан тиф, ваба үткәрде һәм саранчага мөбтәла *(дучар)* булды.

1921-1922 нче елларда Татарстан өстенә төшкән авырлыклар түбәндә язылган ачлар белән туклар хисабыннан ачык күреләдер. 1921 ел июненә бөтен Татарстанда булган 2 376 318 кешедән 72,1 проценты – 1 712 861 кеше генә ачыкмыйлар иде һәм 3 проценты – 83 289 кеше генә ярдәмсез яши алачак иде. Татарстанның бу елдагы авыр хәлен коры сүз белән генә тасвир итмичә, без түбәндә Наркомземның ашлык бюджеты цифрларын китерәбез. 1921 елда Татарстанда 31 402 478 пот ашлык җыелган, әмма Татарстан халкын туйдырыр өчен кеше башына елга, 9 поттан гына хисаплаганда да, 51 564 817 пот икмәк кирәк иде. Димәк, 20 162 339 пот икмәк җитмәгән.

Җитмәсә, Татарстанда ачлык үзенә бертөрле иде. Гәрчә Татарстанда ачлык Самара һәм башка губерналардагы кебек булса да, Татарстан халкы, бигрәк тә татарлар мәзкүр губернадагы халыктан артыграк газапланды. Балалар йортлары, балалар приемниклары татар балалары белән тулды. Шәһәр урамнарында ачлыктан үлгән мәетләрнең күбрәге татар иде. Ташланган, кешесез калган авыллардан күбрәге татар авылы иде. Милләтләрнең икътисады аларның тормышына зур тәэсир итә икән. Һәр милләтнең күбрәк үзенә махсус ашлык чәчүе ашлыкның бәрәкәтенә тәэсир итә икән. Татар халкын патша хөкүмәтенең махсус рәвештә кысуы, руслаштыру сәясәтен йөртүе татарлар белән руслар арасында ашлык игү мәсьәләсендә дә хосусият тудырган. Күчмә тормыштан яңа гына утрак тормышка күчкән татар халкы, Казан алынгач, Идел, Кама буйларыннан куылып, тәмам фәкыйрьләнү генә түгел, кими дә башлаган. Хөкүмәтнең руслаштыру сәясәте аркасында татар халкы, бабаларыннан калган гореф-гадәтләрне һәм динне саклар өчен, руслар белән аралашудан бик сакланган. Татарлар гореф-гадәтләрдән башка күп нәрсәләрне «русныкы»на, «мөселманыкы»на бүлгәннәр. Мәсәлән, русларда яшелчәләр үстерү тәрәккъкый иткәндә татар халкының аны рус ашы дип шушы көнгә кадәр истигъмаль итмәве *(кулланмавы)* русларның һәрнәрсәсеннән нәфрәтләнүләре өчендер.

Татарларда яшелчәләр үстерү юк, әмма орлык ашлыгының уңышы бик уйнаучан. Шуңар күрә дә ашлык уңмаган елны, рус крестьянына караганда, татар крестьянының хәле күп начар була, чөнки рус крестьяны яртылаш яшелчә белән туклана. Шул сәбәпле, 1921-1922 нче еллар ачлыгында да татар халкы, рус халкына караганда, күп җәфа чикте.

Татарстанның ачлыктан күргән газапларының барын санап йөрүне бу урында артык дип уйлыйбыз, чөнки аларның һәммәсен без үзебез күреп беләбез. Ачлыктан адәм кыяфәте калмаган кешеләрне, үләргә яткан балаларны, үлгән балаларның мәетләрен, ачлыктан шешенгән кешеләрне, цинга һәм тиф белән газапланучыларны үз күзебез белән күрдек. Ахырында безнең Татарстанда үләксә ашау һәм кеше ашау вакыйгалары да булып үтте. Без ачлык фаҗигаләрен артык тәкърарламыйча *(кабатламыйча),* мәет ашау, адәм ашау вакыйгаларына карамастан, Татарстанның ачлык җәфасын чиккән халкының берләшеп сугыш сафларында гына сирәк очрый торган гайрәт, чыдамлык белән ачлык патшасын җиңүен әйтми китә алмыйбыз.

Бездә ачлык бетерелде, әмма ачлыкның соңгы җәрәхәтләре икътисади ныгымаган яшь Татарстанда тиз төзәлмәс әле. Шулай булса да, без монда бер шагыйрьнең: «Төн никадәр озын булса да, күк никадәр генә караңгыланса да, бер таң атмый калмас», – дигән сүзләрен китерәбез.

«Татар календаре». – Казан, 1924. – Б. 88-89.

Текстны журналга ***Рәйсә Шәрәфиева*** *әзерләде.* ■

Татарларда Ку баш сюжетына әсәрләр

Рәмил Исламов

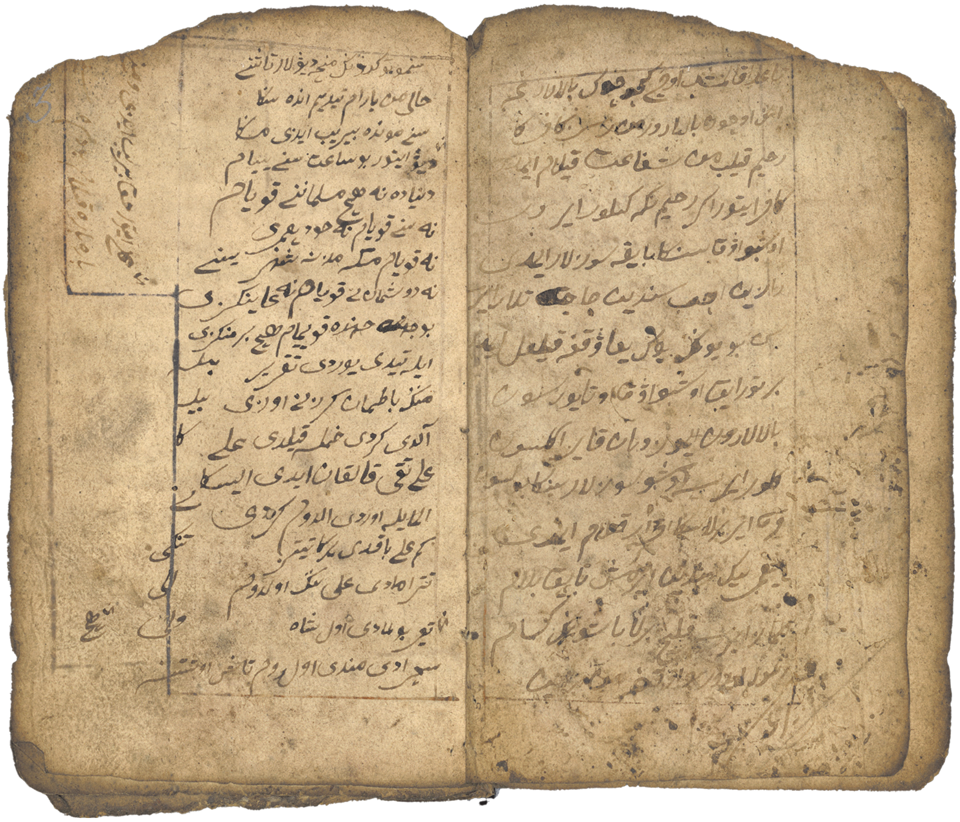

«Кисекбаш» кулъязмасы

Әсәрнең Идел буенда барлыкка килүе шөбһәсез

Көнчыгышта һәм Көнбатышта Кисек баш, Ку баш, җан белән тән бәхәсе турындагы риваятьләр элек-электән билгеле. Шәрыкта әлеге сюжетны башлап шигырь юлларына салучы – фарсы әдәбияты классигы Фәридеддин Гаттар.

Фарси текст әүвәл 1862 елда Тәһранда нәшер ителә. Танылган ориенталист В.Д.Жуковский, бу басма һәм Санкт-Петербург җәмәгать китапханәсендә саклана торган Гаттар коллекциясе арасындагы 1612 елга караган бер күчермә нигезендә, 1893 елда әсәрнең текстын русча тәрҗемәсе белән бастырып чыгара. Әмма профессор Г.Т.Таһирҗанов, үзенең кайбер текстологик эш нәтиҗәләренә таянып, әсәрнең авторы икенче бер Гаттар исемле кеше булу ихтималын белдерә.

XIV гасырның икенче яртысында Идел буе шагыйре Хөсам Кятиб шул ук мәгълүм сюжетка «Җөмҗөмә солтан» дигән дидактик эчтәлекле поэма иҗат итә. В.Д.Жуковский билгеләгәнчә, төрки автор үзенең әсәрен фарсы чыганагыннан турыдан-туры тәрҗемә итү юлы белән башкармаган, киресенчә, риваятьнең төрле вариантлары тәэсирендә, мөселманлык рухы белән нык өретелгән күләмле аерым мөстәкыйль әсәр барлыкка китергән. Күренекле шәрыкшенас Е.Э.Бертельс үзенең бер хезмәтендә тәрҗемә турында сүз алып бару мөмкин түгеллеген раслый.

Автор шәхесе турында тулы мәгълүмат сакланмаган. Бары тик әсәрнең текстында гына аңа нисбәтле зур булмаган белешмә китерелә:

«Кем тарих йите йөз йитмеш иде,
Хөсам Кятиб боны йазмыш иде».

Бу да әле, шагыйрьнең чын исеменә туры килмичә, фәкать аның тәхәллүсе генә булуы мөмкин. Шулай ук поэманың кайда, нинди шартларда язылуы да тәгаен билгеле түгел. Ләкин әсәрнең Идел буенда барлыкка килүе шөбһәсез. Бу турыда Е.Э.Бертельсның да кызыклы гына фикерләре бар.

Ядкярнең күчермәләре хәзерге вакытта Париж Милли китапханәсендә, Россия Фәннәр академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институтының, Үзбәкстан Фәннәр академиясенең, Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгенең, Россия Фәннәр академиясе Уфа тикшерену үзәгенең Тел, тарих һәм әдәбият институтының кулъязмалар фондларында саклана. Аның «Кәлләнамә» дигән төрдәшенең нөсхәләре Әзәрбәйҗан Республикасы Милли академиясенең Кульязмалар институтында да бар.

«Җөмҗөмә солтан» китабы үзенең нәшер ителүен көтә

Хөсам Кятибнең поэмасы беренче мәртәбә типография ысулы белән 1881 елда Казан университеты табыгханәсендә нәшер ителә. Икенче басмасы 1888 елда дөнья күрә. Аннан соң текстның берникадәр кыскартылган өлеше «Борынгы татар әдәбияты» (1963) дигән китапта бастырыла. Профессор Х.Госман, татар әдәбияты тарихыннан студентларга практик дәресләр өчен уку материалы сыйфатында әсәрнең җыйнама текстын төзеп, 1970 елда нәшер итә. Алты томлы «Татар әдәбияты тарихы»ның беренче томында (1984), шул ук хезмәтнең яңартылган сигез томлыгының беренче томында (2014) әсәр турында очерклар урнаштырыла. Р.Ф.Исламов тарафыннан 2000 елда «Җөмҗөмә солтан» мәдрәсә шәкертләре өчен уку әсбабы сыйфатында бастырылды.

Ядкярнең тел үзенчәлекләре Х.Р.Курбатов хезмәтләрендә, А.И.Исламованың кандидатлык диссертациясендә тикшерелә.

Шунысын да әйтергә кирәк: «Җөмҗөмә солтан» шигъри әсәр буларак киң билгеле булса да, аның проза белән иҗат ителгән вариантлары да бар.

1910 елда Казанда «Кыйссаи Җөмҗөмә» дигән китап нәшер ителә. Аның текстында берникадәр казакъ теле элементлары да чагылыш тапкан. Автор хезмәтен Коръән һәм ниндидер башка чыганактан файдаланып язганын белдерә. Текстта әсәрне кемнең кайчан һәм кайда иҗат иткәне турында мәгълүмат китерелми. Бары тик китаптагы «Кыйссаи Карун дию» дип аталган икенче әсәрдәге беренче бәеттә теркәлгән «Мәүлекәй» сүзеннән генә аның авторы татар укымышлысы Мәүлекәй Йомачиков булуы хакында сүз алып барырга мөмкин.

Татар әдәбиятының кыйммәтле ядкярләреннән саналган «Җөмҗөмә солтан» әсәренең моңа кадәр билгеле булган, шул исәптән, чит илләрдәге дә, күчермәләре тупланып, аларның фәнни нигездә текстологик яктан эшкәртелгән, аңлатмалар һәм шәрехләр белән тулыландырылган яңа корпусы төзелде. Ул хәзер үзенең нәшер ителүен көтә.

«Кисекбаш» татарлар һәм башкортлар арасында гына киң таралыш алган

Мәгълүм сюжетка язылган икенче шигъри ядкяр «Кисекбаш» дип атала. Ул – элек-электән бары тик татарлар һәм башкортлар арасында гына киң таралыш алган һәм яратып укылган әсәр. Беренче мәртәбә 1846 елда Казан университеты типографиясендә нәшер ителә. Аннан соң төрле тиражлар белән күп тапкырлар башка матбагаларда да бастырыла.

Әсәрнең кайчан язылуы һәм иҗат ителгән урыны төгәл билгеле түгел. Ш.Мәрҗани аны Болгар чорыннан калган язма истәлекләрнең берсе итеп күрсәтә. Әмма соңгырак тикшеренүләрдә әлеге ядкярнең XIV гасырда барлыкка килүе раслана. Профессор Г.Таһирҗанов авторның үз әсәрен «Җөмҗөмә солтан»нан рухланып язганлыгын белдерә.

Шулай ук поэманың кем тарафыннан иҗат ителү мәсьәләсе дә ачык кала килә. Текстның әүвәлге юлларындагы «Башла Гали» дигән сүзтезмәсе кайбер тикшеренүчеләр тарафыннан шагыйрьнең үз-үзенә эндәшүе булып кабул ителгән. Шуңа күрә әдәбиятчы Г.Рәхим әсәр «Кыйссаи Йосыф» авторының каләме белән язылмадымы икән дигән фараз белдерә. Дөрес, Ш.Мәрҗани тексттагы ул сүзне «Башлагали», ягъни «Башлыйк әле» мәгънәсендә укый.

Төрек галиме В.М.Коҗатөрек, әсәрнең үзенең карамагында булган бердәнбер нөсхәсенең текстында күрсәтелгән Кирдәчи Али дигән исемгә нигезләнеп, поэманы шул кешегә нисбәт итә. Әмма Г.Таһирҗанов әлеге кешенең «Кисекбаш»ны төрек теленә тәрҗемә итүче генә икәнлеген раслый.

Хәзерге вакытта «Кисекбаш» әсәренең бик күп күчермәләре Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фондында, Казан (Идел буе) федераль университетының Н.И.Лобачевский исемендәге Фәнни китапханәсенең Шәрык бүлегендә, Россия Фәннәр академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институтында, Мәскәүдәге борынгы актларның Үзәк дәүләт архивында, Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә, Россия Фәннәр академиясе Федераль тикшеренү үзәгенең Тел, тарих һәм әдәбият институтында, Әзәрбәйҗан Республикасы Милли академиясенең Кульъязмалар институтында бар, шулай ук ул төрек галиме В.М.Коҗатөрекнең шәхси тупланмасында да булган.

Төрек галиме А.Очак фольклорда «Кисекбаш» сюжетын махсус өйрәнеп, нәтиҗәләрен аерым монографиядә нәшер итә. Ә М.Аргуншаһ исә Кирдәчи Алига нисбәт ителгән текстны китап итеп бастыра.

Татар филологиясендә «Кисекбаш»ны гыйльми нигездә Г.Рәхим һәм Г.Газиз өйрәнә башлый. Аннан соң әдәбият галиме һәм язучы М.Гали «Совет әдәбияты» журналында әсәргә махсус мәкалә багышлый. Я.С.Әхмәтгалиева ядкярне гомумфилологик планда өйрәнеп, кандидатлык диссертациясе яклый. Китап булып дөнья күргән хезмәтендә поеманың гарәп хәрефләрендә җыйнама тексты, транскрипциясе белән сүзгә-сүз тәрҗемәсе һәм сүзлеге бирелгән. Шулай ук тюрколог С.Н.Иванов башкарган рус телендәге тәрҗемәсе дә урнаштырылган. Р.Исламов әсәрне мәдрәсә шәкертләре өчен татар әдәбияты тарихыннан кулланма әсбап сыйфатында әзерләп бастырды. Борынгы әдәбият белгече Н.Исмәгыйлев ядкярне, хәзерге татар әдәби теленә күчереп, кереш һәм аңлатмалар белән көндәлек матбугат битләрендә укучылар игътибарына тәкъдим итте. Күптомлы «Татар әдәбияты тарихы»ның 1984, 2014 нче елларда дөнья күргән беренче томнарында поэма хакында күләмле мәкалә урнаштырылган.

Әсәрнең теле, стиле һәм шигырь төзелеше мәсьәләләре Ә.Н.Нәҗип, Ә.Р.Тенишев, Х.Р.Курбатов тарафыннан берникадәр тикшерелә, әдәби-тарихи аспектлары Х.Й.Миңнегулов, Ф.З.Яхин хезмәтләрендә карала.

«Кисекбаш»ка беренче мәртәбә Габдулла Тукай мөрәҗәгать итә

«Кисекбаш» әсәренең сюжеты татар әдәбияты һәм сәнгате өчен үз вакытында иҗатка рухландыру чыганагына әверелә. Башлап аңа Г.Тукай мөрәҗәгать итә һәм 1908 елда «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» исемле поэмасын яза. Шул ук елда ул янә «Кисекбаш»ка гыйлавә» дигән шигырь яза һәм аны «Әл-Ислах» газетасында бастыра. Гәрчә анда «Ахыры бар» дип куелган булса да, аның азагы бүтән очрамый.

1918 елда драматург Г.Камал «Өр-яңа Кисекбаш китабы» дигән зур булмаган шигырен яза һәм аны «Әүлия һәм копманиясенең» тәхәллүсе белән «Эш» газетасында бастыра.

Г.Тукайның мәгълүм әсәре үз чиратында аңардан соңгы буын шагыйрьләренә чорның социаль-иҗтимагый тормышына нисбәтле сатирик әсәрләр иҗат итәргә этәргеч була. Мәсәлән, Н.Баянның «Караәхмәт», Ш.Мөдәрриснең «Янки базары яхут яңадан-яңа Кисекбаш», Ә.Исхакның татар теле язмышына багышланган «Мещан базары яхут киселгән тел» поэмалары – шулар җөмләсеннән.

Язучы Ә.Камал тарафыннан балалар сәхнәсе өчен «Кисекбаш» дигән өч пәрдәлек сатирик комедия языла. Бу әсәр узган гасырның 50-60 нчы елларында Казан дәүләт Курчак театрында уйнала.

1958 елда язучы Ә.Фәйзи белән композитор Р.Гобәйдуллин «Кисекбаш» балетын иҗат итә. ■

безнең мирас №12 декабрь 2022

100 ел элек татар дөньясы

Чистополь. Татарская улица.

Чистайдагы Татар урамы. XX гасыр башы

Чистай кантонында беренче халык йорты

Чистай кантонының Кызылъяр волостендагы Яуширмә авылында 18 ноябрьдә Тукай исеменә аталган «Халык йорты»н ачу кичәсе булды. Кичәгә кантонның байтак мәсьүл *(җаваплы)* эшчеләре чакырылган, Чистайдан 25 чакрым ераклыкта булган бер татар авылына барулары «Тукай халык йорты»ның ярыйсы гына әһәмиятле булуын күрсәтә иде. Кичә мөнәсәбәте белән авылның аңлырак яшьләре «Галиябану» пьесасын куйганнар иде. Уйнаучыларына нисбәтән «Галиябану» яхшы ук матур чыкты.

Буе – 40 аршын, иңе 20 аршын зурлыгында булган бу йорт иптәш Садыйковның тимер кулы, армый-талмый эшләве аркасында гына аякка басса да, бу эштә бөтен ярдәмнәрен кызганмаган Яуширмә авылы крестьяннарына рәхмәт әйтергә тугры килә.

Гали Акбирдин.
«Татарстан». – 1922. – 3 декабрь.

Саранча

Спас тәҗрибә станциясенә арыш кырында узган җәй 18-19 нчы июльдә саранча чыккан һәм ул игенне ашый башлаган. Көзге бодайның да 20-30 проценты ашалып беткән. Көндезләрдә саранча куе үләннәрдә яшеренеп, төннәрдә игенне ашаган. Ләкин, бәхеткә каршы, сыерчык һәм кара каргалар килеп, 2-3 сәгать эчендә бөтен саранчаны ашап бетергәннәр. Шулай булса да, кайсыбер җирләрдә саранча йомырка салып калдырган. Кыш көне кар аз булган җирләрдә саранча йомыркасы салкыннан юкка чыгар, ләкин бик тирәнгә кадәр катмаган җирләрдә саранчаның яз башында тагын чыгуыннан зур куркыныч бар.

«Татарстан». – 1922. – 25 декабрь.

Бишбалта яшьләре

Соңгы көннәрдә Бишбалтадагы яшьләр арасында зур хәрәкәт күренгәнлеге сизелә башлады. Бишбалта яшьләр түгәрәге мәзкүр төбәктәге яшьләрне оештыру нияте белән «Санаигы нәфисә» труппасы төзеде һәм Бишбалтада театрлар куяр өчен клуб кебек нәрсәләре булмаганга, кечерәк кенә бер театр бинасы вөҗүдкә чыгарырга *(булдырырга)* йөргәнлеге мәгълүм булды.

«Татарстан» – 1922. – 26 декабрь.

Эшчеләр хөкеме

Хезмәтне химая итү бүлегенең карарына буйсынмый, җомга һәм якшәмбе көннәрдә эшләгән өчен аерым сессиянең хөкем залында чәчтарашларга хөкем карары чыгарылды. Чәчтарашлар хезмәте, химая бүлегенең 31 августта чыгарылган мәҗбүри карарына каршылык итеп, хезмәткәрләрен җомга (татар хезмәткәрләрен) һәм якшәмбе (урыс хезмәткәрләрен) көннәрне эшләргә мәҗбүр иткәннәр.

Хөкем карары шуннан гыйбарәт: Габдерәшидов, Ногманов – берәр айга, Ибраһим Таҗетдинов өч айга ябылырга хөкем ителгәннәр. Болар хакындагы хөкем карары хәзердән үк гамәлгә керә. Әүһәдиев, Сафиуллин, Зарубин, Кузнецов, Шәфигуллиннар исә бер айга шарт белән хөкем ителеп, хәзергә гафу ителеп торалар.

«Татарстан». – 1922. – 26 декабрь.

Татар театры техникумы

1923 елның 1 гыйнварында сәхнә эшчеләре хәзерләү өчен татар театры техникумы ачылачак. Татарларның мәдәни үсеш тарихында зур урын тотачак бу мөһим вакыйганы, революция галәбәсе *(нәтиҗәсе)* буларак, без бик хуплап каршы алабыз.

Техникумда уку мөддәте *(вакыты)* өч ел. Хәзергә 60 укучы кабул ителәчәк, дәрес бирү өчен үз бабында мөтәхассыйс *(белгеч)* педагоглар чакырылган. Тех-

Казань.—Kasan. № 86.
Фабрика и заводъ Алафузова.

Алафузовлар фабрикасы. XX гасыр башы

никум хозурында 25 кешелек интернат та бар. Баш кәсеп вә мәгариф идарәсе киләчәктә тыңлаучыларның санын арттыруны фараз итә.

«Татарстан». – 1922. – 28 декабрь.

Казан мәктәпләрендә татар телен укытучыларга

15 декабрьдән башлап Кабан күле буенда Шәрык академиясе бинасында һәр җомга көн сәгать 4 ярымнан 6га кадәр Галимҗан иптәш Шәрәф тарафыннан Шәрык тәгълим-тәрбия институтының татар студентлары һәм Казан шәһәрендәге беренче вә икенче баскыч татар мәктәпләрендә ана телен укытучылар өчен яңа имля, аның гамәлияте, тарихы һәм назарияте турында лекцияләр укылачак.

Татар мәктәпләренең һәммәсендә яңа имляны өйрәтү һәм бөтен тәгълимне шуның әсасында алып бару мәҗбүри булганлыктан, Татарстан мәгариф комиссариатының гыйльми мәркәзе яңа имля, аның әсаслары *(нигезләре)* белән таныш булмаган һәммә татар теле укытучыларына, югарыда әйтелгән лекцияләргә йөрергә тәклиф кыла *(өнди)*.

Мәгариф комиссариатының гыйльми мәркәзе.
Татарстан. – 1922. – 28 декабрь.

Текстны басмага ***Рәйсә Шәрәфиева*** *әзерләде.* ■

Нихәл, Оренбург?

Рифат Каюмов

Мемориальный комплекс имени
Мусы Джалиля

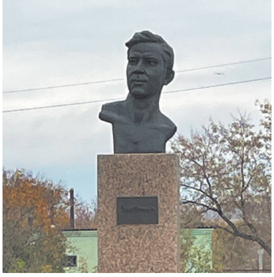

Баш мөхәррирләр Муса Җәлил музей-комплексындагы очрашудан соң. Оренбург өлкәсендәге Мостафа авылы. 18 октябрь, 2022 ел

Казан-Оренбург юлы ерак, әмма ара 720 чакрым булса да, соңгы өч гасыр аралыгында ике төбәк татарлары бер-берсенә нык бәйләнгән. XVIII гасырда Оренбург каласына нигез салуда һәм 19 нчы йөздә аның үсешендә гаиләләре, мал-мөлкәте белән Казан губернасыннан күченеп киткән татар сәүдәгәрләренең, дин әһелләренең өлеше зур булган. Башта яңа җирләр зыялыларыбызны магнит кебек үзенә тарткан, аннары бу төбәк, милләтебезне бөек шәхесләре белән баетып-тулыландырып торган.

Оренбург өлкәсендә яшәүче милләттәшләребезнең бүгенге тормышы белән кызыксыну максатыннан, мин, өч язучы – «Мәдәни җомга» газетасы һәм «Безнең мирас», «Казан утлары» журналлары баш мөхәррирләре Вахит Имамов, Ләбиб Лерон һәм Рөстәм Галиуллин белән бергә, көньяк-көнчыгышка таба сәфәргә киттем.

Баулыны узып, Оренбург өлкәсенә кергәч, башкалага барып җиткәнче, 50 километр саен диярлек татар авылы очрый. Казан-Оренбург юлыннан ат белән йөргән заманнарда атларны ял иттерә, алмаша торган урыннар булган. Татарлар электән ат белән эш итә белгәч, ял итү урыннарын милләттәшләребез тоткан, шуңа күрә ул җирләрдә татар авыллары үскән. Оренбургка таба Мәскәү юлы төзегәндә, Бөгелмә белән ике арада ямлы-почталы татар авыллары барлыкка килүе дә мәгълүм.

Оренбургка 140 километр кала юл өстендә герой-шагыйребез Муса Җәлил туган Мостафа авылы утыра. Монда керәсебезне алдан хәбәр итеп куйган идек. Безне М.Җәлил музеенда мәктәп укучылары һәм әдәбият сөючеләр каршы алды. Мостафалылар күренекле язучылар белән очрашуны тансык күрешү буларак кабул итте.

Мостафа авылы мәктәбенең татар теле укытучысы Раилә Хәсәнова бүгенге көндә авылда якынча 300 кеше яшәвен, тугызъеллык мәктәптә 13 бала укуын әйтте. «Кайбер сыйныфларда бер бала укый, ә җиденче һәм сигезенче сыйныфларны берләштерергә туры килде», – диде ул.

Соңгы елларда авылда балаларның кимүенә, әлеге дә баягы, эшсезлек аркасында, яшьләрнең шәһәргә китүе сәбәпче. Монда, бернича бюджет оешмасыннан, почта бүлегеннән һәм бер фермердан кала, халыкны эш белән тәэмин итүче предприятие дә, хуҗалык та юк икән. Авылда калган гаиләләр мал-туар асрап көн күрә. Кайбер ир-атлар Себергә йөреп эшли. Күп балалы гаиләләргә район үзәгендә – Шарлык авылында бушлай җир өләшкәннәр дә, унлап гаилә күптән түгел генә шунда күченгән.

Здесь стоял дом, где родился и жил с 1906-1913гг. Герой Советского Союза Лауреат Ленинской премии татарский поэт Муса Джалиль (Залилов)
Советлар Союзы Герое Ленин премиясе лауреаты татар шагыйре Муса Җәлил (Залилов) туып үскән йортурыны (1906-1913)

М.Җәлил туган йорт нигезе урынында. Мостафа авылы. 18 октябрь, 2022 ел

Мостафа авылы мәктәбе. 18 октябрь, 2022 ел

Мостафа авылы урамы. Көтү кайткан мал. 18 октябрь, 2022 ел

«Муса Җәлил туып-үскән авылны яшәтәсе иде инде. Киткән яшьләр әйләнеп кайтырлар да, Мостафа яңадан үсеп китәр әле дип өметләнәм. Авылның урыны да бик әйбәт: Оренбург юлы өстендә урнашкан, район үзәгенә нибары 12 километр», – диде Раилә Хәсәнова.

Авыл үзе шактый таза күренә – йортлар төзек, юллары асфальт, газы, суы кергән. Элек халык суның сыйфатыннан зарланган булса, 2010 нчы елларда су торбасын Шарлыктан сузганнар. Хәзер Мостафаның суы да тәмле, рәхәтләнеп яшәргә бөтен мөмкинлекләр бар, тик эш урыннары булмау авылны картайта. 300ләп кешелек авылга 13 кенә мәктәп баласы калуы шомландыра. Эш башлап җибәрә алырлык асыл затларыбыз табылса, Мостафа яңа сулыш белән яши башлар иде дә, тик, кызганыч ки, әлегә андый кыю милләттәшләребез күренми. Муса Җәлилне биргән авылны югалтсак, үз-үзебезне ничек кичерербез, белмим. Югыйсә Җәлилнең иҗатына да, аның белән бәйле истәлекләргә дә ихтыяҗ зур.

Муса Җәлил музееның мөдире Нәфисә Гобәйдуллина биредән кеше өзелмәгәнен белдерде. «Кеше килмичә торган бер көнебез дә юк диярлек. Җәй көне кимендә 10-15 кеше кабул итәбез. Юлдан узучылар да туктый, төрле шәһәрләрдән экскурсиягә дә төркемләп киләләр. Безнең музей кайбер турфирмаларның маршрутына салынган», – диде ул.

Муса Җәлил музее мәдәният йорты бинасында урнашкан. Музейда шагыйрьнең тормышын, иҗатын, батырлыгын чагылдырган экспозицияләр, төрле елларда чыккан китаплар, архив документларының, фоторәсемнәрнең күчермәләре урын алган. Биредә Муса Җәлилнең ата-анасы йортында булган җиз комганны, чемоданны, тастымалларны да күрергә мөмкин.

Китапханә мөдире Гөлнара Гобәйдуллина татар басмаларыннан «Казан утлары» журналы һәм «Яңа вакыт» газетасы килеп торуын әйтте. «Узган ел Оренбургның Ямашев исемендәге китапханәсе берничә дистә татар китабы бүләк итте. Без аларны бик куанып алдык. Авыл халкы, бигрәк тә өлкән буын яратып укый. Казан да татар китаплары бүләк итә алса, сөенер идек», – диде ул. Ямашев исемендәге китапханәне татар китаплары белән Казан, башлыча Бөтендөнья татар конгрессы тәэмин итеп тора икән. Китапханә шуларның бер өлешен авылларга тарата. Димәк, Мостафага Казан китаплары килеп ирешкән, мин моны Оренбургка барып җиткәч белдем.

Казаннан таң атканчы кузгалсак та, тукталышлар ясап бара торгач, Оренбургка төн якынлашканда гына килеп кердек. Ике сәгать вакыт аермасы да юлыбызны озайтты.

Икенче көнебезне шәһәр белән танышудан башлап җибәрдек. Башта Оренбургның иң үзенчәлекле урыны – Кәрван-сарайга юл тоттык. 1846 елда татар сәүдәгәрләре зур сәүдә үзәге итеп төзеткән комплекс бүгенге көндә дә шәһәрне бизәп тора. XIX гасырда ул Урта Азия белән сәүдә итә торган урын булган. Сату урыннарыннан тыш, аның эчендә кунакханә, мөселман сәүдәгәрләре өчен гыйбадәтханә һәм башка уңайлыклар каралган булган. Кәрван-сарай тарихи вакыйгаларга да бай. Мәсәлән, 1917 елның декабрендә Зәки Вәлиди җитәкчелегендә Башкортстан Автономияле Совет Социалистик Республикасы төзелүе игълан ителгән. Шул сәбәпле, башкорт җәмәгатьчелеге татарлар акчасына салынган Кәрван-сарайны башкортларныкы дип танытырга тырыша, тик ул бүгенге көндә татарныкы да, башкортныкы да түгел. Бинаның хәзерге хуҗасы – Россиянең Мәдәният министрлыгы. Ул аны Оренбургның төрле ведомстволарына арендага бирә. Кәрван-сарайның мәчете дә Диния нәзарәтенә вакытлыча гына бирелгән.

Кәрван-Сарай. 19 октябрь, 2022 ел

Кәрван-сарай белән танышканнан соң, без үзәк урамнарны җәяү әйләнеп чыгарга булдык. Юлны Урал елгасы буенда урнашкан Пушкин бульварыннан башладык. Язучыга куелган һәйкәл яныннан узып, патша Елизавета капкасына килеп кердек. Капкадан «Европа-Азия» күперенә чыктык. Шушы урыннан ике континентның бүленү сызыгы үтә һәм ул сызык төньякта Урал таулары буйлап дәвам итә.

Яр буенда Валерий Чкаловка зур гына һәйкәл куелган. Ул нәкъ Түбән Новгородтагы кебек. Һәйкәлгә таба күп катлы баскычлардан атларга кирәк. Чкалов һәйкәленнән без җәяүле Совет урамына чыктык. Урам буйлап башлыча XIX гасырда салынган биналар тезелеп киткән. Аларга төзекләндерүчеләр кулы да тисә, Оренбург иң ямьле шәһәрләр рәтенә керер иде.

1926-1927 нче елларда Муса Җәлил инструктор булып эшләгән урында истәлек тактасы куелган. Сүз уңаеннан, Оренбург истәлек такталарына бик бай. Алар үзәктә һәр йортка диярлек беркетелгән. Мин Россия империясенең финанс министры Сергей Виттега, СССР Югары Советы Президиумы Рәисе Михаил Калининга куелганнарына игътибар иттем. Алар кайчандыр Оренбургта тукталган булганнар. Казанда кунак булып киткән кешеләрнең күбесенә бездә истәлек такталары куеп мәшәкатьләнмиләр дип беләм.

Оренбург Емельян Пугачев исеме белән тыгыз бәйләнгән. Аны «1773-1775 нче еллардагы Крестьяннар сугышының башкаласы» дисәк тә, һич арттыру булмас, чөнки 1773-1774 нче елларда Бирдә бистәсендә Пугачевның яшәгән йорты һәм ставкасы, ягъни хәрби штабы урнашкан булган. Ставка бинасы бүгенгә кадәр сакланмаган, ләкин ул урында тупка-пушкага охшаган гади генә мемориал куелган.

Төштән соң безне Ямашев исемендәге китапханәдә татар җәмәгатьчелеге белән очрашу көтә иде. Китапханә 1906 елда Ризаэддин Фәхреддин, бертуган Рәмиевләр, бертуган Хөсәеновлар тырышлыгы белән ачылган. Аның элеккеге бинасына «Хөсәения» мәдрәсәсендә укыганда Муса Җәлил еш йөргән. Соңгы 50 елда китапханә хәзерге урында эшли. Бүгенге көндә ул Оренбург татарларының формаль булмаган мәдәни үзәге ролен дә үти. Биредә милли чаралар, милләттәшләр белән очрашулар уза. Китапханә мөдире Светлана Әхмәтҗанова: «60 меңнән арткан китап фондының 25 меңе – татар басмалары», – дип таныштырды.

Язучылар белән аралашу барышында Оренбургның 38 нче татар мәктәбе укытучысы Ләлә Языкбаева татар теле һәм әдәбияты дәресләре башлангычларда атнасына – өч, ә урта һәм өлкән сыйныфларда дүрт сәгать укытылуын әйтте. «Безнең мәктәп «татар телен тирәнтен укыту» статусына ия булгач, ата-аналар туган тел дәресләренең күп булуына каршы килми. Хәзерге вакытта бездә 330 бала белем ала», – диде ул.

Китапханәдәге очрашу мәле. 19 октябрь, 2022 ел

Казан кунагы – баш мөхәррир һәм язучы Рөстәм Галиуллин Оренбургның татарлыгын Муса Җәлил исеме саклап торуын билгеләде. «Муса Җәлил ул – татарны дөньяга таныткан шәхес, ә аның биографиясе Оренбург белән тыгыз бәйле. Әгәр ул булмаган булса, сезнең өлкәне татар төбәге буларак танымаска тырышырлар иде. Бәлки, казакълар яки башкортлар төбәге, диярләр иде. Муса Җәлил исеме татарлыкны саклап тора», – диде ул.

Баш мөхәррир, Тукай премиясе лауреаты, шагыйрь Ләбиб Лерон Оренбург халкын «Безнең мирас» журналы белән таныштырды, үзенең берничә шигырен укыды. Г.Тукай исемендәге дәүләт бүләге иясе, язучы Вахит Имамов исә хәзерге Оренбург өлкәсе территориясенә татарларның патша Елизавета Петровна заманында Казан губернасыннан күчерелгәнлеге турында сөйләде. Әдипнең әйтүенчә, татарлар биредә Россия империясенең көньяк чиген саклау һәм Урта Азия белән сәүдә итү өчен кирәк булган.

Китапханәдән соң без узган гасырларда татар үзәге булып исәпләнгән урыннарга юл тоттык. Заманында татар байлары салдырган йортлар һәм башка биналар бүген инде шактый таушалган. Алар дәүләт сагында торса да, күбесе җимерелеп бара. «100 ел элек Оренбург искиткеч матур шәһәр булган икән. Ризаэддин Фәхреддин, Муса Җәлил, Дәрдемәнд, Җәүдәт Фәйзи, Хөсәен Ямашев шушы урамнардан көн саен узган бит», – дип кызыгып йөрдем. Бүген исә бу «матурлык»ка йөрәк сыкрый. Хәзер әлеге урамнар аеруча таушалган, каралмаган хәлдә. Җимерек бина яннарын чүп үләне баскан...

Бик күп мәчетләр, мәдрәсәләр салдырган, татар халкын аң-белемле итүгә зур матди ярдәм күрсәткән сәүдәгәрләр – бертуган Хөсәеновлар яшәгән йортлар да мактанырлык хәлдә түгел. Биналарның ярыйсы гына саклангannарына да бүген төрле ведомстволар хуҗа. Мәсәлән, Хөсәеновның «Американ» кунакханәсендә – Федераль куркынычсызлык хезмәте, ә Закир Рәмиев (Дәрдемәнд) йортында Оренбург хакимиятенең Тарифларны һәм бәяләрне көйләү департаменты урнашкан. Данлыклы «Хөсәения» мәдрәсәсе бинасын Аграр университетка биргәннәр. Элеккеге татар бистәсендәге урам исемнәре дә безгә мәзәк яңгырый – «Правда», «9 января», «Диспансерная», «Фабричная», «Рыбная». Шулай ук «Соляной» тыкрыгы да...

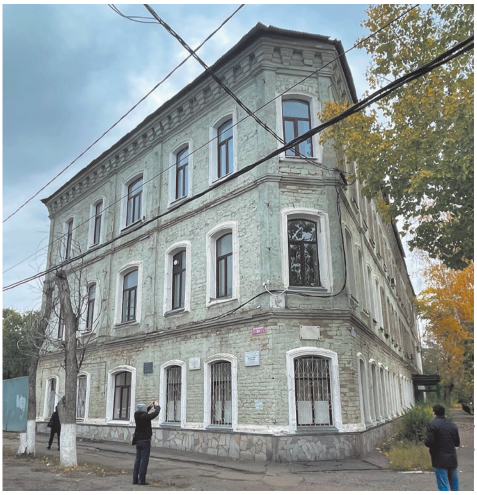

Әхмәт бай Хөсәенов төзеткән йортларның берсе. 19 октябрь, 2022 ел

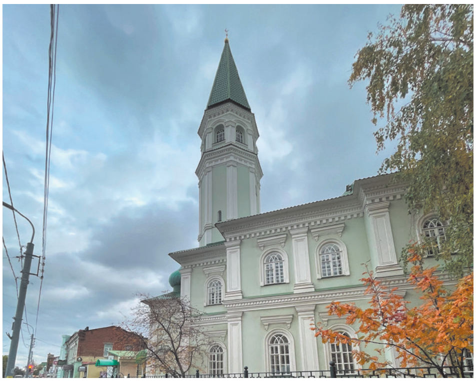

Оренбургтагы «Хөсәения» мәдрәсәсе. 19 октябрь, 2022 ел

«Хөсәения» мәдрәсәсе янәшәсендә «Хөсәения» мәчете дә бар. Аны төзекләндергәннәр. Ул бүген дә дингә хезмәт итә, тик анда йөрүчеләрнең күбесе татарлар түгел, ә казакълар. Оренбург өлкәсе Казакъстан белән чиктәш булгач, күрше илдән күченгән кешеләр биредә күп яши.

Татар эзләрен саклаган урамнарда йөргәндә, Оренбург күңелгә татар шәһәре булып кереп калды. Хәзер инде шәһәргә башкалар хуҗа булса да, монда татар рухы саклана әле. Хөсәеновлар, Рәмиевләр кебек байлар калдырган милли мирас 100 ел узгач та татар рухын саклый. ■

Язманы тулысынча шушы QR-код аша кереп укырга мөмкин:

Язмада Ләбиб Лерон фотолары файдаланылды.

«Безнең мирас» котлый!

Танылган шәхесләребез – язучылар, журналистлар
һәм сәнгать әһелләре декабрь аенда үзләренең гомер
бәйрәмнәрен билгеләп үтә.
Менә алар:

3 декабрь – шагыйрь, Татарстанның Г.Тукай исемендәге дәүләт премиясе лауреаты, 1995 елдан Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Татарстанның Актаныш районындагы Чалманарат авылы тумасы **Мөхәммәт Мирза**га (Илфак Мирзамөхәммәт улы Ибраһимовка) 70 яшь (1952);

5 декабрь – балалар язучысы, Саҗидә Сөләйманова һәм Мәхмүт Хәсәнов исемендәге әдәби премияләр лауреаты, Татарстан Республикасының атказанган матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр хезмәткәре, 2011 елдан Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Азнакай районының Мәндәй авылы тумасы **Резеда Сәрвәр кызы Шәрипова**га 60 яшь (1962);

9 декабрь – шагыйрь, Саҗидә Сөләйманова исемендәге премия лауреаты, 2002 елдан Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Барда районының Сөҗән авылы (Пермь өлкәсе) тумасы **Идият Мокыйм улы Әширов**ка 75 яшь (1947);

11 декабрь – ТР Мәдәният министрлыгының Б.Урманче исемендәге премиясе лауреаты (1999), 2000 елдан Россия Рәссамнар берлеге әгъзасы, Татарстан Республикасының халык рәссамы (2008), ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе (1999), Казан шәһәре тумасы **Фәридә Шаһимәрдан кызы Хәсьянова**га 70 яшь (1952);

11 декабрь – журналист һәм язучы, 2008 елдан Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, «Сиражи сүзе» газетасының баш мөхәррире, Архангельск шәһәре тумасы **Искәндәр Илһам улы Сиражи**га (Сиражиевка) 50 яшь (1972);

15 декабрь – композитор, пианист, педагог, иганәче, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе **Разия Исмәгыйль кызы Еникиева**га 75 яшь (1947).

Олуг затларыбызның барысын да юбилейлары белән ихластан котлыйбыз һәм аларга саулык-сәламәтлек, иминлек, иҗат уңышлары теләп калабыз! ■

Ислам дөньясы

Габдерәшит Ибраһимов

Сингапурдагы базар. XIX гасыр

Искәрмә

«Галәме Ислам»ның («Ислам дөньясы»ның) 309 нчы битендә аңлашылганча, 224тән соңгы бит тәртибендә кабатланулар булган һәм хата килеп чыккан. Шуңа күрә, «Галәме Ислам» 16 биткә ким булып күренә[1].

Уйлы сүз

Минем моңа кадәр дә берничә тапкыр күчмә тормыш белән яшәп алганым булды – 1897 елдан 1900 елга кадәр.

Ягъни 1897 елның апрель башыннан 1900 елның 4 гыйнварына кадәр булган өч елга якын дәвам иткән сәяхәтем вакытында үткән юл микъдарын да биредә күрсәтеп үтәсем килә.

Ул вакытта да сәяхәтем кайчак җәяү, кайчак дөя яки ат өстендә, кайчак пароход, поезд белән иде. Түбәндә барысы да күрсәтелгән.

Километр хисабы белән:

Җәяү	Дөя	Ат	Пароход	Поезд	Барлыгы
812	1831	10635	10696	19779	43653

Дәвамы. Башы журналның 1 нче (2017) санында.

---

[1] Бит саннарындагы бу тәртип хатасы әсәрнең госманлы-төрек телендә чыккан басмасына карый *(тәрҗ.иск.)*.

Ул вакытта юлым Дәрсәгадәттән (Истанбулдан) башланып, Мисыр, Хиҗаз, Тихама һәм Палестинадан үтте. Аурупада Италия, Австрия, Франция, Болгария, Сербия, аннары Көнбатыш Русия, Кавказ һәм Каспийның аргы ягы, Бохара, Төркестан Кытае, Җидесу төбәге аша Себергә килеп, Себер тимер юлы белән ватаныма кайткан идем.

Бу шәһәрләрдә йөргәндә үтелгән юл да алдагы хисапка кергән дип уйлап ялгышмагыз. Алда күрсәтелгән юл хисабы, бары тик, шәһәрдән шәһәргә кадәр үтелгән юлны санап, дәфтәремә теркәп куелган саннардан гыйбарәт. Тик бу сәяхәтемнең язмаларын сәяхәтнамә рәвешендә бастыра алмадым.

Шулай булса да, ул вакытларда каралама рәвешендә язылган язмаларны, бер көн килеп, һичьюгы кыскача эчтәлеген генә булса да, Аллаһ теләсә, бастырып чыгарып булыр дип өмет итәм.

Боларны, төп сүздән читкә китеп булса да, ул вакытларда күпмедер хезмәт куелган булганга хәтерләдем. Мин инде гомеремнең ахырына таба юл тотам, тәрҗемәи хәлемне тәмамлау насыйп булмаска да мөмкин. Бер дә булмаса, матбугат дөньясында илләр гизү әсәре булып яшәп калсын иде.

Аерым сүз

Бу соңгы сәяхәтемдә дә, әүвәлге сәяхәтемдә дә акчасызлыктан кыенлык күреп, чарасыз калган вакытларым күп булды. Тик шулай да, иң күп хәтерем калган, күңелем рәнҗегән нәрсәләр болар түгел, үзем дучар булган хәлләр иде. Шундый хәлләргә дучар булдым. Аларның хакыйкатен һәм төп-тамырын аңлау минем өчен бар нәрсәдән кыйммәтлерәк була торып, ул форсатлардан файдалана алмавым хәзергә кадәр эчтән тырнап тора. Мәсәлән, Вена музеенда булганда, витрина эченә куелган бер башны күрсәтеп, бу – Кара Мостафа пашаның башы, дигәннәр иде. Аннары шунда ук нәфис ефәктән тукылган һәм кәлимәи тәүхид чигелгән күлмәк күрсәтеп, аны да Кара Мостафа пашаның күлмәге дигәннәр иде. Сөйләүче, хәтта, Бурсада җитештерелгән тукымадан икәнен әйтеп, горурланган кыяфәт чыгарып сөйләгән иде.

Мин ул вакытларда Аурупа телләренең берсен генә булса да белсәм, ул музей мөдиреннән: «Бу баш белән күлмәк кайдан килде сезгә?» – дип сораган булыр идем.

Кара Мостафаның Венага килүен, император сарае каршысындагы чатыр урыннарын күрсәтеп, йөзен кызарткан булыр идем. Тик ни чара, вата-җимерә французча бераз сөйләшергә маташып карасам да, берни аңлата алмадым. Җаһиллек нәтиҗәдә йөзгә оят китерә. Триест шәһәрендә бер итальян кешесеннән дә кимсетү ишетеп, оятымнан нишләргә белмәгән идем.

Бу юлы сәяхәтемдә дә, Япониядә, Кытайда нинди зур форсатлардан файдалана алмадым. Әгәр мин инглиз телен белсәм, бик зур рольләр уйнаган булыр идем. Бик кызганыч, йөз мең тапкыр кызганыч, җаһиллекнең нәтиҗәсе гел үкенүдән гыйбарәт. Бик нык үкендем, ләкин ни файда!

Әгәр минем фәнни мәгълүматым булса, һичьюгы шул зур сәяхәтнамәмне Ерак Көнчыгыш, Япония, Кытай, Корея карталары белән бизәр идем. Ул да юк! Менә шундый зур мәшәкатьләр чигүемнең нәтиҗәсе дә шул ук үкенү.

Шулай булса да, *әлхәмдүлилләһ сүммә әлхәмдүлилләһ!* Бер чалмалы өчен бу да аз түгел. Безнең мөселманнарга хәзергә кадәр бу фарзы кифая[2] төшкән икән,

---

[2] Фарзы кифая – мөселманнарның бер өлеше башкара алса, икенче өлешенең дә гөнаһтан котылган булуына караган фарыз *(тәрҗ.иск.)*.

Аллаһыга хәмд һәм шөкерләр булсын, тагын кабатлап әйтәм: Җәнабы Хак бу олы нигъмәтне минем кебек гаҗиз колына насыйп әйләде – никадәр шөкер итсәм дә, аз. *Әлхәмдулилләһ сүммә әлхәмдулилләһ!*

Вә әмма Раббының нигъмәте турында сөйлә дә сөйлә! (Дуһа: 11.)

Беренче китап бетте.

Икенче китап

Кереш сүз

«Галәме Ислам» исемле әсәребезнең I китабы артыннан икенче китабы да чыгачагы кадерле укучыларыма вәгъдә ителгән булса да, вакытында басыла алмады. Менә хәзер генә нәшер ителә башлады. Соңга калуның бернинди үзгә сәбәбе юк, бары тик үземнең җитешә алмавым белән генә бәйле. Аллаһыга хәмд һәм шөкерләр булсын, бу юлы әлеге икенче китапны, вакыт әрәм итмичә, кыска гына арада нәшер итәчәгебезне өмет итәм.

Сингапур портына керү

Пароходыбыз Сингапур портына кереп барганда, кечкенә көймәгә охшаган «әҗәл табаклары»на утырган өсте-башы ялангач бер төркем кеше, ишкәкләрен һөҗүм итәргә җыенгандай кызу-кызу ишеп, ярдан безгә таба якыная башладылар. Болар кемнәр икән инде?!. Беренче карашка безнең Истанбулда портка керергә торган хаҗи пароходларына ташланучы алыпсатарларны хәтерләтсәләр дә, безнең пароход юлчылары арасында бу «табак»ларга сыеныр дәрәҗәдә юксыл юлчының булмаячагы да ачык аңлашыла иде.

Бу сәер мәхлуклар бары тик әдәп җирләрен генә каплаганнар, кулларындагы такта кисәкләре белән ишә-ишә, «табак»ларын су өстендә тоталар, күзләрен пароходтагы юлчыларга төбәгәннәр иде.

Шунда күземә чалынып калды: пароход юлчылары акча янчыкларын чыгардылар, һәрьяклап диңгезгә акча яудыра башладылар. Ул бичара мәхлуклар да табак-көймәләреннән бакалар кебек суга сикереп, акчаларны эләктерә башладылар. Һәрбере үзенә якынрак төшкән акчаның артыннан чумып, диңгез тирәнлекләрендә акчаларны тотып алырга тырыша. Уңнан-сулдан ыргытылган акчаларны, берәм-берәм эләктереп, авызларына тутыралар, шул ук вакытта төшәчәк акчаларны да, тычкан күзәткән мәче кебек, пароход юлчыларының хәрәкәтләрен зур игътибар белән карап көтәләр, акча ыргытылуга, икесе-өчесе бергә шул акчаның артыннан ташланалар иде.

Шул рәвешле, без биредә кешелек яшәешенең бу кызганыч сәхнәсен 15-20 минут күзәтеп тордык. Ул арада пароходыбыз да портка килеп җиткән иде. Мин шунда ук җиргә чыгып бастым. Япониядә һәм Кытайдагы кебек, кеше тарта торган арбаларның берсенә менеп утырдым да шәһәргә юл тоттым.

Сингапур Малака ярымутравының, дөресрәге, Азия колагының, нәкъ очында урнашкан кечкенә генә, ләкин бик матур шәһәре икән. Шәһәргә керә торган җирдә күзгә ташланырлык әллә ни юк, бик гади, Көнчыгышка хас табигый күренеш ачылып китә. Башларына кызыл сөлге ураган Җава кешеләре, озын күлмәкле, ялана-яклы Малайа кешеләре, озын чәчле кытайлар, кечкенә гәүдәле японнар, нечкә, ябык, кибеп корыган гәүдәле һиндләр очрый иде.

Сингапур. Сәүдә порты. XIX гасыр

Шәһәрнең биналарын, урамнарын күздән кичерсәң, беренче карашка Аурупа мәмләкәтләрен хәтерләткән кебек була. Ләкин арулык җитенкерәмәү сизелә, кая гына карама, пычраклыкка тап буласың. Ә халкына килсәң, шактый өлешенең мөселман булуы, сорашмасаң да, аңлашыла иде.

1327 елның 7 нче Рамазаны шәриф иртәсе иртүк мин Сингапурда яшәүче һинд Иса Баһаи туганнарның сәүдәханәсенә килдем.

(Иса Баһаи туганнар турында алда аерым сүз булачагы өчен, әлегә берәр нәрсә сөйләп торырга кирәк тапмадым.)

Бу җирне ничек тасвир итим икән? Кибет түгел бу, озын гына коридор, ике ягында бер-берсенең янәшәсендә урнашкан кечерәк кенә язуханәләр, шулар эчендә ак күлмәкләр күзгә ташлана, үзләре «алтын тубы» дип йөртә торган кәләпүшләр ялтырый. Сәер күренеш иде.

Ишектән керүгә, сул якта басып торган әфәндегә сәлам биреп күрешкәннән соң, фарсы телендә: «Бу Иса Баһаинең сәүдәханәсеме?» – дип сорадым. Берни әйтмәде, бары тик: «Рәхим итегез!» – дип, утырырга урын күрсәтте.

Ике-өч минут үтүгә, югары каттан бер кеше төшеп, яныма килеп миңа сәлам бирде. Гарәп телендә: «Әһлән вә сәһлән», – дигәч, аның биредә мин сөйләшеп аңлаша алачак мөхтәрәм зат икәнен аңлап алдым. «Хуш килдегез!» мәрасименнән һәм күрешүгә канәгать булуларын белдергәннән соң, мине югары катка чакырды.

Бу хастаханә түгел, тик гаҗизләр йортындагы кебек күп итеп караватлар куелган, ару җәймәләр җәелгән. Бу миңа буйдаклар өчен хәзерләнгән йокы бүлмәсе булып тоелды.

Мине кабул иткән әфәнденең кем булуын сорадым. Фадл Хөсәен исемле бу кеше биредә имамлык вазыйфасын башкара икән. 30 яшьләр тирәсендәге әлеге кешенең затлы нәселдән икәнлеге йөз-кыяфәтеннән аңлашылып тора иде.

Мин дә үзем турында сөйләп торуны кирәк тапмадым. Ник дигәндә, Ханкандан язган хатында Иса Баһаиләрнең иң олы туганы Абдулкадыйр минем хакта язган. Фадл Хөсәен әфәнде белән бер сәгатьләп сөйләшеп утыргач, арабызда кардәшчә якынлык хасил булды. Сүз, ничектер, мөселманнарның бердәмлеге мәсьәләсенә килеп тоташты. Мин болай дидем:

– Кардәш, безнең мөселманнарга бу мөшкел хәлләрдән котылыр өчен бердәнбер чара – мөселманнарның бердәмлеге, берләшүе.

Әле әңгәмәдәшемнең мәзһәбе турында да берни белмим, ышану-инанулары нинди – болардан да хәбәрем юк, тоттым да үз фикеремне әйттем. Әңгәмәдәшем булган әфәнде җәнаплары шунда кинәт:

– Мәзһәпләрнең берләшүен Сез ничек күз алдына китерәсез? – диде.

Мин фикерләремне җыярга тырышып уйланып тордым, сүзләремне бераз үлчәбрәк сөйләшергә булдым:

– Аллаһ теләсә, бу хактагы фикерләремне Сезгә тулысынча аңлатырмын, тик әлегә, биредә тукталганнан соң, кайда яшәячәгемне беләсем килә иде. Аннары бераз шәһәрне карап кайтыр идем.

Әфәнде миңа бер караватк күрсәтте:

– Менә бу караватк Сезнең өчен хәзерләнде. Үз өегездәге кебек урнашыгыз. Мин дә монда булам. Башка дусларыбыз да биредә булалар, хезмәтегезгә хәзер торырлар.

Мин шунда ук әйберләремне урнаштырдым да, Фадл Хөсәен Сахибтән рөхсәт сорап, шәһәр карарга чыгып киттем. Төрле җирләренә барып, шәһәр манзарасын күздән кичердем. Төрле-төрле мәчетләр, бик биек кунакханәләр, отельләр, кибетләр, сәүдәханәләр белән бизәнгән һәм һәр тарафы электр трамвай юллары белән әйләндереп алынган, шактый төзек һәм тәртипкә салынган шәһәр икәнен күрдем.

Мәчетләрдә чаң

Бу да минем һич күргән-белгән нәрсәм түгел иде. Сингапурны беренче тапкыр шулай карап йөргәндә, өйлә вакытында бер мәчеткә килеп кердем. Бар да намаз көтә иде. Мин дә михрабка якын бер җирдә урын табып утырдым. Кинәт доң-доң чаң кага башладылар. Мин икеләнеп калдым. Бу гасырда мәчеттә чаң кагыла ала дип акылыма да килмәде. Шунда ук торып ишеккә таба киттем һәм чаң кагуларын күрдем. (Бик сәер.)

Боларның чаңнары христиан чаңнары кебек түгел, Будда гыйбадәтханәләрендә кулланыла торган барабаннарга охшаган. Кисмәк кебек, үзе озынча, үзе йомрырак бер нәрсә. Мәчет ишеге алдында тора. Әҗер-савап өмет итүчеләр, мәчет ишегенә килеп җитүгә, бу чаңны кагалар һәм әҗер-саваплы булалар икән.

Менә бу да мәҗүсилектән калган һәм исламиятнең бер өлешенә гадәт булып кергән, бүгенге көнгә кадәр гыйбадәт итеп, могтабәр итеп кабул ителә торган һәм шәригать кануннарына туры килми торган гамәл. Намазга кадәр килеп чаң каккан кеше әҗер-саваплы була. Җомга көннәрне сәгать 11дән кага башлыйлар.

Менә бу хәл турында яхшылап уйлансаң, шул бик ачык күренә: һәр милләт нindидер бер дингә кергән вакытта элекке ышануларындагы кайбер нәрсәләрне дә бу дингә алып килә. Моңа охшаш хәлләр һәр мәмләкәттә бар, хәтта күп. Истанбулда, мәсәлән, бүгенге көнгә кадәр сакланган кабер кандилләре[3], мәчетләрдә мәзиннәрнең бик каты кычкырулары православие белән бергә килгән, исламияткә дә кергән. Бу соңгы вакытларда гына түгел, хәтта бөек сәхабәләрдән булган Ка'бүл-

---

[3] Кабер өстендә лампа калдыру гадәте турында сүз бара *(тәрж.иск.)*.

Ахбар[4] тарафыннан сөйләнелгән хәдисләр өйрәнелсә, мондый күренешләрнең бик күп булганлыгы аңлашылыр иде.

Намаз башланганын көтүчеләрнең күбесе Сава кешеләре, берничә кытай һәм Малака кешесе бар иде.

Намаз укыганда, имам әфәнде хәзрәтләренең шәфигый мәзһәбеннән булуы аңлашылды.

Намаз беткәч, барысы да барып, имамның кулын үпте. Мин дә янына барып сәлам бирдем, кул биреп күрештем.

Яшь кенә булса да, имамның гүзәл әхлаклы кеше икәнен күреп аңлап була иде. Миңа илтифат күрсәтте, кем икәнемне, кайдан килүемне сораганнан соң, мәчеткә өстәп салынган бүлмәсенә чакырды. Без биредә имам әфәнде белән икендегә кадәр сөйләшеп утырдык. Сингапур һәм аның халкы турында мәгълүмат алдым һәм ул кичне имам әфәнде янында ифтарга да калдым.

Сингапур һәм аның халкы

Сингапур ике сүздән барлыкка килгән. «Шәһәр» мәгънәсендәге пур сүзе гуҗарат теленнән, ә «борын» мәгънәсендәге синга яки сенга малайа теленнән килә икән. Малака ярымутравының борынында урнашканга, «борын-шәһәр» мәгънәсендә, Сингапур дигәннәр. Экваторга якын булганга, һавасы искиткеч яхшы. Бу нигездә Җәүһәр әмирлегенә буйсынган кечкенә генә һәм буп-буш утрау булганда, моннан 85 ел элек Җәүһәр хөкемдары тарафыннан инглизләргә күмер амбарлары салыр өчен бүләк ителгән. Күп тә үтмәгән, ул шәһәр хәленә кертелеп төзелгән һәм, нәтиҗәдә, зур сәүдә порты барлыкка килгән.

Баштарак инглизләр бу җирләрдә үзләрен кунак кебек тотсалар да, соңыннан Малака халкын буйсындырып, үзләрен хаким милләт итеп күрсәтеп, мәмләкәткә хуҗа булганнар.

Сингапур зур шәһәр булмаса да, шактый матур һәм төзек сәүдә үзәге. Сингапур бары тик Сингапурдан гына гыйбарәт, янында бистәләр, авыллар дип әйтерлек берни юк. Моны аңлап алгач, инглизләр, Сингапурны кулга төшерүгә, Малака ярымутравында урнашкан мөселман әмирлекләренең һәммәсенә күз сала, кул суза башлыйлар.

Сингапурның төп җирле халкы – Малайа яки Малака кешеләре, болар бар да мөселман. Бер өлеше – Җава халкы, болар чыгышлары белән Җава утрауларыннан, соңгы вакытларда гына бирегә килеп урнашканнар. Суматрадан, Ашыдан килеп урнашканнар да бар, гарәпләр, һиндләр, иранлылар, кытайлар, японнар һәм Һинд океаны утрауларында яшәүче кавемнәрдән дә берәр генә вәкил булса да бар. Шулай булуга да карамастан, Сингапурны мөселманнар шәһәре дип әйтү дөрес булыр.

Сингапурдагы иң зур сәүдә үзәкләре мөселманнарныкы, чит илләргә тауар чыгару яки тауар кертү эшләренең барысы да мөселманнар кулында. Икътисад базарында мөселманнар тоткан урын шактый биектә һәм биржада да кул уйнатучы шактый кешеләре бар. Болар арасында иң алдынгылары – һиндләр һәм гарәпләр.

Төрекчәдән ***Асия Рәхимова*** *тәрҗемәсе* ■

---

[4] Хезмәтләрдә күрсәтелгәнчә, Ка'бүл-Ахбар бөек сәхабәләр заманында яшәсә дә, алардан түгел, чыгышы буенча Йәмән яһүдие. Галим кеше, Тәүратны өйрәнеп, атасы калдырган китапларны укып бетергәннән соң гына, Мәдинәгә бара, хәлифә Кодүскә киткән булганга, ул да Кодүскә килеп, хәлифәнең хозурында мөселманлыкны кабул итә *(тәрҗ.иск.)*.

Китаплы милләт: Әби патша Коръәне, Казан басмасы һәм заман

Диләрә Әхмәтова, РФ мөселманнары Диния нәзарәтенең матбугат үзәге җитәкчесе

Күргәзмә ачылышы

2022 елда Россиядә типография ысулы белән беренче Коръәни Кәрим бастырылуга 235 ел тулды. Бу 1787 елда Россия империясе башкаласы Санкт-Петербургта патшабикә Екатерина II фәрманы белән гамәлгә ашырыла. Шулай да, татар матбугатында еш кына «Коръәни Кәрим Һиҗазда иңдерелгән, Истанбулда күчереп язылган, Каһирәдә мәкамле итеп укылган, ә Казанда басылган» дигән гыйбарәне очратырга мөмкин. Бу гыйбарә, 1803 елдан башлап, Казандагы «Азиатская типография»сендә күпләп нәшер ителгән һәм бөтен дөньяга таралган вә танылган Казан басмасын күздә тота. 1787 нче һәм 1803 нче еллар арасында 16 ел вакыт узган, ә чынлап та, беренчелек кайсы Коръәндә соң?

Хакыйкатьтә, әлеге фактларның икесе дә дөреслеккә туры килә һәм шул заман чынбарлыгын чагылдыра. Мәсьәләне тирәнрәк өйрәнеп карыйк.

Әби патша һәм «Каләм Шәриф»

Россиядә беренче басма Коръән, патшабикә Екатерина II фәрманы нигезендә, Санкт-Петербургта 1787 елда, ягъни 235 ел элек бастырылган, дигән идек. Аның шрифты галим-мулла Госман Исмәгыйль тарафыннан эшләнгән һәм киләчәктә Россиядә бастырылачак Изге Китап язуының нигезенә әверелгән. Китап битләренең кырыйларына кайбер аятьләрнең тәфсире урнаштырылган, алар Госман Исмәгыйль хәзрәтләренең үзе төзегән тәфсире дип фаразланыла.Типографиягә җыючы һәм корректор итеп матрос хезмәтендә булган Казан губерниясе кешеләре Хәмзә Мамышев белән Гали Рәхмәтуллинны, шулай ук Корбангали Исхаков белән Габделгазиз Борашевны кабул иткәннәр. Шулай итеп «Екатерина Коръәне»н басмага мөселманнар үзләре әзерләгән булып чыга. Моңа кадәр Европада христиан миссионерлары тарафыннан чыгарылган Коръәннәрдән ул шуның белән аерыла да.

Бу хезмәтне башкарыр өчен, патша хакимияте 1785 елда, казна хисабына, аерым бер «Азия телләрендә китап бастыручы» типография булдыра, аның җитәкчесе итеп Иоган Карл Шнор билгеләнә.

Нәшер ителгәч тә, «Каләм Шәриф»нең ике нөсхәсен Әби патша хозурына китереп бирәләр. Нәкъ менә шул нөсхәләрнең берсе – 1795 елда дәүләт төзеткән Россия милли китапханәсендә, икенчесе Романовларның шәхси китапханәсендә сакланган, ә XX гасыр башы сәяси үзгәрешләреннән соң боларның икесе дә дәүләт китапханәсендә сакланган.

1787 елгы басманың санаулы гына нөсхәләренең Аурупа китапханәләрендә саклануы билгеле булса да, Россия китапханәләренең бүтән берсендә дә бу тәүге басма Коръәннәр табылмаган.

Санкт-Петербургта исә Изге Коръән 1789, 1792, 1796, 1797 нче елларда һәм, кайбер чыганакларга караганда, 1798 елда яңадан бастырылган, ягъни унике ел эчендә биш яки алты мәртәбә чыккан.

Казан басмасына нигез салу

Санкт-Петербургта берничә мәртәбә нәшер ителгәннән соң, милләттәшләребезнең «Казан, Оренбург һәм башка губерналар татарларын китап белән

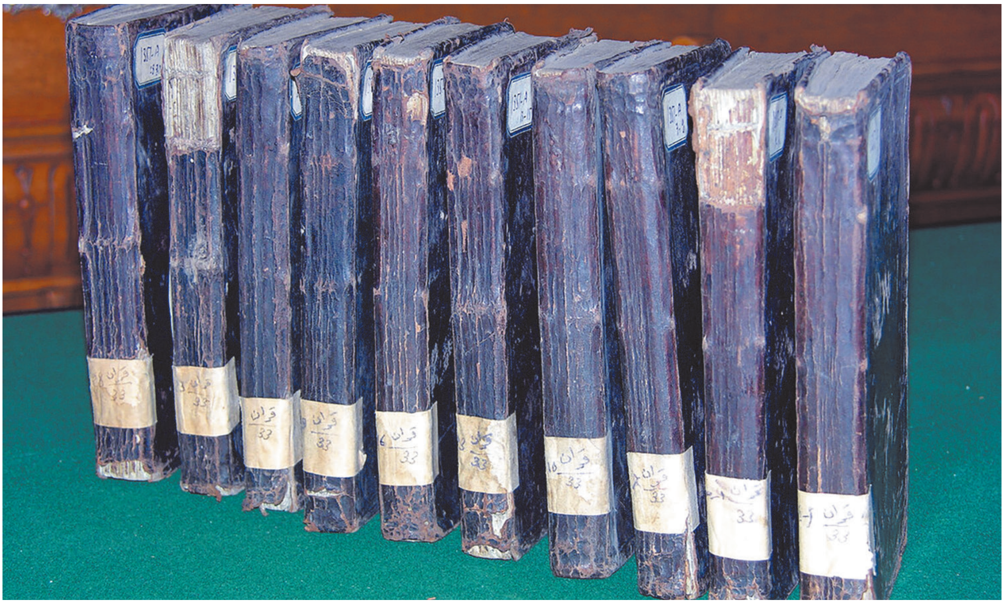

Балалар өчен чыгарылган ун томлык кечкенә форматтагы Коръән китаплары. 1803 ел

Коран : Казан басмасы.
[В 2-х т.] Казань: Азиатская
типография при
Казанской гимназии, 1803.

Коръәннең Казан басмасы. 1803 ел

тәэмин итү» турындагы сораулары буенча, 1800 елның 25 маенда император Павел I типографияне Казан император гимназиясенә күчерергә рөхсәт бирә. Бу вакыйганы данлыклы «Азиатская типография»гә нигез салу дип тә кабул итәргә кирәк.

Казанда моңа кадәр башкалада нәшер ителгән калын бертомлыктан баш тартып, Коръән китабын ике томга бүләләр, укырга җайлырак итеп эшлиләр, бит кырларындагы шәрехләрне алалар һәм битләрне бизәүгә кайбер үзгәрешләр кертәләр. Шул ук вакытта Коръәнне җыюда Петербург вариантының барлык төп элементлары калдырыла. Мәсәлән, Коръәнне укып бетергәч укыла торган дога һәм укыганда кылына торган сәҗдә аңлатмасы бирелә. Хәтта ки, хәрефләрне җыючылар Хәмзә Мамышев белән Гали Рәхмәтуллин да Казанга кайта, ә корректор Габделгазиз Борашев типографиянең җитәкчесе итеп куела. Шулай итеп, 1803 елның августында мөселман дөньясы өчен әһәмиятле вакыйга була – «Казан басмасы» дөнья күрә.

1803 елгы «Каләм Шәриф»нең беренче басма Коръән саналуы психологик сәбәпләргә барып тоташа: мөселман ханлыгының элеккеге башкаласы, галим-голамәләре, мәдрәсәләре белән дан тоткан шәһәрдә нәшер ителгән Изге китап мөселман дөньясында «чын исламча» ышанычлы Коръән буларак кабул ителә.

XVIII гасырда Санкт-Петербургта Коръән бастыруның нигезендә Россия империясе, шул исәптән, әле яңа гына дәүләт эченә кертелгән Кырым ярымутравы мөселманнарында империягә карата җылы хисләр уяту булса, киләсе гасырда Изге китапны Казанда бастыру киң ислам дөньясында Романовлар династиясе патшаларына ышаныч вә ихтирам тудырырга тиеш дип уйланылган. Кульязма нөсхәләр яздыру ифрат кыйммәтле, ә зур тиражлар белән бастыру мөселман илләрендә таралмаган чорда Казан басмасы, чынлап та, өммәтне кулай бәяле, җиңел укылышлы Коръәннәр белән тәэмин итүдә гаять зур роль уйнаган.

Мәгълүм булганча, олуг галим Ризаэддин Фәхреддиннең иске татар телендә язылган «Коръән вә табагәт» *(китап бастыру)* хезмәте бар, ул 1900 елда шулай ук Казанда нәшер ителгән. Ризаэддин хәзрәт анда Коръән нәшер ителү турында мәгълүмат бирә, аларның күпчелегенең Уфадагы Мәхкәмәи Шәргыя (Диния нәзарәте) архивыннан алынуын яза. Р.Фәхреддин, 1856 елга кадәр һәм аннан соң чыккан Коръәннәрнең саны нәзарәткә билгеле түгел, чөнки бу хисап 1892 елдан гына алып барыла башлый һәм әлеге мәгълүмат ел саен нәзарәткә бирелә, дип язган. Мәсәлән, 1892 елда Казандагы өч типографиядә бастырылган Коръәннәрнең гомуми саны 70 мең булган. Галим ул чорда 55 кешегә 1 экземпляр Коръән туры килүен дә исәпләп чыгарган.

Заманына күрә массакүләм таралыш алса да, Россиядә Казан басмасының бик сирәк нөсхәләре генә сакланып калган. Мәсәлән, 1803 елгы беренче басманың бер генә нөсхәсе фәнгә билгеле. Бу ике томлы мөсхаф Казан федераль университетындагы Лобачевский исемендәге фәнни китапханәнең кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә саклана.

Равил Гайнетдин, шәех, РФ мөселманнары Диния нәзарәте рәисе, мөфти: «Казан басмасы – Екатерина II тарафыннан салынган традицияләрнең дәвамчысы һәм варисы. Каләм Шәрифнең Казанда күпләп бастырылуы киләчәккә карап кабул ителгән дөрес карар булган. Ул Казан җиренең, Казан галимнәренең күпгасырлык рухи традицияләрен үзенә сеңдереп, бар дөньяга таралып кына калмыйча, җир йөзендә яшәүче бөтен мөселманнарның ышанычын яулаган».

Татарлар – Коръәнле милләт

Ничек кенә булмасын, Санкт-Петербургта да, Казанда да нәшер ителгән Коръәннәр татар укымышлы катламы, татар милләте вәкилләренең тырышлыгы һәм хезмәтенең нәтиҗәсе.

Идел буе Болгар дәүләте халыкларының ислам динен рәсми рәвештә кабул итүенә 1100 ел тулу уңаеннан, бу тарихи мирасны барлау, өйрәнү һәм киң җәмәгатьчелеккә җиткерү эше бара.

Юбилей елының беренче айларында Татарстан мөселманнары Диния нәзарәте, әлеге тарихи «Казан басмасы»ның типографик оттискасы нигезендә, компьютер шрифтын эшләтте. Заманча дизайнлы шрифт Коръән һәм китап бастыру традицияләрен җәелдерүгә уңай йогынты ясаячак һәм хәзер Казан басмасы шрифтында татар дини мирасына караган башка мөселман әдәбиятын да җыярга һәм нәшер итәргә мөмкин булачак.

Россия Федерациясе мөселманнары Диния нәзарәтенә караган «Мәдинә» нәшрият йорты исә Ризаэддин Фәхреддиннең алдарак телгә алынган «Коръән вә табагәт» әсәрен быел рус теленә тәрҗемә итеп бастырды. Мөфти шәех Равил

Гайнетдин аңа кереш сүзендә Ризаэддин Фәхреддинне биографик жанр остасы, ә аның «Коръән вә табагәт» әсәрен мәдәни феномен булган басма Коръәннең «биография»се дип атаган. Элеккеге вакытта, әле китап бастыру эше башланып кына килгәндә, Коръәнне нәшер итүгә төрлечә караш, аңа каршылар да булган. Шулай да бездә бу эш тукталмаган һәм Коръәннәр күпләп таралган. Коръән китап рәвешендә булганга һәм Аллаһның андагы «Укы!» дигән җиренә буйсынганга күрә, татарлар укый белү ягыннан Россия империясендә алдынгы урында булгандыр да әле.

Петербургтан – Мәскәүгә, Мәскәүдән – Касыймга, Казаннан – Мәскәүгә: мирасны барлау

Юбилей елы сәбәпле, мөфти Равил Гайнетдин хәер-фатыйхасы һәм Россия Федерациясе мөселманнары Диния нәзарәте рәисенең урынбасары Илдар Нуримановның һәм Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре Әлфия Рәхмәтуллинаның тырышлыгы белән, 1787 һәм 1803 нче еллардагы тарихи Коръән китаплары беренче мәртәбә китапханә диварларыннан чыгып, киң катлам мөселманнар һәм дин әһелләре хозурына килеп ирешә.

Мирасны барлау максатыннан, быелның июнь аенда Россия милли китапханәсенең иң кыйммәтле китаплар саклаючы фондыннан 1787 елгы мөсхафны Мәскәү Җамигъ мәчетенә китерү, Мәскәүдән аны Касыйм шәһәрендә Сөембикә ханбикә һәйкәле ачылу хөрмәтенә Касыйм Хан мәчетенә алып бару да оештырылды. Касыймда исә Россия милли китапханәсе генераль директорының киңәшчесе Антон Лихоманов Россия Федерациясе мөселманнары Диния нәзарәте рәисенең беренче урынбасары Дамир Мөхетдиновка бу атаклы «Каләм Шәриф»нең электрон күчермәсен бүләк итеп тапшырды.

Икенче зур адым Мәскәү Җамигъ мәчетенә 1803 елгы Коръәнне Казаннан китерү иде. «Каләм Шәриф. Бөек мирас» дип исемләнгән күргәзмә Диния нәзарәтенең ел саен сентябрь аенда уза торган Пленумы көннәрендә эшләде. Илебезнең 60 төбәгеннән җыелган дин әһелләреннән тыш, кыйммәтле экспонатларны Төркия, Сүрия, Мисыр, Берләшкән Гарәп Әмирлекләре вә башка мөселман илләреннән җыелган министрлар, голамәләр шуралары җитәкчеләре дәрәҗәсендәге шәрәфле кунаклар да күрде, шул рәвешле Россиядәге ислам дине тарихының тирән эзләре барланды.

Эльмира Әмирханова, тарих фәннәре кандидаты, КФУ фәнни китапханәсенең бүлек мөдире: «Күргәзмәдә 1803 елгы Коръәннәрне – ике томлык «Казан басмасы»н һәм балалар өчен чыгарылган ун томлык кечкенә форматтагы Коръән китапларын күрсәтәбез. Бу ике китап мөселман цивилизациясенә нәкъ менә татар халкы керткән өлешнең гаять зур булуын һәм, әлбәттә, бу мирасны саклавыбызны күрсәтә. Университет фонды китапларының Мәскәү Җамигъ мәчетендә куелуы – безнең өчен зур дәрәҗә. Әлеге Коръәннәр безнең фондтан беренче тапкыр мәчеткә алынды».

Күргәзмәнең тагын бер экспонаты – 10 өлешкә бүлеп, балалар өчен махсус кечкенә форматта чыгарылган Коръән исә тарихта бер генә мәртәбә – 1803 елда гына бастырылган. Ул тулы җыентык булып өч кенә җирдә: Казанда – Казан федераль университеты китапханәсендә, Милли китапханәдә һәм Бавария Милли китапханәсе (Мюнхен шәһәре) фондларында саклана икән. Бу басманың тагын бер үзенчәлеге бар: ул безне күргәзмәнең икенче өлеше – Галимҗан Баруди хезмәтләре, гомумән, галимнең мирасы белән бәйле. Әлеге ун томлыкның беренче хуҗасы – Сәлахетдин ибне мулла Исхак (1819-1875), ул заманында танылган дин белгече, имам-хатыйб һәм мөдәррис булган. Ә «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен оештырган, иркле рәвештә сайлап куелган беренче мөфти Галимҗан Баруди исә – аның иң атаклы шәкерте. Остазы вафатыннан соң бу китаплар Галимҗан хәзрәт китапханәсенә күчкән. Гомерен татар халкына хезмәткә багышлаган Галимҗан Баруди, мәгълүм булганча, 1913 елда өч мең китаплы шәхси китапханәсен халык өчен ачкан, гаять бай бу китап йортына «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе шәкертләре генә түгел, ә кызыксынган һәркем кереп китап ала алган. Ә 1920 елда Татарстан Автономияле Совет Социалистик Республикасы төзелгәч, мөфти китапларын дәүләткә васыять иткән һәм алар яңа республика китапханәсенә нигез булган. 1930 елда Галимҗан Баруди коллекциясе университет китапханәсе фондына күчерелгән.

Антон Лихоманов, Россия Милли китапханәсе генераль директорының киңәшчесе: «Россия Милли китапханәсе Санкт-Петербургта ике гасырдан артык эшли. Шушы вакыт эчендә ислам белән бәйле күп сандагы кыйммәтле материаллар тупланды. Алар арасында 240 кульязма Коръән, басма Коръәннәр, шул исәптән, 1787 елгы беренче басма Коръән дә бар. 1810 елдан башлап Император җәмәгать китапханәсенә илдә бастырылган һәр басманың бер нөсхәсе тапшырыла башлаган. Шул сәбәпле, безнең фондларда уникаль документлар тупланган. Бер караганда, алар сыйфатсыз кәгазьдә, аз тираж белән бастырылган, мәсәлән, күргәзмәгә куелган Галимҗан һәм Салихҗан Барудиларның хезмәтләре шикелле. Практика күрсәткәнчә, мондый кечкенә китаплар сакланмый, юкка чыгучан. Мин исә аларны зур шатлык белән тәкъдим итәм. Алар, берсүзсез, бертуган Барудиларның мөселман фәненә керткән өлешенә мисал булып тора». ■

* * *

САБЫЙЛАР ӨЧЕН ДИНИ МИРАС

Дин дәресләре

Сөнгатулла Бикбулат

Унҗиденче дәрес

Коръән. Исламият. Сәхабәләр. Пәйгамбәр (с.г.в.) гаиләсе

Мөгаллим: Без үткән дәресләребездә Аллаһы Тәгалә пәйгамбәрләргә (г.с.) китаплар биргән дигән идек. Шулай түгелме?

Шәкерт: Шулай. Аллаһы Тәгалә пәйгамбәрләргә (г.с.) китаплар биргән.

Мөгаллим: Бик дөрес әйттең. Ә безнең пәйгамбәргә (с.г.в.) китап иңдерелгәнме?

Шәкерт: Әйе, «Коръән» исемендәге китап иңдерелгән.

Мөгаллим: Дөрес. Әнә без шул Коръән Кәрим белән гамәл кылабыз инде. Анда дин вә шәригать хөкемнәре бәян ителгән. Коръән ул бик күп аятләрдән гыйбарәт. Ул өлешләрнең озыннары да, кыскалары да бар. Аларның һәрберсенә сүрә диләр. Сүрәләр үзләре аерым-аерым җөмләләрдән гыйбарәт. Аларның һәркайсына аять диләр. Менә, балалар, карагыз әле: Коръән Кәрим шушы инде. Менә алар сүрәләр: болары – озын сүрәләр, менә монысы – бик кыска сүрә, менә болар – аятьләр. Коръән ул – Аллаһы Тәгалә тарафыннан пәйгамбәребез Мөхәммәдкә (с.г.в.) иңдерелгән мөбарәк, мөкатдәс изге китап. Аны кадерләргә-хөрмәтләргә кирәк. Ул үзе гарәпчә язылган, чөнки пәйгамбәребез (с.г.в.) гарәп булганга, Аллаһы Тәгалә аны гарәп телендә иңдергән.

Менә шушы пәйгамбәребез (с.г.в.) китергән һәм анда бәян ителгән дин вә шәригатькә ислам дине, ислам шәригате диләр. Мөхәммәднең (с.г.в.) пәйгамбәрлегенә ышанып, Коръән белән гамәл кылган кешеләргә мөэмин мөселман, диләр. Без Коръән, Мөхәммәд (с.г.в.) шәригате белән гамәл кылганга мөселман булабыз.

Пәйгамбәр (с.г.в.) сәламәт чагында ислам динен үзе тараткан. Ул вафат булгач, бу эшне сәхабәләре дәвам иткән. Сәхабә дип пәйгамбәр (с.г.в.) заманында яшәгән вә пәйгамбәргә (с.г.в.) ияреп аның белән сөхбәттәш булган кешегә әйтәләр. Алар безгә бик хөрмәтле, бик кадерле кешеләрдер. Сәхабәләр пәйгамбәрдән (с.г.в.) соң дин вә шәригать хөкемнәрен өйрәткәннәр. Алар бик күп булганнар. Сәхабәләрнең бик олуглары бар. Әбү Бәкер, Гомәр, Госман, Гали исемле сәхабәләр – иң зур сәхабәләрдер. Пәйгамбәрдән (с.г.в.) соң, алар ислам динен тарату юлында бик зур хезмәтләр күрсәткәннәр. Болардан әүвәлге икесе пәйгамбәргә (с.г.в.) – каената, соңгы икесе кияү тиешлеләр. Алар пәйгамбәрдән (с.г.в.) соң бер-бер артлы хәлифә дә булганнар.

Пәйгамбәребезнең (с.г.в.) берничә хатыны булып, болардан иң мәшһүрләре

Дәвамы. Башы журналның 7 нче (2021) санында.

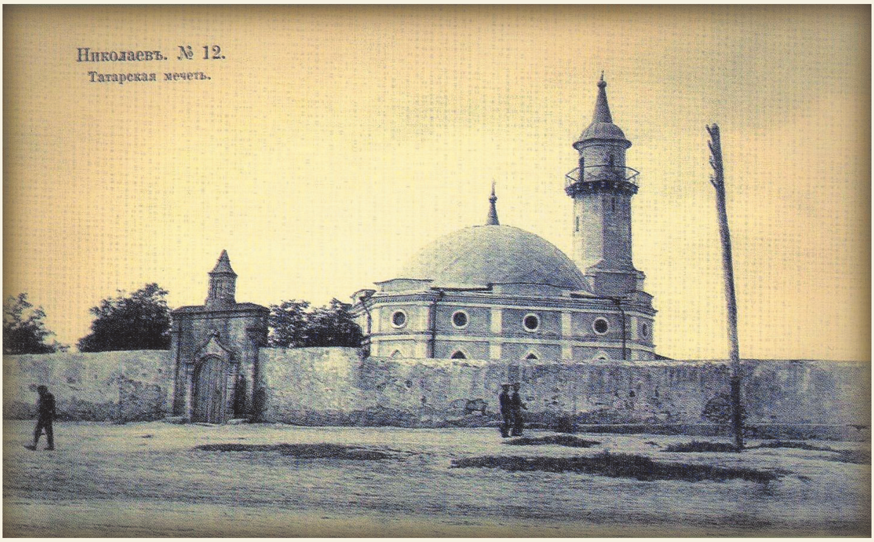

Николаев (Украина) шәһәрендәге тарихи мәчет

вә олуглары – Хәдичә, Гайшә вә Өммүсәләмә. Пәйгамбәрнең (с.г.в.) җиде баласы булган. Аларның өчесе – ир, дүртесе кыз бала. Ир балалары яшьли үк дөньядан киткән. Кызлары кияүгә чыккач, үзеннән элек вафат булганнар. Фатыйма исемле кызы үзеннән алты айдан соң дөнья куйган. Ул югарыда зикер ителгән Гали исемле олуг сәхабәдә кияүдә булган. Аңардан Хәсән вә Хөсәен исемле ике ир бала туып, пәйгамбәрнең (с.г.в.) нәселе күбрәк шулардан таралган.

Без Мөхәммәдкә (с.г.в.) иңдерелгән Коръән белән гамәл кылабыз. Динебез – ислам дине. Без барыбыз да – мөселманнар. Без ул пәйгамбәрне (с.г.в.) гел исебезгә төшерәбез, чөнки ул безгә дин вә шәригать китергән, безне Аллаһ кушкан туры юлга күндергән. Шунлыктан, без аны гел истә тотып, исемен зекер иткән саен аңа сәлам җибәрәбез. «Салләллаһу галәйһи вәссәлам», – дибез. Шулаймы?

Шәкерт: Шулай, мөгаллим әфәнде, шулай.

Мөгаллим: Шулай шул. Без аны «Мөхәммәд» кенә дип әйтмибез, «Мөхәммәд салләллаһу галәйһи вәссәлам», – дибез. Йә, шәкертләр, бердәм әйтегез әле: безнең пәйгамбәребез (с.г.в.) кем?

Шәкерт: Мөхәммәд салләллаһу галәйһи вәссәлам. Без сәхабәләрне дә бик яратабыз. Аларны да кадер-хөрмәт белән искә төшерәбез. Сәхабәләргә Әбү Бәкер, Гомәр генә димичә: «Хәзрәти Әбү Бәкер, Хәзрәти Гомәр», – дибез. Шулай ук пәйгамбәребезнең (с.г.в.) гаиләсен, якыннарын да бик сөябез. Аларны да исемнәре белән генә әйтмичә: «Хәзрәти Гайшә, Хәзрәти Хәсән», – дип, хөрмәт белән искә алабыз*.

*Текстны басмага **Мәдинә Әбделганиева** әзерләде.* ■

---

* Моңарчы да, моннан соң да без күп урында әдәпкә игътибар итмәдек. Аны мөгаллим әфәнденең үзенә калдырдык. Мөгаллим әфәнде дәрес алып барганда, әлбәттә, игътибар итәргә тиеш. Пәйгамбәребез Мөхәммәд (с.г.в.) исеме искә алынганда – салләллаһу галәйһи вәссәлам, башка пәйгамбәрләр, фәрештәләр исеме йад ителгәндә – галәйһиссәлам кушылырга, сәхабә исеме зикер ителгәндә «хәзрәти» сүзе кулланылырга тиеш. Шулай ук Аллаһ сүзеннән соң да «Тәгалә»не кушып, «Аллаһы Тәгалә» дияргә кирәк.

Ислам. Дини сүзлек

Бидгать

Бидгать (гарәпчә – яңалык) – дини мәсьәләләрдә Коръән һәм сөннә өйрәтүләренә туры килми дип саналган фикерләрне, гамәлләрне, йолаларны, гадәттә, шушы сүз белән атыйлар.

Мәсәлән, фәтваларда хатын-кызның никах, җеназа укуы, мәет өстендә тәһлил әйтүе, гүр сәдакасы бирүе һ.б. шундыйлар бидгать дип бәяләнә.

Бәка һәм фәна

Бәка һәм фәна (бәка гарәпчә – мәңгелек, мәңге үзгәрми саклану, яшәү, гомер, дөньяда булу; фәна – юкка чыгу, һәлакәт, бетү, югалу, фанилык) – урта гасыр шәрык фәлсәфәсендәге төшенчә. Шул нигездә ислам тәгълиматында инсан хәяте дарелбәка, дәрелфәна шәклендә аңлатма кылынган.

Бүгенге көнебездә дә иске кабер ташларында: «Дәрелфәнадан дәрелбәкага рихләт итте», – дигән язуларны күрәбез.

Кыскасы, бәка вә фәна чиксезлек һәм чиклелек мәгънәләрен белдерә.

*Язма «Ислам. Белешмә сүзлек» (төзүчесе – **Заһид Шәфигый,** фәнни редакторы – **Равил Үтәбәй-Кәрими**) китабын (1993) файдаланып әзерләнде.* ■

Пәйгамбәребез Мөхәммәднең (с.г.в.) хәдисләре*

Әхмәдвәли Рәхими

73

Әбү Һөрәйра разыйаллаһу ганһү риваять итә. Рәсүлуллаһ салләллаһу галәйһи вәсәллам әйткән: «Имам «Әмиин» дисә, сез дә «Әмиин» диегез. Сезнең арадан кем дә бусла фәрештәләр «Әмиин» дип әйткәндә «Әмиин» дисә һәм аның әйтүе фәрештәләрнеке белән туры килсә, булган гөнаһлары гафу ителәчәк».

Укы һәм исеңдә калдыр!

74

Әнәс разыйаллаһу ганһү риваять итә. Рәсүлуллаһ салләллаһу галәйһи вәсәллам әйткән: «Рөкугъ вә сәҗдәләрегезне җиренә җиткерегез. Аллаһ белән ант итеп әйтәмен, шиксез, мин сезнең артымда икәнлегегезне күрәмен. Берегез мәчеткә килсә, ике рәкәгать намаз укымыйча утырмасын».

Укы һәм исеңдә калдыр!

75

Әбү Катадә разыйаллаһу ганһү риваять итә. Рәсүлуллаһ салләллаһу галәйһи вәсәллам әйткән: «Берегез мәчеткә килсә, ике рәкәгать намаз укымыйча утырмасын».

Укы һәм исеңдә калдыр!

76

Ибн Гомәр разыйаллаһу ганһү риваять итә. Рәсүлуллаһ салләллаһу галәйһи вәсәллам әйткән: «Өйләрегезне намазларыгыздан өлешле кылыгыз. Кабер кебек тотмагыз».

Укы һәм исеңдә калдыр!

77

Сәүбән разыйаллаһу ганһү риваять итә. Рәсүлуллаһ салләллаһу галәйһи вәсәллам әйткән: Намаздан соң 3 тапкыр истигъфар әйтегез һәм дога кылыгыз: «Әллааһүммә әнтәс-сәләәм үә минкәс-сәләәмү тәбәәрактә йәә зәл-җәләәли үәл-икраам» («Йә Раббым, Син һәрбер бәладән саклаучы, һәрбер сәламәтлек Синнән генә. Син – мөбарәк зат, и олуглык һәм хөрмәт иясе Аллаһ»).

Укы һәм исеңдә калдыр!

78

Әнәс разыйаллаһу ганһү риваять итә. Рәсүлуллаһ салләллаһу галәйһи вәсәллам әйткән: «Бер кеше иртәнге намазын җәмәгать белән укып, кояш чыкканчы зикер кылып утырса, соңра ике рәкәгать намаз укыса, ул кешегә тулы хаҗ, тулы гомрә (кече хаҗ) савабы булыр».

Дәвамы. Башы журналның 12 нче (2021) санында.

* Хәдисләр Шәех әл-Камил Вәли әд-Динмөхәммәд бине Габделхатыйб әт-Тәбризинең «Мишкәтүль мәсабих» китабы буенча әзерләнгән һәм 1913 елда 3 китапта басылып чыккан.

Текстны басмага ***Айсылу Вәлиева*** *әзерләде.* ■

ШАГЫЙРӘ ГАЗИЗӘ СӘМИТОВАНЫҢ (1862-1928) ТУУЫНА 160 ЕЛ

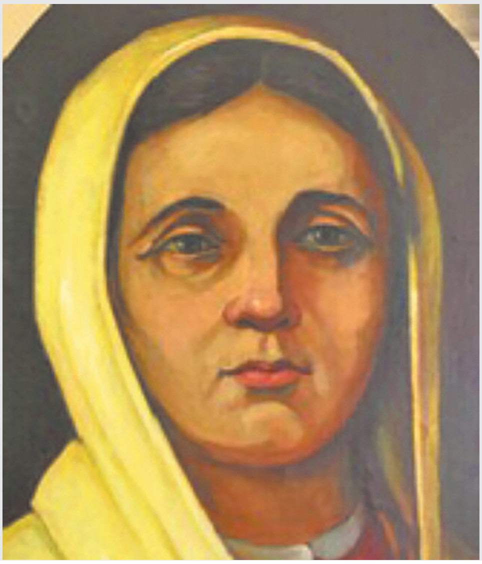

Газизә Сәмитова шигырьләре

Газизә Баһаветдин кызы Сәмитова 1862 елда хәзерге Әстерхан өлкәсенең Янкала районындагы Ташлыяр авылында туган.

Газизәнең бабасы Шәмсетдин Ташлыяр авылына элекке Казан губернасының Тәтеш якларыннан килеп урнашкан. Әтисе Баһаветдин икенче гильдия сәүдәгәр булган. Газизә, татар теленнән тыш, калмык, рус, төрек, гарәп һәм фарсы телләрен яхшы белгән. Бик яшьли шигырьләр яза башлаган. Шагыйрәнең 1876-1882 нче еллардагы иҗаты күтәренке рух, тирән өмет белән сугарылган.

Газизә биш бала тапкан һәм, никахта 12 ел булганнан соң, 1894 елда ире белән аерылышкан. Шагыйрә үз әсәрләрен матбугатта беркайчан да чыгарырга тырышмаган. Аның иҗаты 1930 нчы елларда гына матбугатта күренә башлый. Газизә Сәмитованың шигырь җыентыгы 1965 елда гына Казанда дөнья күрә.

Күп түгелде күздән яшькенәм

Унөч ел ләйле-нәһарда
Күп яшем түктем ниһанда.
Кадерле җаным, яшь башым
Ниләр күрде бу җиһанда.

Илдән-илгә дә бән кичтем,
Үдән-үгә дә һәм күчтем;
Төрле дәрманнар күп эчтем,
Шифа сәбәбе күп көттем.

Бу хәсрәт белән хурлыкка
Ирешә җаным чыгарга.
Яшь йөрәгем янып бетте,
Һич мөмкин түгел чыдарга.

Бу яшь гомрем зая үтте,
Сахрада искән җил кебек.
Бу хәсрәтә бән саргаям,
Сабындин өзгән гөл кебек.

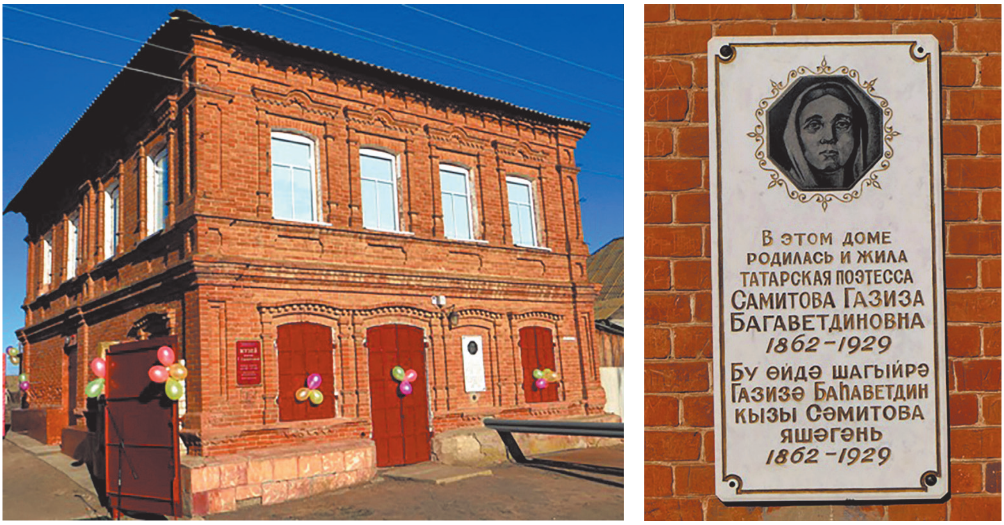
В ЭТОМ ДОМЕ
РОДИЛАСЬ И ЖИЛА
ТАТАРСКАЯ ПОЭТЕССА
САМИТОВА ГАЗИЗА
БАГАВЕТДИНОВНА
1862-1929
БУ ӨЙДӘ ШАГЫЙРӘ
ГАЗИЗӘ БАҺАВЕТДИН
КЫЗЫ СӘМИТОВА
ЯШӘГӘНЬ
1862-1929

Янкала районының Ташлыяр авылында (Әстерхан өлкәсе) шагыйрә Газизә Сәмитова музее

Син йылама, йәш туташ

Идел буйы йәшел таш:
– Ник йылыйсың, йәш туташ?
– Бәхетләрем булмаганга,
Эчем – сагыш, күзем – йәш.

Идел буйы йәшел таш:
– Син йылама, йәш туташ.
Йылаб хәсрәт басылмас,
Йәш күңелең ачылмас.

Идел буйы йәшел таш:
– Ник йылыйсың, йәш туташ?
– Мин йыламый, кем йыласын, –
Үзем йәтим, үзем йәш.

Идел буйы йәшел таш:
– Син йылама, йәш туташ.
Йыласаң күзләрең бетәр,
Җырлаб күңелең күтәр. ■

Хаҗ сәфәре

Ләбиб Лерон

Ният иттем изге юлга чыкмакка...

«Хаҗ һәм гомрәне Аллаһ ризалыгына өмет белән
иң камил рәвештә үтәгез».
(«Бәкарә» сүрәсе, 196 нчы аять)

«Киләчәктә ни булачагын беркем дә белми,
шуңа күрә хаҗ кылырга ашыгыгыз».
(Хәдис)

Истанбулдагы Әйя-Суфия мәчете. 1880 ел

Бисмилләәһир-рахмәәнир-рахиим.

Көндәлегемне дәвам итәр алдыннан мәшһүребез Ризаэддин Фәхреддиннең «Шиһабетдин Мәрҗанинең хаҗ сәфәре»нә (әүвәл «Рихләтел Мәрҗани» исеме белән 1898 елда дөнья күргән) янә бер күз салып, төп дикъкатьне Мәрҗанинең Төркиядәге чагын (ул Истанбулда унике көн яши) сурәтләгән өлешкә юнәлтергә булдым: *«27 нче Рамазан (һиҗри ел исәбе белән – 1297 елда, милади ел исәбе белән – 1880 елда. – Л.Л.) – пәнҗешәмбе көнне Истанбулга килеп җиттек. Янымда булган мөсхәф шәрифләрдән башка, «Нәзарат әл-Хакк», «Хакк әл-Мәгърифә», «Фәваид», «Мөнтәхаб әл-Вәфия», «Мохтасар әл-Вәкая», «Бабурия» (әлеге китапның авторы – Заһиретдин бине Мөхәммәд бине Мирза шәех; 888 елда туып, 899 елда Фирганәнең падишаһы булды; 932 елда Һиндстанда яу белән Дәһлине яулады. 38 ел патшалык иткәннән соң, 937 елда 49 яшендә вафат булды. Галим һәм өстен әхлаклы кеше булып, телгә алынган «Бабурия» китабында ул үзенең тормыш әхвәлләре турында*

Дәвамы. Башы журналның 9 нчы (2022) санында.

яза), «Сәбат әл-Гаҗизин» (бу китап төрки телендә булып, авторы – әбү Мөхәммәд Аллаяр бине Аллаколы исемле кеше; халкыбыз арасында мәшһүр булган бу китап Казанда күп тапкырлар басылды; авторы 1130 елда вафат була), «Мәҗмаг әл-Әдәб» (китап авторы – Сәет авылының имамы – Һибәтулла Сәет Баттал исемле кеше. 1282 елда вафат булып, Сәет зиратында күмелгәнлеге билгеле), «Фазаил әш-Шөһүр» (бу китапны Габделҗаббар бине Габделкәрим әл-Алматыйга нисбәт иткән булсалар да, китап Болгар галимнәре әсәрләреннән булса кирәк, дөресен Аллаһы белер), «Тарих Әбү әл-Гази» (Әбү әл-Газиның исеме Мөхәммәд бине Гарәпхан булып, үзе мәшһүр Чыңгыз нәселеннән булуы сөйләнелә. 1074 елда 60 яшендә вафат була; татарлар хакында бәян иткән шушы тарих китабы, 1287 елда барон Демизон исемле кешенең тырышлыклары белән Санкт-Петербургта бастырылып, Европа телләренә тәрҗемә ителде) нөсхәләрен дә үзем белән алган идем...»

Язмалардагы искәрмәләрнең авторы Ризаэддин Фәхреддин булуын һәм аның мөфти вазыйфасын башкарган вакытта, ягъни 1926 елның җәендә хаҗга барып кайтуын (ул бу хакта «Мин булган урыннар, мин күргән илләр» дигән хаҗнамә яза, ләкин ул кульязма вакытта ук югала) истә тоткан хәлдә, Ш.Мәрҗанинең сәфәр язмасын укуымны дәвам итәм: *«28 нче Рамазан – Солтан Сөләйман мәчетендә җомга намазын укыдык, икенче көнне Әйя-Суфия мәчетендә өйлә намазын укыдык.*

30 нчы Рамазан – Әбү Әюб әл-Әнсари мәчетендә булдык, мәчетнең югары катындагы Хырка-и Сәгадәтне менеп карадык. Риваятьләрдә әйтелгәнчә, бу хырка – Расүли Әкрамнең (саллаллаһу галәйһи вәсәллам) Үвәйс әл-Карани хәзрәтләренә биргән бер бүләге иде. Әйя-Суфиядә, Хырка-и Сәгадәттән кала, әле мөкатдәс байрак, мөкатдәс аяк киеме һәм хәзрәти Госман Коръәне дә саклана. Солтан Мөхәммәд әл-Фатих бине Морат (рахимәһуллаһи) каберен күреп, мәчетнең эченә дә кереп карадык, соңыннан Мөхәммәд Рәхим әфәндегә барып, ифтар кылдык».

Эчке Россия һәм Себер мөселманнарының Диния нәзарәте башлыгы мөфти Ризаэддин хаҗи Фәхреддин (1859-1936). Мәккә. Июнь, 1926 ел

Ошбу урында Ризаэддин Фәхреддиннең әлеге өзеккә тәгаенләнгән аңлатмасын бирү урынлы булыр: *«Мөхтәрәм Мәрҗанинең килүе турында белеп алган Истанбул газеталары моның турында шулай дип язды: «Казан галимнәреннән мөфти Шиһабетдин ахунд әфәнде хәзрәтләре, ярлыкау эзләп, Хиҗазга таба юл тотмакта. Бу юлы Истанбулга килеп, ул Бохара дәрвишләренең мондагы башлыгы – шәех Сөләйман әфәнде ярдәмчелеге белән олы һәм билгеле шәхесләрнең кайберләре белән очрашты. Исеме телгә алынган әфәнде үзе дә билгеле һәм мөхтәрәм бер* *зат булып, сарф вә нәһү, мантыйк, фәлсәфә, тәфсир, фикһ, әхлак һәм тарих буенча 30га якын гарәпчә китап һәм аңлатма авторы. Истанбулда күрешкән олы шәхесләргә ул үзенең китапларын бүләк иткәне сөйләнелә».*

Атаклы галим, тарихчы, этнограф Шиһабетдин Мәрҗани (1818-1889)

Шиһабетдин Мәрҗани галиҗәнапларының Истанбулдан китәргә бер көн кала, ягъни 9 нчы шәүвәлдә язганнарына киңрәк тукталуны мәслихәт санадым: *«9 нчы шәүвәл – тышкы эшләр министры Касым паша (1840-1886, Р.Фәхреддин Гасыйм паша дип яза, хәзерге чыганакларда Азим паша яки Ассим паша дип тә язалар,1980 елның 13 сентябрендә министр итеп куела. – Л.Л.) һәм Мәккә олыларыннан берсе булган сәед Гәвен бине Мөхәммәд бине Гәвен (шәех Хөсәен абыйсы була) белән күрештек. Шәриф җәнаплары төрекчә белсә дә, минем белән гарәпчә аңлашты. Арабызда күп сүзләр булды. Файдалы сөйләшү һәм ләззәтле әңгәмә булды. Гаять галим һәм затлы кеше икән. Тарих, география һәм астрономиядән күп нәрсә белгәнлегенә гаҗәпләндем. «Нәзаурат әл-Хакк» исемле китабыбыз турында ишетеп, китапны укырга теләге турында сөйләде. Вилайәтебездә көн һәм төн озынлыклары турында, кояшның чыгуы һәм батуы турында сорашты, мәмләкәтебезнең шәкертләре, галимнәре һәм, гомумән, мөселманнары турында күп сорашты. Халкыбыз арасында Европа мәгърифәтенең таралганлыгы турында сорады. Мин халкыбызның гыйлемлелек дәрәҗәсе турында, халыкны укыту рәвешләре турында мәгълүмат бирдем. Һөнәр гыйлемнәре бездә аз, дип, булганнары кагыйдәсез һәм гамәли тәҗрибәсез укытканлыгы турында хәсрәтләнеп сөйләдем. Яңа астрономик ачышлар турында мәкаләм барлыгы турында сөйләдем. Моңа җавап итеп: «Казанга кайткач, ул мәкаләгез белән «Нәзарат әл-Хакк»ны миңа җибәрегез», – дип сорады. Аннары: «Менә сез үзегез төрки, халкыгыз да төрки, – диде, – алар өчен язылган китапларның төрки телдә булуы кирәк иде, әмма ни өчен Сез әсәрләрегезне гарәп телендә язасыз?» – диеп сорады. «Гарәп телен безнең галимнәребез дә, шәкертләребез дә белә. Бүтән илләрдә укырга теләүче дә табылыр, дип, гарәп телендә язабыз», – дип җавап кайтардым. Бу сүзем белән килешеп: «Шулай, гарәп теле – уртак телдер», – диде. Мин китәргә рөхсәт сорагач: «Сөйләшеп туймадым, Хиҗаздан кайтканда яңадан килегез», – диде. Мин: «Гасыр сәгадәттән без инде ерак калган булсак та, әлхәмдүлилләһи, Пәйгамбәр (с.г.в.) нәселенең бер вәкиле белән күрешеп, бер мәҗлестә утыру безгә дә насыйп булды!» – дигәч, бигрәк канәгать калды. Яныннан чыккан вакытта, урыныннан торып, мине беркадәр вакыт озата барды. Бу заттан тәэсирләнеп аерылдым...»*

Мәрҗани хәзрәтләре, мәгълүм ки, юстиция министры, тарихчы, галим Әхмәт Җәүдәт паша (1822-1895, төрле елларда өч мәртәбә юстиция министры була, аның бер кызы – Фатима Алия Топуз (1862-1936) төрек әдәбиятында беренче хатын-кыз язучы санала. – Л.Л.) һәм ул вакытта шәйхел-ислам (мөфти) булган Әхмәт Әсгад әфәнде белән дә очраша. Бу хакта Р.Фәхреддин болай дип яза: *«Ләкин ошбу олугъ затлар илә ниләр сөйләшкән; ниләр ишеткәнен; ниләр сөйләшергә уйлап барган? Бу мөнәсәбәтләрдә һичнәрчә язмый. Фәкать Җәүдәт пашага үзенең китапларын бүләк иткәнен, Җәүдәт паша үзе дә китаплар биргәнен яза. Шәйхел-ислам исә, Мәрҗанине тәкъдир итеп, әгәр дә Мәрҗани берничә көн Истанбулда калса, Солтан Габделхәмид хәзрәтләренә сөйләп, хөкүмәт парады илә Җиддәгә озаттырмакчы булганын яза...*

Мәрҗани Истанбулда вакытында сугыш зирәһлеләрен (хәрби корабларны) барып күрүе хакында ошбу сүзләрен яза: *«Солтан Сәлим» мәчетенең хатыйбы илә диңгез гаскәрләрен барып карадык. Диңгез гаскәрендә булган меңбашы Гариф бәк һәр кат, һәр бүлмә вә һәр җиһазларын, вә нинди кыяфәттә кулланууларын күрсәтеп, җентекләп аңлатты. Аннан соң кофе илә сыйлады. Шаһларча озатты. Гарәф бәк безне озатканда гаскәрләргә: «Сәлаям тор!» – дип әйтте. Алар мылтыкларын күтәреп, саф булып, безне хөрмәт итеп озатып калдылар».*

Бу урында, ирексездән, шагыйрь Мифтахетдин Акмулланың (1831-1895) «Дамелла Шиһабетдин хәзрәтнең мәрсиясе» дигән шигъри әсәре искә төште дә, шуннан бер-ике өзек китерергә булдым:

«Казанда бер фазыйль чыкды алмас булып,
Хасидләре күбәйде гам-хас булып.
Мәгани Җәваһирен кулга элгән,
Хәкаикъ диңгезендә гаувас булып,
Мәйданда ул чыкарды артык гайрәт,
Мизмарда сабикълардан чыкды гъәсрәт;
Хәмде лиллаһ, бу диярда бездән чыкды
Мәрҗани Шиһабетдин ахунд хәзрәт!
Караңгыда фанусны кабызган ул,
Кайнар сөткә сары майны тамызган ул;
Янбугыссәләмәтәдән юллар ачып,
Әнһарелхәкаикъны агызган ул...

...Бөрадәр, сезгә үтенәм салам язып,
Күзең сал: Мәрҗани – ул Тимер Казык!

...Керләсәң һәр нәрсәне – карайтырсың,
Хасидсез андай фазыйль калай торсын?
Исламбул, Мисыр, Шамда нәзыйре юк, –
Кышкар, Казан, Дагыстан болай торсын!..»

Ризаэддин Фәхреддиннең әйтүенчә, Мәрҗани хәзрәтләре Истанбулда яшәүче татарлардан байтак кешеләрдә кунакта булган, очрашулардан матур тәэсирләр белән кайткан. Һәрчак күтәренке кәеф белән йөргән. Шатлыгыннан күңеле тулган вакытлары да булган: *«Иминлектәге мөселман гаскәренең көче, солтанның бөеклек илә чыгуы, Ислам бөеклеген күрү, хәрби карабны карау, «Хиркаи сәгадәт» һәм Әбү Әйүб әл-Әнсари зийарәтләре миңа зур тәэсир иттеләр. Күңелем тулып еладым...»*

Мәрҗани Истанбулның акча хисапларын, анда вакытында ишеткән китапларны, вафаты турында хәбәр алган мәшһүр затларны, кайберләренең тәрҗемәи хәлләрен, Истанбулның мәшһүр мөдәррисләренең исемнәрен, мәчет диварларына язылган кайбер аятьләрне вә шигырьләрен язып алырга да, Габделхәмид I идарә иткән вакытта салынган Хәмидия китапханәсенә үзенең берничә китабын бүләк итәргә дә вакыт таба.

Шулай итеп, Истанбулда унике көн торганнан соң, Мәрҗани туры Искәндәриягә билет алып, пароходка утырган. Пароходта барганда килеп чыккан бер кызык хәлне Р.Фәхреддин болай тасвирлый: *«Мәрҗанинең юлдашы Зәйнулла хаҗи һәр нәрсәне белергә, тикшерергә сөючән бер кеше булганлыктан, ашханәгә төшеп карап йөргән. Мәрҗани янына килгәч: «Тавык бугазлый торган урыннарны карап йөрдем. Анда тавыкны бугазламыйлар, бәлки, муенныннан чабып кына өзәләр дә ташлыйлар. Шулай җаны чыга икән», – дигән. Аңа каршы Мәрҗани, азрак кәефе киткән төсле булып: «Аларны тикшереп йөрергә сиңа чурт кушканмы?» – дигән дә, шуннан соң тавык ите ашаудан сакланган...»*

Язмамның Мәрҗанигә нисбәтле өлешен шушында туктатып торып, икенче бер мәшһүребезгә – Габдерәшит Ибраһимов җәнапларына күчәм.

Күренекле татар зыялысы, сәяси-иҗтимагый һәм дин эшлеклесе, нашир, казый Габдерәшит Ибраһимов (1857-1944)

Ш.Мәрҗанинең хаҗ сәфәренә нәкъ бер ел кала, күренекле татар зыялысы, сәяси-иҗтимагый һәм дин эшлеклесе, нашир, казый Габдерәшит Ибраһимов (1857-1944), укуын дәвам итү өчен, Мәдинәгә барырга карар кыла. 1879 елның июнендә Түбән Новгородта Мисырга баручы хаҗилар төркеменә кушылып, Мәскәү аша Одесса шәһәренә юл тота. Одессага ул 1879 елның 26 августында килеп җитә. Анда бер ай яшәп алгач, Истанбул тарафына юл тота. Истанбулның Нуру-Госмания мәчете янында урнашкан бер тәккәдә *(яки тәкия-вакыф, ягъни хәйрия фонды милке; әлеге тәккә мәшһүр меценат, беренче гильдия сәүдәгәр, сабын кайнату заводы хуҗасы Исхак Апанаев (1815-1908) акчасына сатып алынган була. Истанбулда һәм Мәдинәдә мондый казанлы (татар) тәккәсе берничә булганлыгы мәгълүм. Анда мөһаҗирләр, шәкертләр, хаҗилар туктала алган. – Л.Л.)* берникадәр вакыт яши. Биредә ул без алда телгә алган Исхак Йосыф улы Апанаев *(нәсел чыгышы Лаеш районының Янбулат авылына – XVII гасырда яшәгән сәүдәгәр Хафиз Апанайга барып тоташа. – Л.Л.),* Себер сәүдәгәре, меценат, беренче гильдия купец, мәгърифәтче, нәсел чыгышы Бохарага барып тоташкан Нигъмәтулла хаҗи Сәйдуков *(1829-1901, 1870-1900 нче елларда Төмән өлкәсендәге атаклы Ямбай авылы мәдрәсәсен җитәкли, 1885 елда Ямбайда беренче таш мәчет төзетә. – Л.Л.),* атаклы Әйтикиннәр нәселеннән булган икенче гильдия купец, якташы – Тара шәһәре тумасы Насретдин Әйтикин (1838-1894) һәм Садыйк Мусин дигән кеше белән күрешә. Сәфәр вакытында танышкан Хисаметдин исемле бер бабай исә шәкерт Габдерәшитнең Җиддәгә кадәрге юл чыгымын үзе түли һәм алар, бергәләп, Измир, Бәйрут, Иерусалим шәһәрләрен, шулай ук Сүәеш каналын төрек пароходында узып, ниһаять, җиденче көнне Җиддәгә барып җитә...

Дин галиме, мөдәррис-мөгаллим Галимҗан Баруди (1857-1921)

Янә бер елдан соң, ягъни 1882 елда без хаҗнамәбезнең алдагы өлешендә телгә алган Зәйнулла ишан Рәсүлев икенче мәртәбә Мәккәгә юл тота. Аңа кадәр сигез ел сөргендә булган ишан хәзрәтләре бу сәфәрендә дә Истанбулда остазы – суфый-шәех Әхмәд Зыятдин әл-Гөмешханәви белән очраша.

Бу урында янә бер мәшһүребезнең – дин галиме Галимҗан Барудиның (1857-1921) милади ел исәбе белән 1886 елда изге хаҗ сәфәренә кузгалуын һәм, күпләгән мөселманнар кебек, Мәккәгә Истанбул аша баруын, шулай ук, Ш.Мәрҗани, Р.Фәхреддин, З.Рәсүлев, Н.Хәсәнов, Г.Гомәри шикелле, аның да Төркиядә, шулай ук Мәдинә белән Мәккәдә зыялы, укымышлы галимнәр белән очрашуын әйтеп үтәргә кирәк. Г.Баруди хәзрәтләрен искә алгач, Габдерахман Гомәринең 1926 елда бер төркем дин әһелләре белән хаҗга барып кайткач язган хаҗнамәсендә *(автор аны иске татар телендә язган булган, миңа исә урыс теленә аударылганын уку насыйп булды. – Л.Л.)* Мәрҗани белән Барудига нисбәтле ошбу юллар барлыгы исемә төште: *«Бүген, 15 мөхәррәм, өйлә намазыннан соң безнең өйгә Мәдинәнең олуг галимнәреннән булган шәех Мөхәммәд әл-Гомәри әл-Малики килде. Бактың исә, ул безнең күренекле галимнәребез-ватандашларыбыз – Муса әфәнде Бигиев һәм Зыя Камалиның остазы икән. Безгә килгәч, ул мөфти хәзрәтләре (Ризаэддин Фәхреддин. – Л.Л.) белән танышып алды, аннары без икәү матур гына әңгәмә корып җибәрдек. Ш.Мәрҗанинең олы галим булуын әйтеп, ул болай дип дәвам итте: «Мәрҗани белән очрашканым юк, әмма мин аны китаплары аша яхшы беләм. Шундый гакыл иясенең Казаннан ук монда килүенә бик гаҗәпләндем. Аның фикерләве миңа Ибн Хәлдунны (1332-1416, Әбү Зәед Габдерахман ибн Мөхәммәд әл-Хәдрами – гарәп философы, тарихчы, социолог. – Л.Л.) хәтерләтте. Мөхәммәд Гарәби Зуррук паша да аның турында зур фикердә. Ул миннән «Нәзарат әл-Хакк» китабын (авторы – Ш.Мәрҗани. – Л.Л.) сорап торды һәм Туниска җибәрде. Паша үзе дә олуг галим кеше. Мөхәммәд Гарәби Зуррук болай дип тә сөйләгән иде: «Мәдинәгә килгәндә миңа егерме өч яшь иде. Монда кырык бер ел яшим инде. Димәк, хәзер миңа алтмыш дүрт яшь. Мин Галимҗан Баруди белән дә танышмын. Кайбер мәсьәләләрдә ул Мәрҗанине тәнкыйтьләде, әмма мин аңа каршы төштем. Галимҗан да галим кеше. Әмма Мәрҗани белән аның арасында аерма бик зур».*

Мөхәммәд әл-Гомәри Мәрҗани һәм Галимҗан Баруди турында бик күп сөйләде. Ул Барудиның тотлыгып сөйләшүен, аның сөйләм телендә кайбер кимчелекләр булуын да әйтте...»

1906 елның җәендә изге Мәккәгә кузгалган дин эшлеклесе Нургали хәзрәт Хәсәновның (1852-1919) сәфәр вакытында Истанбулда булуын, анда чакта Госманлы империясенең җитәкчесе, мөселманнарның танылган хәлифе, солтан Габделхәмид II (1842-1918) белән очрашуын алдарак шәрехләп үткән идем инде. Шуңа күрә аның хаҗнамәсенә бу юлы тукталып тормыйм һәм шулай ук замандашларым Т.Галиуллин, Ф.Бәйрәмова һәм Т.Нәҗмиевнең хаҗга Истанбул аша баруын искәртеп кенә узам.

Заманнар үзгәрә. Элек Мәккәгә көнләп кенә түгел, айлар, еллар буе барганнар – җәяүләп тә, дөя белән дә, «пырахут» белән дә. Хәзер исә автобус яисә очкыч белән генә җилдерәләр. Күп очракта Истанбул аша түгел, ә туп-туры Җиддәгә очалар. Миңа исә, юлдашларым белән бергә, Аллаһының ризалыгы илә, әлеге замана техникаларында сәфәр кылып, Мәккәгә Истанбул һәм Мәдинә аша бару насыйп әйләде.

Сүзне озын-озакка сузмыйча, инде минем көндәлек дәфтәргә – фәкыйрегез язганнарга күчик:

«2 июль, 2022 ел.

Истанбул үзәгеннән 35 километр читтә урнашкан, 2018 елның 29 октябрендә ачылган яңа аэропортта әрле-бирле килеп йөри торгач, кем әйтмешли, йоклап тормыйча гына, 2 июльгә килеп кердек.

Сәгать 2:20дә Мәдинәгә очып китәргә тиеш идек, күпмедер вакытка соңга калыбрак очтык.

Күккә күтәрелгәч, башны алдагы утыргычка төртеп-төртеп алдым, тик аңлап бетермәдем: әллә йокладым, әллә юк...

Теге очкычта да, монысында да ризыктәгам бирделәр: ит кисәге салынган ботка (кайнар), май, күмәч, салат, гади су, сок.

Бу юлы 12 300 метр биеклектән очып бардык. Каһирә шәһәре яныннан үттек шикелле – алдымдагы утыргыч артына беркетелгән монитор шулайрак күрсәтте.

Очып барганда Ш.Мәрҗанинең хаҗ сәфәрен искә төшердем: ул башта Киев аша Одессага юл тоткан, аннары – Истанбулга, Истанбулдан – Измиргә, шуннан соң – Искәндәриягә, Каһирәгә, Суэцка, Янбугъка, Мәдинәгә һәм Мәккәгә. Сәфәрдә мәшһүребез җәмгысе 4 ай да 9 көн йөреп кайткан...

Мәдинә аэропортына очкыч төшеп утырганда сәгать иртәнге алты тулып киткән иде.

2015 елның 2 июлендә (нәкъ җиде ел элек!) ачылган һәм принц Мөхәммәд бине Габделгазиз исемен йөрткән халыкара аэропортның эчке-тышкы кыяфәте Ис-

Әтнә районындагы Иске Өҗем авылы мәчетенең имам-хатыйбы Рафил Ситтигуллин һәм «Безнең мирас» журналының баш мөхәррире Ләбиб Лерон Истанбул аэропортында. 1 июль, 2022 ел

Prince Mohammad Bin Abdulaziz International AirPort
مطار الامير محمد بن عبد العزيز الدولي

Мәдинә шәһәреннән 15 чакрым читтә урнашкан һәм принц Мөхәммәд бине Габделгазиз исемен йөрткән халыкара аэропорт

танбулныкыннан күпкә үзгә һәм үзенчәлекле, кайсыдыр ягы белән хәтта бераз кайтышрак та (әллә киресенчәме?) тоелды.

Үзебездән башка (Казаннан туп-туры Мәдинәгә) очып килгән юл букчаларыбызны җәһәт кенә эләктереп, безгә тәгаенләнгән махсус автобусларга чыгып утырдык. Паспортларыбызны бер гарәп кешесе шундук җыеп алды. Алмашка фотосурәтебез төшерелгән, исем-фамилияләребез язылган ялтыравык катыргы бирде. Шуны муеннарыбызга асып куйгач, ниндидер дөньякүләм форум-симпозиумга килгән кешеләр төсле, җитди һәм кәттә бер кыяфәткә кердек тә куйдык.

Мондагыларның (оештыручыларның) рөхсәт биргәнен көтеп, тизрәк кузгалып китәсе килеп, автобуста шактый вакыт зар-интизар булып утырырга туры килде.

Бермәлне кузгалып киттек һәм, егерме минут та үтмәгәндер, борын-борын заманда Йәсриб исеме белән йөртелгән Мәдинә шәһәренә – берничә көн безне үзенә сыендырып торырга тиешле кунакханәгә килеп тә җиттек. Бактың исә, аэропорт белән без урнашкан кунакханәнең арасы нибары 15 чакрым гына икән.

Юлда барганда шуңа игътибар иттем: монда һәркайда төзелеш бара кебек – күңелдә шундый тәэсир калды. Әле анда, әле монда – казылган-актарылган, зур-зур кантарлар өеп куелган урыннар, алар бөтен юл буена сибелгән диярсең. Ул төзелешләрнең очы-кырые күренми. Яшеллек аз тоелды. Дөрес, юл буйларында пальмалар сирәк-мирәк күзгә чалынып алды алуын...

Миңа калса, һәйбәт кунакханәгә урнаштык – «Swiss» дип атала. Бер бүлмәгә дүрт кеше туры килдек: Рафил Фәтхерахман улы Ситтигуллин (Әтнә районының Иске Өҗем авылыннан), Җәмил Гаделҗан улы Бакаев (Чүпрәленең үзеннән), Ришат Фоат улы Латыйпов (Әгерҗе районының Татар Шаршадысы авылыннан) һәм мин.

Swiss International
Taba Alsalam

Татарстаннан килүчеләр Мәдинә шәһәрендәге «Swiss» кунакханәсе янында. 2 июль, 2022 ел

Бүлмә-номер бик әйбәт, шөкер! Душ бар. Кондиционер эшли. Ашау байларча – швед өстәле: номерга урнашканчы ук шәп кенә сыйланып алдык. Ризыкларны төрекләр әзерли дип аңладык. Җәмил кардәшем әйтә: «Тавык ите дә, йомыркасы да нәкъ безнеңчә пешкән», – ди.

Номерга урнашуга, һәрберебез душта коенып чыктык.

Берәр җиргә барып килсәк-нитсәк, дип, аскы каттагы холлга төшкән идек, төркемебез җитәкчесе Габбас хәзрәт очрап, ул безне Пәйгамбәр (с.г.в.) (Ән-Нәби, Ән-Нәбави, дип тә әйтәләр) мәчетенә алып китте.

Кунакханә белән мәчет арасы – биш йөз метр чамасы...» ■

Фазыл Туйкинның Сәхәветдин Миңлекәйгә язган хаты

Әнвәр Шәрипов, филология фәннәре докторы

Фазыл Туйкин

Күренекле фольклорчы, шагыйрь, язучы, тарихчы һәм педагог Фазыл Туйкин (1887-1938) – татар мәдәнияте тарихында билгеле шәхес. Аның күпкырлы иҗади эшчәнлеге 1910 нчы елларда башланып, 1938 елда репрессиягә эләгеп, атып үтерелгәнгә кадәр дәвам итә.

Аның турында кыскача гына мәгълүмат. Фазыл Әхмәткәрим улы Туйкин 1887 елның 22 июнендә хәзерге Лениногорск районының Зәй-Каратай авылында мәзин гаиләсендә туа. Аларның нәселе Пугачев восстаниесендә катнашкан һәм шуның өчен Екатерина II тарафыннан сөргенгә сөрелгән Туйкә исемле кешегә барып тоташа. Фазыл 7 яшьтә чагында аның 77 яшьлек әтисе Әхмәткәрим вафат була. Фазыл башта Зәй-Каратай мәдрәсәсендә, аннан Уфада «Хәкимия» мәдрәсәсендә белем ала. Шуннан соң Казанга килеп, атаклы «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә укый. Ул анда Фатих Әмирхан, Вафа Бәхтияров, Ризван Ибраһимов (Алушев), Нургали Маминнар белән бергә укый, К.Тинчурин, З.Солтановлар белән якыннан аралаша; Фазыл Туйкинның әдип булып формалашуында, әлбәттә, аларның да шифалы йогынтысы була. 1904 елда «Мөхәммәдия»нең урта сыйныфын тәмамлагач, Фазыл Зәй-Каратайга кайта һәм шунда 1909 елга кадәр мәдрәсәдә укыта. Бу елларда ул күрше Габдерахман авылындагы язучы Афзал Таһиров белән таныша һәм аның белән бергә Габдерахманда «Тирмән» дигән кульъязма журнал чыгара. Шушы елларда ул халык арасыннан төрле жанрдагы фольклор әсәрләрен җыеп алу белән шөгыльләнә башлый. 1909-1911 нче елларда – Ташлыяр авылында, 1911-1912 нче елларда – Уфадагы «Хәкимия» мәдрәсәсендә, аннан Бөгелмә өязенең Бәйрәкә һәм Кәкре Елга авылларында мөгаллим булып эшли, иҗади эшчәнлек белән бик актив шөгыльләнә.

Ф.Туйкин үзенең иҗатын күп өлкәләрдә алып бара. Шагыйрь буларак, аның беренче әсәрләре 1906-1907 нче елларда Уральскида «Фикер» газетасында басылып чыга. Аннан соң 1912 елда «Шура» журналының һәр санында диярлек шигырьләре урын ала. 1915 елда Уфада Фазыл Туйкинның «Нардуган» дигән беренче шигырьләр җыентыгы дөнья күрә. Аның шигырьләре үзләренең халыкчан, гади булулары, сәнгатьчә камил яңгырашы белән аерылып тора. Мәсәлән, Г.Ибраһимов Ф.Туйкин шигырьләренә югары бәя бирә. Ул болай ди: «... аның хрестоматиягә кергән «Сабанчы карт»ы һәм «Җәй»е сыйныфта шәкерт кулына бирер өчен шундый гүзәл нәрсәләр ки, болар тузан арасында калган булса, мәшәкатенә карамый, эзләп алынырга тиешләр иде. Тукайның «Авыл»ы шәкерт кулына ничек рәхәтләнеп бирелсә, Туйкинның бу ике мәнзумәсе дә шул дәрәҗәдә сокланып дәреслеккә кертерлектер[1]». Ф.Туйкинның революциядән соң «Иделбай» исемле поэма язганлыгы билгеле.

Яңа революцион күтәрелеш елларында аның иҗаты аеруча активлашып китә. 1912 елда гына да Казанда «Сугышчы Сатыш әфәнде» хикәясе, 1812 елгы Ватан сугышына багышланган «Ватан каһарманнары» драмасы, 1100 татар халык җыры тупланган «Җырлар әхтәрисе» җыентыгы һәм Уфада «Тормыш корбаннары» дигән пьесасы аерым китап булып басылып чыга.

Прозаик буларак, Ф.Туйкин 1912 елда Идел буендагы Болгар дәүләтенең җимерелү чоры вакыйгаларын сурәтләгән, туган илгә мәхәббәт, ватанпәрвәрлек идеяләре белән сугарылган, романтик рухлы «Сугышчы Сатыш әфәнде» дигән тарихи хикәя иҗат иткән.

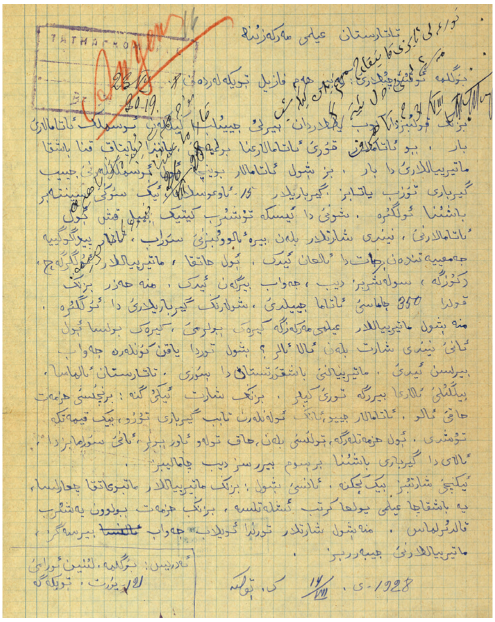

Фазыл Туйкинның Татарстан Гыйльми мәркәзенә язган шундый ук эчтәлектәге хаты КФУның фәнни китапханәсендә саклана. 1928 ел

Драматург буларак, Ф.Туйкин – өч пьеса авторы. 1812 елгы Ватан сугышының йөз еллыгы уңае белән язылган эпик характердагы «Ватан каһарманнары» (1912) драмасында татар халкының Ватан сугышында катнашу вакыйгалары сурәтләнә. Әсәрдә төп урынны халык образы алып тора: сугыш башлангач, гап-гади бер татар авылының ир-атлары, көчле дәрт белән, дошманга каршы яуга китәләр. Әсәр сугышчыларның җиңеп кайтуларын бер-берсен яратучы Солтанкай белән Бибикамалның туйлары белән кушып бәйрәм итүләре белән тәмамлана. Ф.Туйкинның бу пьесасы 1912-1918 нче елларда «Сәйяр», «Нур» һәм «Ширкәт» труппалары тарафыннан кат-кат сәхнәгә куелган. Бу әсәр татар драматургиясе тарихында 1812 елгы Ватан сугышына багышланган бердәнбер драма әсәре булып кала килә.

1920 елда Ф.Туйкин сәнәкчеләр күтәрелеше вакыйгаларына багышланган «Тормыш корбаннары» дигән драма әсәре язган. Аны иҗат итәргә әдипнең Фатыйх исемле бер абыйсының сәнәкчеләр тарафыннан атылып, ә икенче абыйсы Хуҗаназыйрның вәхшиләрчә җәзалап үтерелү вакыйгалары сәбәпче булган. Үз вакытында бу әсәр басылып чыкмаган, әмма 1920-1930 нчы елларда ул төрле авыл сәхнәләрендә уйналып йөргән. Ә 1925 елда Ф.Туйкин балалар өчен «Салих бабай» пьесасын иҗат иткән; анда ул совет режимы шартларында яшь буында кешелеклелек сыйфатларын, күмәкләшеп эшләү – бердәмлек, хезмәт сөю хисләре тәрбияләүне максат итеп куйган.

---

[1] Г.Ибраһимов. Әсәрләр, сигез томда. Том 5. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1978. – 177 б.

Тарихчы галим буларак, Фазыл, үзенең абыйсы Кәбир Туйкин белән берлектә, 1919 елда Оренбургта мәдрәсәләр өчен «Төрек тарихы. Беренче бүлем» дигән дәреслек язып бастыра. Академик М.Госманов, мәсәлән, бу хезмәткә югары бәя бирә, абыйлы-энеле Туйкиннарның Европа галимнәре В.Радлов, В.Бартольд хезмәтләре белән таныш булганлыкларын билгеләп үтә һәм: «Бертуган Туйкиннарның «Төрек тарихы...» исемле дәреслек китабы эчтәлегенең киңлеге, тәкъдим ителгән материалларның байлыгы җәһәтеннән шул чорда язылган һәм басылып чыккан тарихи хезмәтләр арасында иң күренекле урыннарның берсен алып тора[2]», – дип яза.

XVII гасыр шагыйре Мәүла Колый әсәрләренең табылуы да Ф.Туйкин исеме белән бәйле. 1926 елда ул «Кызыл Татарстан» газетасында (9 апрель саны) Зәй-Каратай авылында М.Колый әсәрләре табылуы турында хәбәр бастыра, ул кульязманы Казанга Академик үзәккә җибәрә. Галим Г.Сәгъди, бу кульязманы өйрәнеп, «Мәгариф» журналында (1927, №4) «Беренче дәвер татар әдәбиятыннан яңа материаллар» дигән мәкалә бастыра, шуннан соң Мәүла Колый иҗаты фәнни кулланылышка кереп китә.

Шулай да Ф.Туйкин үзенең күпчелек тырышлыгын халык иҗаты җәүһәрләрен җыю һәм аларны өйрәнү өлкәсенә юнәлткән. Ул унбиш ел буе бик җентекләп, бөртекләп җырлар, мәкальләр, әкиятләр җыйган, аларны халыкка яңадан кайтарып бирү һәм бастырып чыгару турында кайгырткан.

1920 нче елларның икенче яртысында Ф.Туйкин үзенең «Озын көйләргә халык җырлары» һәм «Халык әдәбиятын гыйльми, әдәби яктан тикшерү» исемле унбер бүлектән торган кульязма хезмәтләрен Казанга Гыйльми Үзәккә җибәрә, аларны бастырып чыгарырга тели. Шушы гозере белән ул 1928 елда берничә тапкыр галим Мөхәммәтхан Фазлуллинга (8 март, 5 апрель, 21 июль көннәрендә), Гыйльми Үзәк башлыгы Мөхәммәд Таһировка (1928 ел, июль), Гыйльми Үзәк рәисенең урынбасары Нургали Надиевка (1928 ел, 25 август) хатлар җибәргән[3]. Әмма бу мөрәҗәгать итүләр тиешле нәтиҗәне бирми: әлеге хатларга җавап та бирелми, аның җыйган фольклор материаллары да китап булып басылмый кала.

Әлбәттә, Ф.Туйкинның берәмтекләп җыйган, күп көч куйган хезмәтләрен шул көе генә калдырасы килми, ул барлык мөмкинлекләрен эшкә җигә. Шушы гозере белән, әдип һәм галим үзенең тагын бер танышына – 1919 елда туган авылы Зәй-Каратайда беренче балалар бакчасы оештырган, ә 1926 елдан алып Ленинградта өчъеллык кооператив курсларда укучы Сәхаветдин Миңлекәйгә дә хат яза. Бу хатта да шул ук мәсьәлә күтәрелә. Менә ул хат:

«Газизем Миңлекәй!

Исән-сау гына укып ятасыңмы? Галимҗан[4] юбилее уңае белән «Безнең юл»га басылган шигыregезнең әдәби кыйммәте өчен Сезне кулыгыздан кысып котлыйм.

Менә нәрсә, дускай! Мин «Халык әдәбиятын гыйльми-әдәби яктан тикшерү» турында «Халык әдәбияты» исеме белән зур гына бер әсәр яздым. Әсәр гыйльми, әдәби яктан ифрат кыйммәтле бернәрсә булып чыга. Әлегә чаклы татар һәм

---

[2] Госманов М. Кереш мәкалә // Бертуган Туйкиннар: фәнни-биографик җыентык / төзүче-автор Э.Ханнанова-Галимҗанова. – Казан: Рухият. – Б.3.

[3] Бу хатлар «Гасырлар авазы» журналында басылып чыкты: 2004 ел, №1. – 88-92 нче битләр.

[4] Галимҗан Ибраһимов күздә тотыла.

башка төрек җөмһүриятләре матбугатында ул турыда җүнле-башлы бер китап күренгәне юк иде. Материалны татар халык әдәбиятына карата алсам да, аның төрек[5] *балалары арасында уртакка якын булуы күп мәсьәләгә нигез була алачак.*

Әсәремнең «Алгы сүз»ендә, халык әдәбиятының халыкны өйрәнүдәге әһәмиятен язу белән бергә, әлегә чаклы татар дөньясында халык әдәбиятын җыю һәм тикшерүчеләргә тукталдым.

Аннан соң халык әдәбияты үзе нәрсә һәм ул нинди тармакларга, тармакчаларга бүленә, алар бер-берсеннән ни белән аерыла һәм үзе нидән тора икәнлеген мисаллар белән тездем. Аннан соң «Халык әдәбиятында тел-эслүб», «Халык әдәбиятының тормышка бәйләнеше», «Халык әдәбиятының табигатькә бәйләнеше», «Халык әдәбиятында әдәби әгъмаллар», «Халык әдәбиятында идеология», «Халык әдәбиятын дәверләргә бүлү, аның юллары» дигән мәүзугълар (темалар. – Ә.Ш.) астында, матур-матур мисаллар белән бизәп, мәкаләләр тезеп киттем. Китабым матбага табагына 4 табаклар чамасы булыр. Халык әдәбиятын 15 елдан бирле җыю һәм тикшерүемнең биргән бер җимеше шушы була.

Хәзер Татарстан Гыйльми Үзәге белән шуны нәшер итү турында сүз башладым. Ләкин Казан Сезгә бик таныш, басыла алуына күзем җитми. Ленинградтагы Фәннәр академиясенең Шәрыкны өйрәнү һәм тикшерү бүлеге бар. Шул бүлек минем әсәремә кыйммәт бирә алыр иде дип беләм. Бигрәк тә тюркологлар өчен меңнәр белән акчалар, озын гомерләр түгеп тә ача алмаган бик күп мәсьәләләргә монда җаваплар бардыр. Сез шул хакта Фәннәр академиясе белән сөйләшә алмассызмы икән? Илдәшлек, телдәшлек, дуслык һәм иптәшлек, шулай ук халыкчанлык намена (исәбенә. – Ә.Ш.) шуны Сездән үтенер идем.

Аны шул көе нәшер итү, яисә урысчага тәрҗемә иттерепме нәшер итү турында, йә башкача алар бер әр җавап бирерләр иде. Һәрхәлдә, белем дөньясы алкышлап алырга тиешле шул әсәр мин үлгәндә шкафымда калырга тиеш түгел иде.

Монда каләмгә эләгерлек хәбәр-хәтерләр юк. Без тыныч кына укытып ятабыз. Кәбир ага һәм башкалар исәннәр.

Бер дә хат язмыйсыз.

Кулыгызны кысып, Ф.Туйкә.

Бөгелмә, Ленин урамы, 121 йорт[6]*».*

Бу хатны алгач, Сәхәветдин Миңлекәй: «1928 ел, апрель соңында алдым. Миңлекәй», – дип язып куйган.

Әйтергә кирәк, Ф.Туйкинның әлеге теләге ахыр чиктә барыбер тормышка ашмый кала. Аның бу хезмәтләре әле бүгенге көндә дә Казан Федераль университеты Фәнни китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә үзе төзегән нөсхәдә «938 Т» шифры белән саклана. Бүгенге фольклорчы галимнәрнең әлеге хезмәтләргә дә игътибар итүләре сорала.

Бу хат күренекле фольклорчы һәм әдип Фазыл Туйкинның тормыш һәм иҗат юлына билгеле бер дәрәҗәдә ачыклык кертә торган мөһим бер документ булып тора. ■

---

[5] «Төрек» сүзен «төрки халыклар» дип укырга кирәк. – *Ә.Ш.*

[6] Фазыл Туйкинның бу хаты Г.Ибраһимов исемендәге Тел,әдәбият һәм сәнгать институтының архивы «Мирасханә»сендә С.Миңлекәй фондында (113 нче фонд), 3 нче тасвирлама, 100 нче берәмлектә саклана.

Танылыгызмы?

Рөстәм Нәбиуллин

«Безнең мирас» журналын укучы хөрмәтле милләттәшләр!

Заманында, озын-озак еллар буе, мин сезне: «Хәерле кич, хөрмәтле иптәшләр!» – дип сәламли идем. Менә хәзер сезнең игътибарга архивымда сакланган фотосурәтләрне тәкъдим итәргә булдым.

Ел саен көтеп алынган «Шигырь бәйрәме»нә (Тукай бәйрәменә) укучылар сыйныфлары белән килә, олуг шагыйрьләрнең чыгышларын тыңлый иде. Менә чираттагы шундый бер бәйрәм тәмамлангач, балалар күренекле шагыйрь Сибгат Хәкимне уратып алдылар да аннан китапларына автограф яздырта башладылар. Якында гына – шагыйрьнең хатыны Мөршидә ханым. Аларга карап, чын күңелдән сөенеп тордым...

Тагы бер истәлекле хатирә. Сибгат Хәкимнең Галиәсгар Камал театрында үткәрелгән юбилей кичәсендә олуг шагыйрьне тәбрик итү мизгелләре...

Гомер узган саен һәркем мәктәп елларын сагынып искә ала, сыйныфташларын күреп сөйләшү теләге артканнан-артадыр дип уйлыйм...

Бу рәсемнәрдәге кызлар һәм егетләр бүген инде танылган шәхесләр булганнардыр. Әлбәттә, үзегезне яисә белгән кешегезне таныгач, шул вакыттагы истәлекләр хәтерегездә яңаргандыр, сабакташларыгызны кабат күз алдына китергәнсездер. Сездән шушы рәсемнәргә бәйле хатирәләр көтеп калабыз. Теләге булганнарга әлеге фотоларны электрон форматта ирештерү дә мөмкин булачак.

«Безнең мирас» журналының барлык укучыларына исәнлек-саулык, имин тормыш һәм уңышлар телим!

Рөстәм Нәбиуллин,
Татарстанның һәм Россиянең атказанган мәдәният хезмәткәре, Татарстан телевидениесенең элекке дикторы

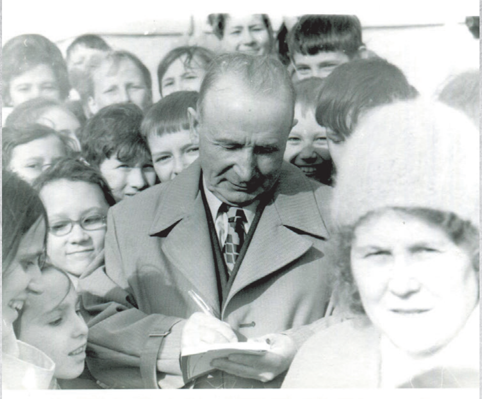

Шагыйрь Сибгат Хәким балаларга автограф яза. Алгы планда уңда – шагыйрьнең хатыны Мөршидә апа. 26 апрель,1976 ел

Балалар Г.Камал театры сәхнәсендә чыгыш ясый

С.Хәким үз юбилеена багышланган кичәдә

С.Хәкимнең автограф биргән чагы. 26 апрель, 1976 ел

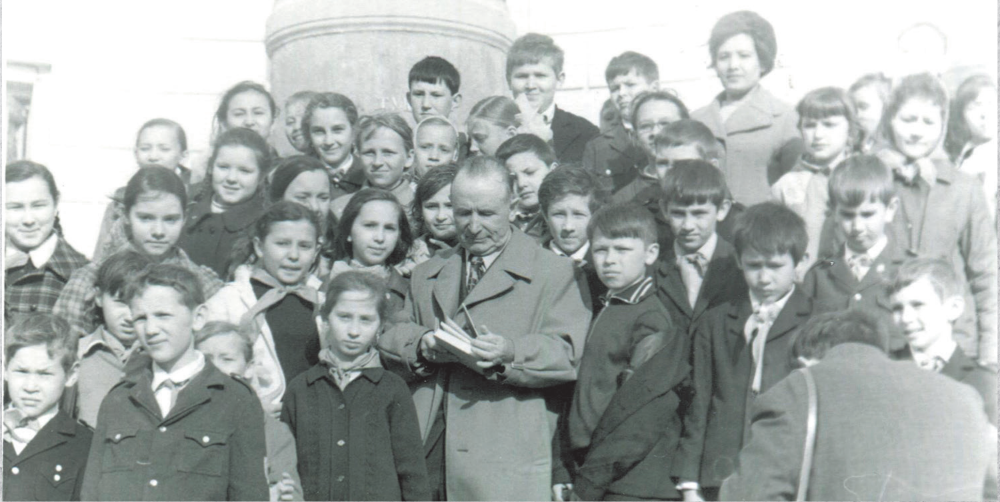

Шагыйрь С.Хәким балалар белән Г.Тукай һәйкәле янында. 26 апрель, 1976 ел ■

Рөстәм Нәбиуллин фотолары

Истә, һаман да истә!

Шагыйрь Мостафа Ногманның тууына 110 ел

Шагыйрь, тел галиме, филология фәннәре кандидаты, 1965 елдан СССР Язучылар берлеге әгъзасы Мостафа Ногман улы Ногман (Ногманов) 1912 елның 22 декабрендә хәзерге Татарстанның Арча районындагы Кызыл Яр авылында туган.

1931 елда ул Казан педагогика техникумын тәмамлый. 1964 елда «17-18 нче йөзләрдәге русча-татарча кульязма сүзлекләр» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый. Мостафа Ногман гомеренең соңгы елларында (1960-1976) Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетында студентларга фарсы һәм борынгы татар телен укытты. Бик күп җырларның («Оныта алмыйм», «Салагыш болыннары», «Киек казлар китә», «Сагыну җыры», «Әниләр», «Актаныш таңнары», «Туган авылыма», «Арча кичләре», «Сөн буйлары бөдрә урман» һ.б.) текст авторы.

Мостафа Ногман 1976 елның 4 сентябрендә Казанда вафат булды.

Шашка һәм шахмат остасы Рәшит Нәҗметдиновның тууына 110 ел

Шашка һәм шахмат буенча халыкара оста, СССРның атказанган тренеры, ТАССРның атказанган мәдәният хезмәткәре, биш мәртәбә РСФСР һәм СССР чемпионы Рәшит Һибәт улы Нәҗметдинов 1912 елның 15 декабрендә Казакъстанның Актүбә шәһәрендә туган.

Ул 1921 елда, ачлык вакытында, балалар йортына эләгә. 1922 елда олы абыйсы – язучы Кави Нәҗми аны үз янына Казанга ала. Рәшит Нәҗметдинов күп тапкыр Казан чемпионы була.

Рәшит Нәҗметдинов 1927 елда – мәктәп укучылары арасында Казан чемпионы, 1930 елда олылар арасында чемпион була. Ул шахмат уены буенча татар телендәге беренче китап (1953) авторы.

Р.Нәҗметдинов 1974 елның 3 июнендә Казанда вафат булды. Казандагы шахмат мәктәбе аның исемен йөртә.

Галим Әнвәр Хәйринең тууына 75 ел

Филолог, текстолог, тәрҗемәче, исламият белгече, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе (1999), Россия Федерациясенең атказанган мәдәният хезмәткәре (1991), Татарстанның Каюм Насыйри исемендәге премиясе лауреаты (2004), 2005 елдан Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы Әнвәр Нәҗип улы Хәйри (Хәйруллин) 1947 елның 2 декабрендә Татарстанның Аксубай районындагы Шәрбән авылында туган.

Ул 1974-1991 нче елларда СССР Фәннәр Академиясенең Казан филиалына караган Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында хезмәт итә, 1991-1995 нче елларда «Мирас» (хәзерге «Безнең мирас») журналында эшли.

Ә.Хәйри 2014 елның 20 июлендә Казанда вафат булды.

Язучы Газиз Мөхәммәтшинның тууына 90 ел

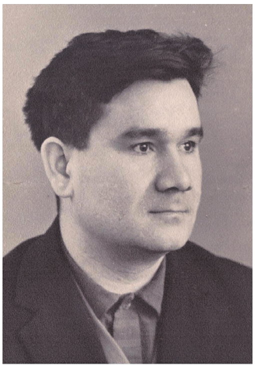

Язучы Газиз Фазлый улы Мөхәммәтшин 1932 елның 23 декабрендә Татарстанның Минзәлә районындагы Яңа Бикчәнтәй авылында туган.

Газиз Мөхәммәтшин 1956-1958 нче елларда Төмән өлкәсенең Киндерле авылында татар теле һәм әдәбияты укыта. 1960 елда «Сер итеп кенә» исемле тәүге җыентыгы чыга.

1967-1969 нчы елларда «Йөрәктәге эзләр» исемле романын яза. Әдипнең иҗат мирасында шулай ук берничә драма әсәре да бар. Газиз Мөхәммәтшин Ф.Әмирхан, Г.Ибраһимов, Ш.Камаллардан башланган һәм К.Нәҗми, Ә.Еники, И.Гази, М.Әмир кебек хикәя осталары дәвам иткән күркәм традицияләргә таянып иҗат итте. Әдипнең иң яхшы хикәяләре – «Бал чүлмәге», «Без ничек ураза тоттык», «Ике әби бәрәңге ала» һ.б.

Газиз Мөхәммәтшин 1972 елның 17 февралендә вафат булды.

Артистка Фатыйма Ильскаяның тууына 120 ел

Актриса, ТАССРның (1939) халык артисты, РСФСРның атказанган (1940) һәм халык артисты (1967) Фатыйма Ильская (Фатыйма Салих кызы Хуҗасәетова) 1902 елның 31 декабрендә Оренбургта туган.

Үзенең сәхнә эшчәнлеген ул 1915 елда «Ширкәт» труппасында башлый, аннары «Сәйяр» труппасында дәвам итә.

1923 елдан башлап аның ярты гасырдан күбрәккә сузылган иҗади тормышы Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры белән бәйле.

Фатыйма Ильская иҗат иткән рольләр: Турандот («Принцесса Турандот», К.Гоцци), Луиза («Мәкер вә мәхәббәт», Ф.Шиллер), Сюзанна («Фигароның өйләнүе», П.Бомарше), Катерина («Яшенле яңгыр», А.Островский), Дилбәр («Җилкәнсезләр«, К.Тинчурин), Фатыйма («Тормыш җыры», М.Әмир) һ.б.

Актриса 1984 елның 15 ноябрендә вафат булды.

Сәхифәне ***Ләбиб Лерон*** *әзерләде.* ■

Татарның көмеш савыт-сабалары

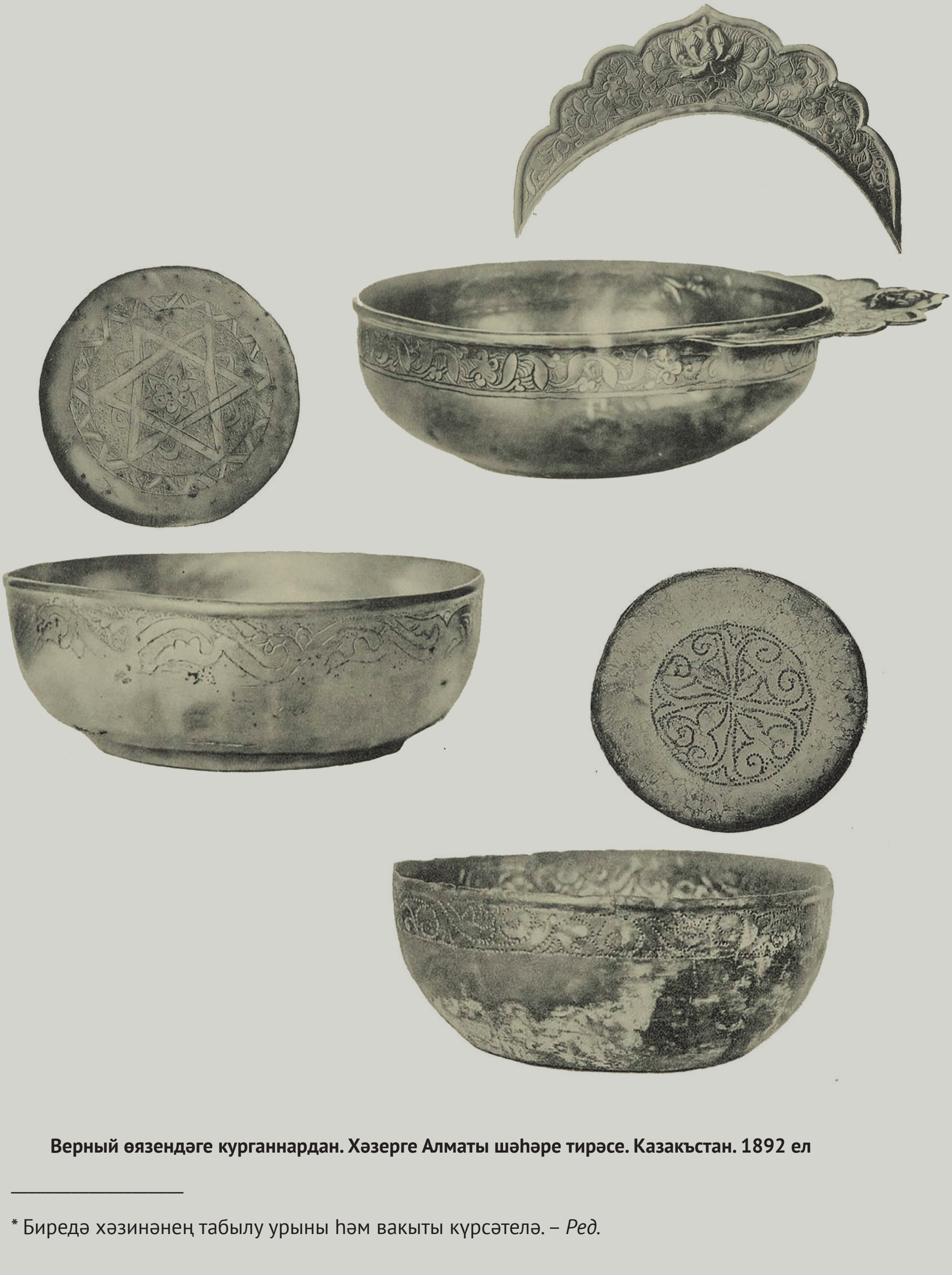

Верный өязендәге курганнардан. Хәзерге Алматы шәһәре тирәсе. Казакъстан. 1892 ел

---

* Биредә хәзинәнең табылу урыны һәм вакыты күрсәтелә. – *Ред.*

Әстерхан өлкәсендәге Сарай шәһәрлегеннән. 1847 ел

Әстерхан өлкәсендәге Сарай шәһәрлегеннән. 1847 ел

Гашун Уста калкулыгы. Ставрополь өлкәсе. 1890 ел

Себердән. XVIII гасыр башы

Чыганак:

Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи. – Санкт-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1909 ел. ■

Җуелмас хәзинә

«Юксыну» җыры

«Халык җырлары безнең киләчәктә мәйданга киләчәк әдәбиятымызга, бер дә шөбһәсез, нигез булачактыр».

Габдулла Тукай

Тәртип радиосы

Юксыну

(Сибгат Хәким сүзләре, Шакир Мәҗитов көе)

Күз карашым нинди уйчанланды,
Син беләсең микән, юк микән;
Син киләсе юлдан күзем алмый,
Сине көтәм, иркәм, кич-иртән.

Яратам мин, әйтмим генә аны,
Син йөрәкне минем белмисең;
Кошлар кайта безгә, син һаман юк,
Син һаман юк, никтер, килмисең.

Бакчабызда шомырт агачлары
Җәй буена сине көттеләр;
Син килмәдең, көзге җилләр инде
Яфракларын җиргә сиптеләр.

Бу вакытлы гына юксынуым,
Дусларымның исе китмәсен;
Тик ярата белгән кеше генә
Сагына шулай үзенең иркәсен.

«Юксыну» – халыклашып киткән бик популяр җырларның берсе.

Яшь шагыйрьләр рәтендә йөргән Сибгат Хәким әле сугышка кадәр үк «Юксыну» исемле мәхәббәт шигыре яза.

«Халык ул шигырьне сугыш вакытында сугыш еллары җыры итеп кабул итсә дә, ул миңа багышлап 1938 елда ук язылган шигырь иде. Нинди көчле шигырь! Ул мине тетрәндерде!» – дип яза үзенең истәлекләрендә шагыйрьнең хатыны Мөршидә Вилданова.

Авыр һәм дәһшәтле 1942 ел. Ил өчен иң хәвефле көннәр! Радио көн саен безнең гаскәрләр калдырган калалар, авыллар турында хәбәр итә. Әнә шундый көннәрнең берсендә композитор Шакир Мәҗитов Сибгат Хәкимнең шигырь җыентыгында «Юксыну» шигырен күреп ала.

Мәшһүр җырчы, ТАССРның атказанган артисткасы (1950), 1936-1961 нче елларда Татар академия театры актрисасы, 1961-1976 нчы елларда Татар дәүләт филармониясе солисты, Мөслим районының Мөслим авылы тумасы Зифа Җәмил кызы Басыйрова (1910-1979). 15 март, 1971 ел

«Син киләсе юлдан күзем алмый
Сине көтәм, иркәм, кич-иртән», –

дигән юллар композиторны тәэсирләндерә.

Шигырьне укып дулкынланган композитор бер төн эчендә аңа көй яза һәм, таң атуга, дусты композитор Заһид Хәбибуллин янына йөгерә. З.Хәбибуллин Ш.Мәҗитовны иҗат уңышы белән котлый. Җырны беренче булып Зифа Басыйрова башкара.

«Юксыну» берничә айдан бөтен республикага тарала.

Сибгат Хәким «Юксыну» җырын беренче мәртәбә сугыштан кайткач кына ишетә. Беркөнне урам буйлап барганда, аңа Зифа Басыйрова очрый. Исәнлек-саулык, хәл-әхвәл сорашкач, җырчы «Юксыну»ның халык тарафыннан гаять җылы кабул ителүен, бик популяр булуын әйтә.

– Минем ул җырны ишеткәнем дә юк бит әле, – ди Сибгат Хәким.

– Булмас ла! – дип гаҗәпләнә Зифа Басыйрова. – Син алайса Татарстанда ул җырны ишетмәгән бердәнбер һәм иң соңгы кеше буласың!

Җырчы шунда ук шагыйрьне радиокомитетның студиясенә алып керә һәм җырлап күрсәтә.

«Мин кызыксынып тыңладым һәм шул вакытта Зифа Басыйрова минем күңелдә әле генә булып узган авыр сугышның бөтен кичерешләрен «Юксыну» җыры аша халыкка җиткергән онытылмас бер образ булып гәүдәләнде», – дип яза соңыннан Сибгат Хәким үзенең бер истәлегендә.

Бу җыр З.Сәхәбиева, С.Фәтхетдинов һәм Г.Сафиуллина репертуарында да бар.

Тәртип радиосы

Сәхифәне, «Тәртип» радиосында яңгыраган «Саф вә раушан көзге» тапшыруы (авторы һәм алып баручысы – ***Гөлфия Мөхәммәтгәрәева)*** *материалларына нигезләнеп,* ***Ләбиб Лерон*** *әзерләде.* ■

Күк кызын җиргә төшергән аш-су

Россия составына кергән бай тарихлы халыклар бер-берсе белән бүгенге көнгә кадәр тату яши. Чыннан да, төрле милләтләр арасында зур территориаль һәм мәдәни аерымлыклар булса да, алар кулга-кул тотынышып, бер-берсенең гореф-гадәтләренә хөрмәт күрсәтеп гомер итә. Бу бигрәк тә аш-су мәсьәләсендә ачык чагыла.

Татар һәм мари халыкларының аш-сулары бер-берсеннән аерылып тора. Чагыштырырлык мисал буларак, эчлек өчен кан белән дөге ярмасы кулланылган тутырманы алырга мөмкин. Ислам дине канлы ризыкны катгый тыя, шуңа татарларда мондый ризык табынга бөтенләй куелмый. Марилар исә, киресенчә, әлеге аш-судан баш тартмый.

Эремчектән ясалган ризыклар мари халкында бик зур хөрмәткә ия дисәк тә, бер дә хата булмас. Бу – танылган туара, авызда эрерлек сырлы нәни шарлар һәм эремчлекле тәмле су. Мари аш-суларында тәмләткечләр белән артык «кылану» да юк. Әлеге халыкның милли ашы – ***подкогыльо*** нәкъ шундый сыйфатларга ия дә.

Подкогыльо – Мари Эл Республикасында яшәүче фин-угыр халыкларының милли ризыгы. Борынгы фин-угыр телендә «под» – казан, ә «кагыль» – бәлеш дигәнне аңлата.

Подкогыльо белән бәйле риваять

Подкогыльоның барлыкка килүе турында риваять тә бар. Ул мондый.

Юла-Алланың гүзәл бер кызы булган, ләкин бик ялгыз икән. Юла-Алла бик хезмәт сөючән булган, хезмәтчеләр тотмаган, барлык эшне үзе башкарып чыккан. Әмма малларны карау һәрвакыт кызының җилкәсенә төшкән. Көн саен, болытларны ерәтеп, Юла-Алла кызын һәм малларны җиргә – яшел куе чирәмле болынга төшергән.

Шулай бервакыт күк кызы җирдә бер егет – Мари белән очрашкан. Яшьләр шундук бер-берсенә гашыйк булганнар. Ләкин Мари сөйгәненә ияреп Юла-Аллага барырга теләк белдермәгән. Күк кызы исә, Мари тәкъдим иткән подкогыльоны татып карагач, күккә күтәрелә алмаган, җирдә калган. Ул Мари белән гаилә корган һәм аларның балаларыннан мари халкы барлыкка килгән.

Без дә риваятьләр буенча Юла-Алланың кызын таң калдырган тәмле сыйны пешереп карарга булдык. Бу сыйның рецептлары шактый, шуңа һәркем үзенә уңайлысын сайлый.

Подкогыльо әзерләү турындагы видеоязманы шушы QR-код ярдәмендә кереп карарга мөмкин.

Кирәкле ингредиентлар:

Камыр өчен:

- 1 ст җылымса су;
- 2 йомырка;
- бер чеметем тоз;
- он;

Эчлек өчен:

- 500 гр эремчек;
- 2 йомырка;
- 2 суган;
- 30 гр сыер мае;
- ярты бал кашыгы тоз.

Эш барышы:

1. Савытка җылымса су, 2 йомырка, бер чеметем тоз салабыз. Он салып камыр басабыз. Аны «ял иттерергә» читкә куеп торабыз.
2. Эчлек ясыйбыз. Суганны вак итеп турыйбыз һәм аны сыер маенда алтынсу төскә кергәнче кыздырабыз.
3. Савытка эремчек, кыздырылган суган, тоз салабыз, йомырка сытабыз. Яхшылап болгатабыз.
4. Камыр җәябез. Аннары камырдан стакан яисә башка кисә торган җайланма белән кечкенә түгәрәкләр кисәбез.
5. Һәр түгәрәк эченә эчлек салабыз һәм түгәрәкләрнең кырыйларын ябыштырып бөгәбез.
6. Әзер подкогыльоларны тозлы суда кайнатабыз. Ул, гадәттә, су кайнап чыкканнан алып, якынча 5-7 минут пешә.

Подкогыльо әзер! Исегездә тотыгыз: аны һәрвакыт ашый алырлык күләмдә ясыйлар. Әлеге сыйны мичтә, парда пешерергә, тозлы суда кайнатырга мөмкин. Һәр хуҗабикә үзенчә ясый. Табынга өстенә май сылап, янына каймак куеп чыгарырга онытмагыз!

*Сәхифәне **Айзилә Сабирова** әзерләде.* ■

Тал

Көзге тал

Тал – кәүсәләре суга бөгелеп үскән сыгылмалы ботаклы, озынча тар яфраклы, биек агач. Аның озынлыгы 15 метрга җитәргә мөмкин. Бу агач татарлар тыгыз яшәгән барлык төбәкләрдә дә үсә. Галимнәр әйтүенчә, тал – планетаның иң борынгы агачларыннан. Ул дымлы урыннарны аеруча үз итә: бөтен елга буйларының куе таллыклар белән капланган булуы – моңа дәлил.

Талның һәр төрен дә татарлар тал, ә иртә язда матур булып үскән көрәнсу ак йомшак бөреләрне тал песие дип йөртә. Керәшен татарлары исә аны бәрмәнчек дип атый.

«Тал ком ярата, усак дым ярата», – диләр. Әлеге мәкальдәгечә, халкыбыз көздән яр кырыйларына тыгып чыккан тал ботакларын язгы ташу вакытларында елга ярларын ишелүдән саклауда, җир коррозиясеннән котылу өчен табигый җайлы ысул итеп куллана. Ул ботаклар бик талымсыз, бик тиз тернәкләнеп үсеп китә. Бу инде үзенә күрә әйләнә-тирәне, табигать балансын, аның нормаларын саклауның мәдәни-гамәли бер күренеше.

Йомшак агач булгангадырмы, үрмә җиһазларны исәпкә алмаганда, көнкүрештә тал әллә ни кулланылмый диярлек. Әүвәлге елларда әлеге агачтан тарак-мазар һәм вак әйберләр саклау өчен кечкенә тартмачыклар, кайрысыннан исә бишек ясаганнар.

Елга буйларында яшәүче себер татарларында юан карт тал агачын ел буе киптереп, эчен улак формасында чокып-кырып, көймә ясау гадәте сакланып килә. «Көймәне ни өчен тал агачыннан ясыйлар?» – дигән сорауга, осталар: «Тал кипкән вакытта авырлыгын югалта һәм балыкчыларга бу 10-12 килограммлы көймәне үзләре белән йөртергә җиңел була», – дип аңлата.

Тал агачы борын-борыннан дару чималы исәпләнә. Мәсәлән, ак тал кайрысы составында аспирин бар, ул тирләткеч, кан сыекландыргыч буларак файдалы. Тал яфракларыннан әзерләнгән чәй арганлыкны бетерә, тал себеркесе (миллеге) белән мунчада тоз утырган буыннарны чабалар, составындагы хинин матдәсе исә малярияга каршы чара. Талны ашказаны проблемаларыннан, эч китүдән, варикоздан, аяк тирләүдән, тире авыруларыннан хасил булган яраларны төзәтер өчен дә файдаланалар.

Тал миллеген бәрәннәрне, бозауларны, кәҗә бәтиләрен кышын-язын ашатырлык азык итеп тә кулланалар.

*Сәхифә «Татар халкы традицияләрен саклау һәм үстерү «Татар ядкярләре» шәхси учреждениесе (җитәкчесе – Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе **Фәнзилә Җәүһәрова**) белән берлектә әзерләнде.* ■

Тал турындагы видеоязманы шушы QR-код ярдәмендә кереп карарга мөмкин.

Тал дәвалый

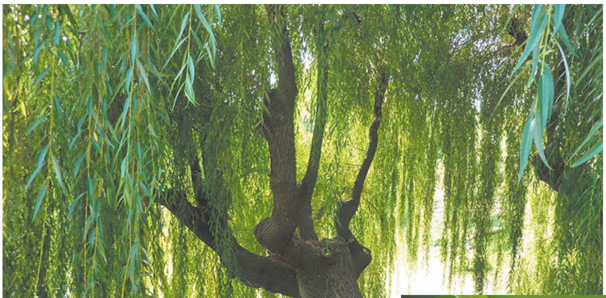

Тал

Тал песие

Әүвәл мәшһүребез **Каюм Насыйри** (1825-1902) язганга игътибар итик әле:

«Ак тал яки өянке тал (ива белая) һәм шулай ук йүҗиле (биек, мәһабәт) тал атала. Гарәпчә шәҗәре-с-сафсаф һәм фарсыча бид сәфид диләр.

Бу төр талның даруга кайрысы кулланыла. Бизгәктән кайнатып эчәләр. Ак тал уңайлы булган һәркайда үсә, юешрәк һәм сулырак җирне ярата. Һәрбер талда бу үзлек бар. Аерым алганда, кайрысы эчне катыра, бөрештергеч.

Дару өчен кулланганда нечкә ботакларының кайрысын алырга кирәк. Төеп, он кебек итеп, бер дирһәм кадәр корылай кулланалар һәм 14 мыскал кайрыны ике кадак суда өч өлештән бер өлеше калганчы кайнатып эчәләр.

Тәннең тышындагы авыруларга да тал кайрысын пешереп ябалар.

Даруханәләрдә тал кайрысыннан төрле дарулар ясыйлар.

Яз башлангач та бал корты бу талдан ана матдәсе ясый. Тал умарта тирәсендә булса, корт өчен дә бик файдалы».

Тал кайрысында гликозид һәм дуплау матдәләре бар; аннан ясалган препаратлар эренле шеш һәм җәрәхәтләрне дәвалау өчен, тән кызышканда һәм бөрештергеч чара буларак кулланыла.

Талның эпилепсия һәм подагра булганда да файдасы бар. Сидекне куа. Чаян агуына каршы дару буларак та кулланалар. Тал исе йөрәкне ныгыта. Колактан үлек акканда – талның җылымса суы иң яхшы дәва. Яфракларын һәм ботакларын пешереп-пешекләп әзерләнгән ванна эчке органнарның эшчәнлеген яхшырта.

Лапландия талы, розмарин яфраклы тал, кара җиләксыман тал Татарстан Республикасының Кызыл китабына кертелгән (2006).

*Сәхифәне **Ләбиб Лерон** әзерләде.* ■

Көлке куа килә...

Шамил Маннапов (1938-2012)

Хәбәрче көпчәк

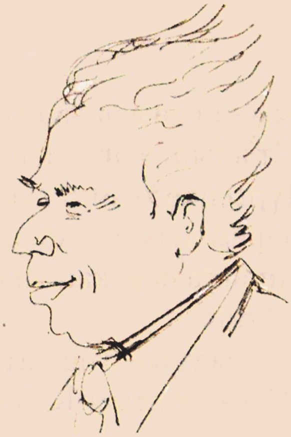

Шамил Маннапов.
Зөлфәт Хәйруллин шаржы

Башкортстанның Туймазы районы үзәгеннән Илчебай авылына таба җиңел машина чаба. Март ае. Юл шактый бозлавык, урыны-урыны белән машина көпчәкләре шуып кына уза. Машина эчендә икәү: җырчы Фән Вәлиәхмәтов белән шагыйрь Әнгам Атнабаев. Илчебай авылына концерт куярга барышлары.

– Син «Герман көе»нә җырларсың, мин шул темага язылган шигырьләремне укырмын... – дип хыялланып бара Әнгам Атнабаев.

– Күрше авылларга да хәбәр иткән булсалар ярый, алар да концерт карап китәрләр иде... – ди Фән Вәлиәхмәтов.

– Карале, машинаң синең якка бераз янтаеп барган шикелле, – ди бервакыт Әнгам абый.

– Мин синнән авыррак бит, шуңадыр, – дип елмая Фән.

– Без тәгәрәп түгел, шуып кына барабыз түгелме соң? – дип, кабат борчыла Әнгам Атнабай.

– Юл бозлавык бит, – дип, аны тынычландыра Фән.

– Карале, теге нинди тәгәрмәч ул, машинаны узып тәгәри! – дип кычкырып җибәрә Әнгам абый.

– Белмим шул. Шулай да алып китик без аны, кирәге чыгар.

Машинаны туктатып, төшеп, теге көпчәкне куып тоталар да багажникка салмакчы булалар. Шулвакыт үз машиналарының алгы көпчәге юклыкны күреп ала болар.

– Бәй, машинаны узып, кая бармакчы булды икән бу тәгәрмәч? – ди Фән, гаҗәпләнеп.

Бу юлы инде Әнгам Атнабай җавап бирә:

– Алдан барып, безнең концерт белән килүебезне күрше авылларга хәбәр итмәкче булгандыр ул, – ди.

Илдус Гыйләҗев
(1946-2018)

Бар икән күрәселәр

Тәрбияле хатын иреннән дә
Каплап йөрер гаурәт төшләрен.
Сәхнәләрдән карап утырабыз...
Нишләдең син, татар, нишләдең?!

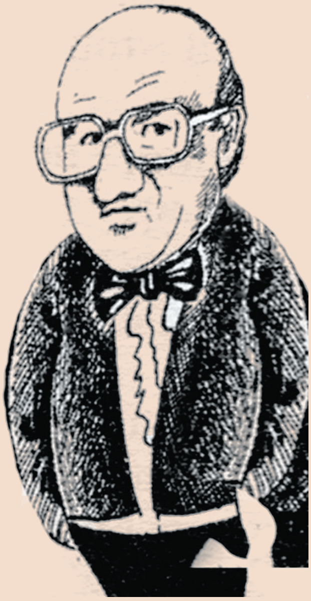

Илдус Гыйләҗев.
Нияз Хаҗиәхмәтов шаржы

Хәнәфи Бәдигый (1941-2020)

Россиядә демократия булганмы?

(«Р, д, б» хәрефле тавтограмма)

Россиядә демократияме? Беркайчан! Рус демократиясе белән рус демократлары булган.

Россиядә демократиянең бетүенә революцион демократлар борчылган. Россия дворяннарының башбаштаклыгы, рәхимсезлеге демократик буржуаз революция дулкынын бәрдерә.

Радищев, Державин, Белинский, Рылеев, декабристлар, Баратынский, Раевский, Добролюбов, Бестужев – рус демократлары буыны. Рудин, Дубровский – болары романнардагы демократлар, билгеле.

Романовлар династиясе бирдермәгән Россиягә демократияне!

Бүгенге Россиядә демократия бармы? Рәсми демократия бар рәвешле диючеләр булыр. Россия демократияне бирмәячәк! Рәхәтләндекме демократиягә былтыр? Рәтләнер дисезме быел? Режим демократияне боргычлый.

Революция – демократиянең бетүеннән. Репрессияләр, деспотизм, башбаштаклык, ризасызлык, дискриминация, бандитизм, ришвәтчелек, дедовщина – барысы Россиядә демократиянең ботарлануын раслый.

Демократиянең булмавын республикаларга демократия бирелмәве, регионнарда демократиянең бастырылуы раслый!

*Сәхифәне **Ләбиб Лерон** әзерләде.* ■

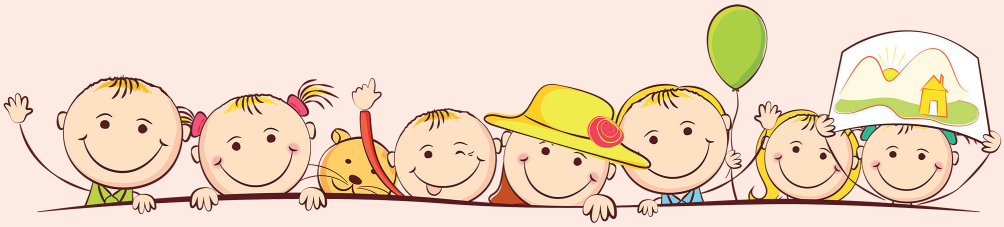

БЕЗ БАРЫБЫЗ ДА – БАЛАЧАКТАН

«Балачак мирасы» сәхифәсе – иң әүвәл сезнең өчен, өлкәннәр. Халкыбызның күңел җәүһәрләрен – такмак-такмазаларны, табышмак-башваткычларны, әкиятләрне, әдипләребезнең хикмәтле һәм гыйбрәтле, мәгънәви һәм тәрбияви әсәрләрен хәтерегезгә сеңдерегез, аларны, озын-озакка сузмыйча, балаларыгызга һәм оныкларыгызга җиткерегез, нәниләргә бишек җырларын көйләргә дә онытмагыз. Кыскасы, укыгыз, уйланыгыз һәм бер нәтиҗә ясагыз да... һәрвакыт безнең «Балачак мирасы» белән бергә булыгыз!

Алдавыч әкият

(Такмаза)

Борын-борын заманда,
Борыны китек команда,
Аю – адмирал,
Үрдәк – үрәтник,
Бака дисәтник булганда,
Бар иде, ди, бер патша.
Ярдырган, ди, такта,
Ясаткан, ди, капка.
Капка башы, ди, сырлы-сырлы матча,
Капка арты, ди, бик зур бакча.
Чәчтергән, ди, җимеш.
Каравылга куйды, ди, мимеч.
Шуннан,
Иртә белән торып карасалар,
Ни булсын патша,
Ни булсын бакча,
Ни булсын бер җимеш...
Берсе дә юк, имеш!

Караңгыда караган

(Мәзәк)

– Илсөя, нигә өй эшеңне эшләмәдең?
– Өйдә ут юк иде.
– Ә телевизор карадыңмы соң?
– Ә-ә... аны бит мин караңгыда карадым.

Әхсән Баян
(1927-2013)

Песнәкләр картаямы?

Тәрәзә рамына эленгән җимлектән песнәкләр, чыпчыклар оча-куна көнбагыш ашыйлар. Сәрвиназ, аларга карап:

– Песнәкләр картаямы? – дип сорый.

Бу турыда өлкәннәрнең дә уйлануын ул әле белми, әлбәттә.

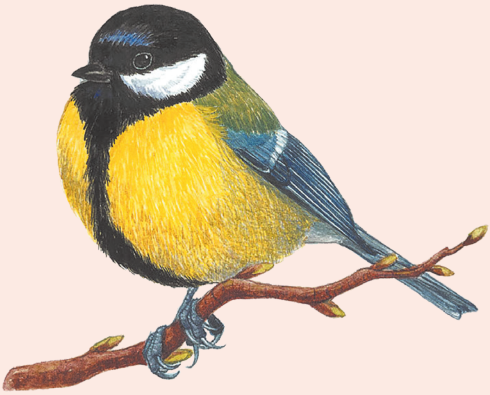

Басыйр Рәфыйков
(1921-2019)

Бишек җыры

Әлли-бәлли-бәү тирбәтә
Бишегеңне җир шары.
Йокласын, дип, син, күз нурым,
Төн сүндергән утларны.

Әлли-бәлли-бәү, йолдызым,
Йоклаган елга, күлләр.
Йоклаган чәчәк, үләннәр,
Шаярып йөргән җилләр.

Әнә, кошлар да йоклаган,
Туктатып очар юлын.
Тәмле-тәмле төшләр күреп,
Йокла син дә, күз нурым.

Сандугачлар, җыры белән,
Уятыр сине иртә.
Уйнарга дип уенчыгың –
Нәни курчагың көтә.

Әлли-бәлли-бәү, кошчыгым,
Бул таянычым минем.
Тыныч йокла, дәү булып үс,
Ак юлың алда синең.

Мәхмүт Хөсәен
(1923-1993)

Кыш бәйрәме

Песнәк тәрәзәне чукып,
Гүя, әйтә кунак булып:
– Бүген бәйрәм, күңел һуш, – ди. –
Мин котларга килдем, дус, – ди.
Рөхсәт биргәч, керде очып.
– Бик зур рәхмәт! – диде кошчык.
Аннан кунды өстәлемә...
Теләк әйтте өстәвенә
Саргылт түшле гүзәл кошым:
– Әткәң-әнкәң белән, дустым,
Тигез яшә син гомергә,
Әйләнмәсен җир күмергә!..
Кыстауны песнәк көтмәде:
Пылаудан йөзем чүпләде.
Туйгач, үзенчә җыр сузды,
Безнең бәйрәм матур узды.

*Сәхифәне **Ләбиб Лерон** әзерләде.* ■

НОЯБРЬ

Фотолар һәм видео beznenmiras.ru сайтында

БУЛАТ ХӘМИДУЛЛИН
БУЛАТ ХАМИДУЛЛИН
BULAT KHAMIDULLIN
Алтын Урда
һәм аның тарихи мирасы
Золотая Орда
и её историческое наследие
The Golden Horde
and its Historical Heritage

● **Ноябрьдә** Халыкара ПЭН-клубның Татар үзәге тарихчы-галим Булат Хәмидуллинның «Алтын Урда һәм аның тарихи мирасы» китабын (татар, рус һәм инглиз телләрендә, кереш сүз авторы – В.В.Трепавлов, тәрҗемәчеләр – И.Х.Хәлиуллин, А.В.Сахаров, редколлегия: Р.Вәлиев, Р.Зәйдулла, Л.Шәех, Ә.Мушинский) Татарстан китап нәшриятында бастырып чыгарды.

5 ноябрьдә Әтнә районының Түбән Бәрәскә авылы Мәдәният йортында танылган язучы, драматург, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе (2005), Г.Исхакый, Ф.Хөсни, Т.Миңнуллин һәм Д.Сираҗиев исемендәге премияләр иясе, нәсел чыгышы шушы авылдан булган Рәдиф Сәгъди (Рәдиф Нәҗип улы Сәгъдиев) белән очрашу узды. Очрашуда әдипнең каләмдәшләре Р.Җамал, В.Нуриев, Л.Лерон, К.Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театры артисты Илгизәр Хәсәнов, Ленин исемендәге хуҗалык рәисе Илгиз Вилдан улы Хәйруллин, «Безнең мирас» журналы хезмәткәре Ленар Гобәйдуллин катнашты һәм чыгыш ясады.

8 ноябрьдә күренекле язучы Заһид Мәхмүдигә (1960-2022) исән чагында алырга өлгермәгән «Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе» исеменең күкрәк билгесе һәм танныклыгы аның гаиләсенә тапшырылды. Татарстан Язучылар берлегенең идарә утырышы вакытында аларны мәрхүм язучының хатыны Рәшидә һәм улы Фәнис (Фәнис Камал) берлек рәисе Ркаил Зәйдулладан кабул итеп алды.

8 ноябрьдә Татарстан Язучылар берлеге идарәсендә татар поэзиясенә багышлап чыгарылган төрек журналы «һәҗә» тәкъдим ителде. Журналда басылган кайбер шигырьләрне идарә алдында шагыйрьләр үзләре (Ф.Гыйләҗев, Р.Сәлах – үз шигырьләрен, Л.Гыйбадуллина С.Якупова шигырен) һәм тәрҗемәче Фатиһ Кутлу укыды. Соңыннан Ф.Кутлу утырышта катнашкан авторларга әлеге журналны бүләк итте.

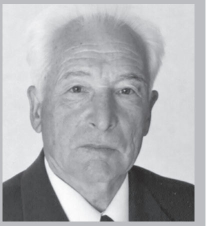

9 ноябрьдә Казан илкүләм техник тикшеренү университеты (КНИТУ-КАИ) профессоры, Казан түбән температуралы плазма мәктәбенә нигез салучы, ТАССРның атказанган фән һәм техника эшлек-лесе, Татарстанның Лениногорск районы тумасы Гали Даутов туксан бер яшендә вафат булды.

10 ноябрьдә Милли китапханәдә (Казан), татар зыялылары һәм студентлар катнашында, ТРның Г.Тукай исемендәге дәүләт премиясе лауреаты, «Безнең мирас» («Чын мирас») журналының 2012-2013 нче еллардагы баш мөхәррире, шагыйрь Мөхәммәт Мирзаның (Илфак Ибраһимовның) татар халкының бөек трагик артисты Мохтар Мутинга багышланган «Мәңгелек юлында» дип аталган зур күләмле шигъри әсәре, поэмалары һәм «Адәм баласы» шигырьләр циклы кергән җыентыгы тәкъдим ителде.

10 ноябрьдә Казандагы «Дворянское гнездо» ресторанында күренекле журналист, татар матбугатының «шәехе», бихисап каләм әһелләренең остазы, Казакъстанның Ош шәһәре тумасы, нәсел чыгышы Лениногорск районының Сарабиккол (Әби) авылыннан булган Шәех Зәбировны (Миншәех Харис улы Зәбиров, 1932-2009) искә алу чарасы булып узды. Әлеге мәрасимне оештырган, күп санлы зыялыларыбызны кунак итеп чакырган мәҗлес хуҗабикәсенә – татар халкын мөселман календаре белән ел саен сөендереп торучы Фәния ханым Хуҗаәхмәткә ихлас рәхмәтләребезне ирештерәбез.

11 ноябрьдә Татарстанның халык шагыйре, ТРның Г.Тукай исемендәге дәүләт премиясе лауреаты Рәдиф Гаташ (Рәдиф Кәшфулла улы Гатауллин) – «Татарстан Республикасы алдындагы казанышлары өчен» орденының медале, «Сөембикә» («Азат хатын») журналының элекке баш мөхәррире, ТРның атказанган мәдәният хезмәткәре (1984), язучы, журналист һәм җәмәгать эшлеклесе Роза Туфитуллова (Роза Рәхмәтулла кызы Туфитуллова) Татарстан Президентының Рәхмәт хаты белән бүләкләнде. Бүләкләрне Казан Кремлендә ТР Дәүләт Советы рәисе Фәрит Мөхәммәтшин тапшырды.

23-26 ноябрьдә «Мәдәни җомга» газетасы һәм «Казан утлары», «Безнең мирас» журналларының баш мөхәррирләре В.Имамов, Р.Галиуллин, Л.Лерон һәм «Татинформ» агентлыгы хәбәрчесе З.Мөбәракшина Башкортстанның Дүртөйле, Борай, Балтач, Аскын, Мишкә, Нуриман районнарындагы татарлар яшәгән авылларда эшлекле сәфәрдә булып, җирле халык белән очрашты. Алар әлеге сәфәрдән авыллар тарихына кагылышлы һәм Батырша, Гази Заһитов, Госман Садә, Зиннур Насыйбуллин кебек күренекле шәхесләребезгә нисбәтле яңа материаллар туплап кайтты. ■

«Безнең мирас» журналының 2022 елга библиографиясе

Дөньяда сүзем калыр...

Зөлфәт. – №1. – Б.3.
Кадыйр Сибгатуллин. – №2. – Б.3.
Галимҗан Ибраһимов. – №3. – Б.3.
Габдулла Тукай. – №4. – Б.3.
Кол Гали. – №5. – Б.3.
Шәриф Камал. – №6. – Б.3.
Ямаш Игәнәй. – №7. – Б.3.
Наис Гамбәр. – №8. – Б.3.
Гомәр Толымбай. – №9. – Б.3.
Шәүкәт Галиев. – №10. – Б.3.
Зәки Нури. – №11. – Б.3.
Мостафа Ногман. – №12. – Б.3.

Тарихи мирас

«Тәтеш тауларында чабып йөри идем...» – №7. – Б.38-40.
100 ел элек татар дөньясы. – №7-12.
А.Гайнетдинов. Ильяс Бораганиның кабер ташы. – №7. – Б.28-29.
А.Гайнетдинов. Сафиулла бине Габдулланың кабер ташы. – №11. – Б.16-17.
А.Казаков. Бер төзелеш тарихыннан. – №7. – Б.25-27.
А.Сабирова. Галимә абыстай яки Әби-тәтә күлмәге. – №10. – Б.37-39.
А.Сабирова. Зирәк чуаш хатыны күлмәге. – №11. – Б.34-35.
А.Сабирова. Мари тормышы – күлмәк чигүендә. – №12. – Б.30-31.
А.Сабирова. Уби риваятьләре. – №11. – Б.27-29.
А.Сперанский. Казан татарлары. – №2. – Б.15-23; №4. – Б.12-16.
А.Хәмзин. Коточкыч ачлык. – №4. – Б.26-31.
А.Хәмзин. Сәнәкчеләр сугышы. – №4. – Б.22-25.
А.Чанышев. Дөнья тарихында шанлы татар-төрки эзләре. – №4. – Б.8-11.
А.Чанышев. Киев Русемы, әллә татар-төрки Киев каһанлыгымы? – №3. – Б.7-9.
А.Чанышев. Киевмы, әллә Кияү каламы? – №12. – Б.6-7.
А.Чанышев. Ничек славянлашканбыз һәм руслашканбыз? – №9. – Б.4-5.
Ә.Әхсәнов. Казан ханлыгының «Башкорт олысы» һәм башкорт этногенезы. – №12. – Б.21-29.
Ә.Әхсәнов. Казан ханлыгы тарихында Сөембикә ханбикә. – №8. – Б.4-5.
Ә.Камал. «Ул Бибигайшәгә өйләнергә тиеш иде...» – №2. – Б.29-33.
Б.Мифтахов. Апаслылар «Казан каймасы»нда. – №10. – Б.22-25.
Б.Урманче. Мөхәммәдия. – №9. – Б.31-41.
В.Гали. Гасырларны берләштергән хезмәт. – №7. – Б.17-21.
В.Данилов. Тау ягы. – №3. – Б.36-40.
В.Данилов. Югалып табылган авыл. – №11. – Б.18-26; №12. – Б.42-47.
Г.Баруди. Әхмәд бай. – №10. – Б.10-17.
Г.Закиров. Апаз керәшеннәренең нәсел тамгалары. – №7. – Б.22-24.
Г.Камай. Химикка Гомер кирәкме? – №1. – Б.18-23.
Г.Хәйретдинова. Таһир Ильяси сәяхәтнамәсе. – №9. – Б.12-14.
Г.Хисамиев. Татар боцманматы. – №9. – Б.6-9.
Данис Шакиров: «Эшмәкәрлек – татар авылының нигезе һәм киләчәге». – №3. – Б.16-17.
З.Хәбипова. Атлы кешеләр заманы кайтырмы? – №2. – Б.40-45.
И.Биккинин. Мордовиядә татар утравы: ләмберә һәм түбән татарлары, эрзәләр. – №6. – Б.4-9.
И.Газизуллин. Малмыж татарлары телендә мари атамалары. – №6. – Б.16-19.
И.Газизуллин. Малмыж татарлары һәм марилар. – №8. – Б.14-19.
И.Гафаров. Чүпрәле үткән заманнарда. – №11. – Б.30-33.
И.Закиров. Кадыкай абыз. – №11. – Б.38-47.
И.Закиров. Чынлы егете – Мәрҗанинең тугры варисы. – №11. – Б.4-10.
И.Казаков. Ачлык. – №12. – Б.48-52.
И.Миргалиев. Алтын Урда һәм суфыйлар. – №5. – Б.20-23.
И.Миргалиев. Алтын Урданың башлангыч чорда халыкара сәясәте. – №12. – Б.4-5.
И.Миргалиев. Кондырча сугышы яки Аксак Тимер һәйкәлгә лаекмы? – №2. – Б.10-14.
И.Таһиров. Татар – дәүләти халык. – №1. – Б.4-7; №2. – 4-9.
И.Һадиев, Р.Мәрданов. Теләче төбәгенең борынгы ташъязма истәлекләре. – №12. – Б.8-20.
Идел буе Болгар дәүләте халыкларының ислам динен рәсми кабул итүләренә 1100 ел тулу уңаеннан күренекле шәхесләребезнең мөрәҗәгате. – №5. – Б.4-11.
Касыйм хан (1440 нчы еллар ахыры-1469). – №8. – Б.22-23.
Корьән түгелме икән? – №9. – Б.26-30.
Л.Габдрафикова. Татарның таланган алтыны. – №2. – Б.52-55.
Л.Гобәйдуллин. Алтын Урдада терлекчелек. – №4. – Б.4-7.
Л.Гобәйдуллин. Данияр хан. – №9. – Б.10-11.
Л.Гобәйдуллин. Нурдәүләт хан. – №12. – Б.39-41.
Л.Гобәйдуллин. Татар карбызны ник ярата? – №3. – Б.4-6.
Л.Гобәйдуллин. Татарның беренче һөнәр мәктәбе. – №8. – Б.6-11.
Л.Мортазина. «Бакыйга мәхәббәте куәтле иде...» – №10. – Б.8-9.
Л.Мортазина. «Безгә дә яңарча булырга кушалар». – №1. – Б.24-26.
М.Гаитов. Игелекле Хәлфиннәр. – №4. – Б.39-45.

М.Госманов. «Бозау тиресенә язылган кәгазьләр булган». – №3. – Б.18-23.
М.Госманов. «Күз күрде, гакыл белде...» – №5. – Б.32-37.
М.Госманов. Апас ягына сәфәр: «Шәп! Шәп! Шәп!» – №10. – Б.40-45.
М.Фәйзи. «Ирләрне каракүл бүрекләре таныта». – №2. – Б.46-51.
М.Фәйзи. «Кызлар арасында күмелеп утырдым». – №1. – Б.27-31.
М.Фәйзи. «Шуның кебек хатының булса икән!» – №4. – Б.32-38.
Н.Гариф. Мамадыш районындагы керәшен авылларында борынгы мөселман зиратлары. – №7. – Б.11-16.
Н.Гариф. Фин иленә сатылган татар мирасы. – №2. – Б.34-36.
Н.Исхаков, Р.Исхакова. «Иренә ярдәм күрсәтте». – №6. – Б.10-15.
Н.Катанов. Башкортларда һәм керәшен татарларында дәвалау ысуллары. – №7. – Б.4-10.
Н.Таһиров, И.Таһиров. «Кайт, и нәфсе мотмәиннәм!» – №1. – Б.36-37.
Н.Хөсәенов, И.Хөсәенов. Чыңгыз хан сурәте. – №10. – Б.4-7.
О.Степанов, А.Бугарчев. Касыйм ханлыгында акча әйләнеше. – №8. – Б.12-13.
Омар Хакан: «Татарлар – бик укымышлы халык!» – №10. – Б.26-33.
Р.Исламов. Татарларда Ку баш сюжетына әсәрләр. – №12. – Б.53-56.
Р.Мәрданов. «Безнең дәвернең кыяфәте». – №11. – Б.11-15.
Р.Фәхреддин. Әхмәд бай. – №3. – Б.10-15.
Р.Шәйхәйдаров. Батырша мулла – татарның каһарман улы. – №5. – Б.24-31.
Р.Шәрәфиева, Л.Гобәйдуллин. 100 ел элек татар дөньясы: Сабан туйлары. – №6. – Б.20-22.
Р.Шәрәфиева, Л.Гобәйдуллин. Коточкыч ачлык. – №1. – Б.32-35.
Р.Шәрәфиева, Л.Гобәйдуллин. Мөхәммәтҗан Галиев һәм татарның бердәнбер читек фирмасы. – №3. – Б.33-35.
Р.Шәрәфиева, Л.Гобәйдуллин. Тәтештәге татар тормышыннан кайбер фактлар. – №1. – Б.14-17.
Р.Шәрәфиева, Л.Гобәйдуллин. Тимершаһ бай – татарның ит «короле», бозыклык белән көрәш һәм милли оркестр. – №3. – Б.30-32.
Рөстәм Шәфигуллин: «Бүрек татарны затлы итеп күрсәтергә тиеш!» – №3. – Б.26-29.
Т.Ильяси. 1922 ел сәфәре. – №9. – Б.15-17.
Т.Молотова. Мари мәдәниятендә ислам дине. – №12. – Б.32-38.
Татар бүреге. – №3. – Б.24-25.
Ф.Кәрими. Истанбул мәктүбләре. – №2. – Б.24-28; №4. – Б.17-21; №6. – Б.23-27; №7. – Б.30-35.
Ф.Хуҗин. Идел болгарларына ислам дине кайчан һәм ничек үтеп керә? – №5. – Б.12-19.
Х.Бәдретдинов. Болгаер табылдыклары – Финляндиядә. – №10. – Б.18-21.
Ш.Юзеева. Коточкыч ачлык. – №2. – Б.37-39.
Э.Сабирова. «Тәндә җан бар әле». – №9. – Б.18-21.
Э.Сәлахова. Идел кичми ил булмас яки Тәтешлеләр һиҗрәте. – №1. – Б.8-13.

Татар гаме

«Безнең мирас» котлый! – №1-12.
«Нәчә кусаң, уткән гомер янә булмас» (Мәүлә Колыйдан). – №3. – Б.68-69.
А.Борһанов. Питрәч археологиясе. – №3. – Б.62-65.
А.Бугарчев, О.Степанов. Питрәч районының нумизматика ядкярләре. – №3. – Б.66-67.
Авыл малае. Ил башы. Ил агасы. – №1. – Б.38-46.
Айрат Җиһаншин: «Киләчәк буынга бай мирас калдырырбыз дип уйлыйм». – №10. – Б.46-47.
Альберт Борһанов: «Тулы бер институт эшен башкара торган төбәкчеләребез бар». – №8. – Б.50-53.
Васил Шәйхразыев: «Һәр татар кешесе өчен Татарстан – туган як». – №8. – Б.28-29.
Г.Шакирова. Күренекле галим һәм педагог. – №7. – Б.60-64.
Д.Шакиров. Бүгенге имам – татарның рухи яңарыш әйдаманы. – №5. – Б.50-51.
Данис Шакиров: «Татар халкының зур бәхете – һәр җирдә үз лидерларыбыз булу». – №8. – Б.35-37.
Дәвеш-Толымбай моңнары. – №10. – Б.49-54.
Е.Митюшкина, Л.Петрова. «Папайланган сары тузганак». – №7. – Б.53-55.
И.Җиһаншин. Ике тарихны бергә кушкан мәдрәсә. – №6. – Б.40-45.
И.Измайлов. Мүнчәли – бай тарихлы һәм мәдәниятле авыл. – №11. – Б.52-54.
Ильяс хәзрәт Җиһаншин: «Өстебезгә бик зур җаваплылык алдык». – №11. – Б.55-57.
И.Таһиров. Без кем яки Бер китап тирәсендә уйланулар. – №5. – Б.38-43; №6. – Б.28-34.
И.Халитов. Без – Иманкол бабай оныклары. – №11. – Б.64-68.
Илһам Кашапов: «Авыл туризмы тарихыбызны саклый». – №3. – Б.56-61.
Ләис Зөлкарнәй шигырьләре. – №4. – Б.56-59.
М.Талипова. Үрдә. – №11. – Б.58-63.
М.Шәймиев. Без татар халкына карашны үзгәрттек. – №8. – Б.24-27.
Марат Гафаров: «Күп тел белгән кешенең рухи дөньясы баерак». – №11. – Б.48-51.
Нәҗип Нәккаш: «Әбидән калган Коръән кисәкләре җәлеп итте». – №7. – Б.48-52.
Р.Әхмәтҗанов. Керәшеннәр каян килеп чыккан? – №7. – Б.56-59.
Р.Закиров. Олы юлның узганы. – №8. – Б.38-46.
Р.Каюмов. Нихәл, Оренбург? – №12. – Б.60-64.
Р.Мөхәммәтшин. Узган гасыр Милли Шурасыннан бүгенгесенә кадәр. – №8. – Б.54-60.
Р.Сәгъди. Татар халкының легендар улы. – №3. – Б.70-85.
Рамил Муллин: «Түбән Каманың киләчәге матур булыр». – №4. – Б.46-49.
Ранис Камартдинов: «Булдыклы, фикерле кешеләр кирәк!» – №9. – Б.42-46.

Рәмис Сафиуллов: «Музей ул – матурлык! Аны тоя белергә кирәк...» – №1. – Б.48-54.
Рәфыйк Фәтхуллов: «Сабан туен татарны танытырлык итеп оештырабыз». – №6. – Б.35-39.
Сәйдәш Шәмсетдинов: «Эшебезне Аллаһка тапшырдык». – №6. – Б.46-50.
Сиринә Сәлимшина: «Җиңүгә иманлы кешеләрнең кылган догалары китерде!» – №2. – Б.56-61.
Татар конгрессы: тәүге адымнар. – №8. – Б.30-34.
Түбән Кама – гүзәл кала. – №4. – Б.50-55.
Ф.Нәфиев. Без – Чыңгыз хан варислары! – №2. – Б.62-65.
Ф.Харисов. Милләт сагында. – №1. – Б.53-57.
Фәрит Бикчәнтәев: «Театр бүген бар, иртәгә ул – тарих». – №5. – Б.52-57.
Фәрит Мөхәммәтшин: «Иң мөһиме – кеше булып калу!» – №5. – Б.44-48.
Фәрит Уразаев: «Ак бай»ларыбыз туып килә!» – №8. – Б.47-49.

Әдәби мирас

А.Гыйләҗев. Тәүфикъ Әйдигә хатлар. – №10. – Б.68-71.
Ә.Шәрипов. Шагыйрь Сирин һәм Мөхәммәт Парсин. – №7. – Б.76-79.
Әхмәт Гадел шигырьләре. – №2. – Б.98-99.
Берләшкәннәр сыйфаты. – №3. – Б.53-55.
Газизә Сәмитова шигырьләре. – №12. – Б.82-83.
Гали Хуҗи шигырьләре. – №10. – Б.66-67.
Егор Уткин шигырьләре. – №7. – Б.86.
Зөлфәт. Юл өзеге. – №1. – Б.90-91.
Л.Мортазина. Габдулла Тукай һәм Джей Дагыстанлы. – №4. – Б.61-65.
Л.Хәмидуллин. Офык читендәге йолдыз. – №10. – Б.72-78.
М.Галиев. Мизгел. – №5. – Б.62-67.
М.Садыйков. Мәүла Колый. – №3. – Б.49.
Н.Хисамов. Үлемсезлек җырчысы. – №11. – Б.86-88.
Нури Арслан. – №9. – Б.78-79.
Нурихан Фәттах көндәлекләре. – №2. – Б.93-97.
Р.Батулла. Гариза. – №2. – Б.87-92.
Р.Зәйдулла. Тарихтан ишарәләр. – №1. – Б.84-89.
Р.Исламов. «Кыйссасел-әнбия» һәм төрки дөнья. – №9. – Б.86-91.
Р.Исламов. Рухи хәяттә дини әдәбият. – №5. – Б.58-61.
Р.Мәрданов. «Хатын әйтте: мин кылырмын чарасын». – №3. – Б.50-52.
Р.Мөбарәкшина. Әкрам Галләмов һәм аның шигырь дәфтәре. – №5. – Б.68-69.
Рәхим Саттар шигырьләре. – №8. – Б.98-99.
Т.Галиуллин. Арба гына димә... – №1. – Б.78-83.
Т.Галиуллин. Татар шигъриятендә мөһаҗирлек хәрәкәте һәм Исхакый. – №8. – Б.100-107; №9. – Б.80-85.
Татар Пешләсе. – №6. – Б.68-69.
Ф.Галимуллин. «Манас» – халык ядкяре. – №4. – Б.66-67.
Ф.Зариф. Гомерләр уза икән ул... – №7. – Б.80-85.
Ф.Зыятдинов. Әгъләмисина. – №6. – Б.74-77.
Х.Миңнегулов. Мәүла Колый: өйрәнелү тарихы һәм иҗаты турында кайбер фикерләр. – №3. – Б.41-48.
Х.Миңнегулов. Мөһаҗирлектәге милләттәшебезнең «Тәрҗемәи хәлем» әсәре. – №5. – Б.70-72.
Х.Хәмидулла. «Тәрҗемәи хәлем». – №5. – Б.73-74; №6. – Б.62-67.
Х.Хәмидулла. Совет Русиясендә кунакта. – №1. – Б.72-77.
Хәйдәр Гайнетдин: «Гел көтмәгән җирдә ява карлар...» – №11. – Б.88-89.
Шәрәф Мөдәррис шигырьләре. – №11. – Б.84-85.
Э.Шәрифуллина. Композиторның зур бәхете. – №6. – Б.70-72.
Эльмира Шәрифуллина шигырьләре. – №6. – Б.73.

Дини мирас

А.Дубин. 2022 елда дини бәйрәмнәр һәм истәлекле көннәр. – №1. – Б.64-65.
И.Җиһаншин, З.Мингалиев. Остазыбыз Исхак хәзрәт Лотфуллин. – №5. – Б.75-79.
И.Җиһаншин. Тәтешнең вәкарьле ишаны. – №1. – Б.66-68.
Матбугат ифтары. – №5. – Б.86-87.
Н.Мәхмүтов. Бертуган Хәмидиләр мирасы. – №11. – Б.76-82.
Р.Амишов. Дин галиме Нургали Хәсәнов. – №9. – Б.68-73.
Р.Каюмов. Буа ягы – дини төбәк. – №9. – Б.59-65.
Сәрвәретдин хәзрәт мирасын барлыйк! – №2. – Б.76-86.
Ф.Фәхри. Тәрбия вә тәгълим. – №9. – Б.66-67.
Д.Әхмәтова. Китаплы милләт: Әби патша Коръәне, Казан басмасы һәм заман. – №12. – Б.72-77.
Х.Миңнегулов. Морад Рәмзи хакында фикер-күзәтүләр. – №8. – Б.72-76; №9. – Б.54-58.
С.Бикбулат. Дин дәресләре. – №1-10; №12.
Ислам. Дини сүзлек. – №3-10; №12.
Ә.Рәхими. Пәйгамбәребез Мөхәммәднең (с.г.в.) хәдисләре. – №1-12.
Габдерәшит Ибраһимов. Ислам дөньясы. – №1-12.

Очты дөнья читлегеннән...

Р.Мөхәммәтшин. Шиһабетдин Мәрҗани (1818-1889). – №1. – Б.92-97.

Хәтер сандыгы

А.Хәлим. Ике хатирә. – №1. – Б.106-107.
А.Хәмзин. Без бар бит әле! – №4. – Б.100-103.
Ә.Зарипов. «Исемең матур, кемнәр куйган?..» – №10. – Б.90-93.
Ә.Зарипов. Дилүс Ильясов. – №4. – Б.82-90.
Ә.Шәрипов. Фазыл Туйкинның Сәхәветдин Миңлекәйгә язган хаты. – №12. – Б.92-95.
Әмир Мәхмүдов (1947-2018) шигырьләре. – №6. – Б.95.
Г.Ризванов. Әсгат Галимҗанов булып карагыз. – №10. – Б.86-89.

Д.Кәшипова. Сугыш кайтавазы. – №7. – Б.93-95.
З.Хәбипова. Сыннар мәҗмугасы турында хыял. – №7. – Б.87-92.
И.Диндаров. Шахмайның йөзек кашы. – №4. – Б.78-81.
Игелекле эшкуар Эдуард хаҗи Ганиев ядкяре. – №3. – Б.92-97.
Истә, һаман да истә! – №1-12.
Л.Лерон. Айдар иле яки Татарның Жан Габены. – №3. – Б.98-107.
Л.Лерон. Әдипләр һәм сәнгать әһелләре карары. – №5. – Б.94-95.
Л.Лерон. Конгресс: тәүге адымнар, изге максатлар. – №4. – Б.98-99.
Л.Лерон. Тукайның олуг юбилее илә әдипләребезнең хатлары. – №4. – Б.91-95.
Л.Лерон. Хаҗ сәфәре. – №9. – Б.92-95; №10. – Б.79-85; №11. – Б.90-97; №12. – Б.84-91.
Л.Лерон. Юбилей мөнәсәбәтләре илә. – №7. – Б.103-104.
М.Әгъләм. Хәтер көне. – №10. – Б.96-97.
М.Госманов. Колач киңлеге, ният ихласлыгы. – №1. – Б.100-105.
Р.Абянов, М.Сәфәров. Колынчаковлар утарында. – №6. – Б.80-85.
Р.Батулла. Кара тәкъдир. – №1-7.
Р.Батулла. Тораташ хакыйкать. – №6. – Б.78-79.
Таныдыгызмы? – №12. – Б.96-97.
Ф.Сәлимова. Өзелгән җыр. – №6. – Б.88-93.
Ф.Сәфәргалиева. «Болай ук булыр дип уйламаган идем». – №2. – Б.102-107.
Х.Миңнегулов. Фани дөньяның бөек Бакые. – №7. – Б.98-102.
Шамун Фидаи (1902-1920) шигырьләре. – №6. – Б.96-97.

Сәнгати мирас

«Бала уйнатканда» җыры. – №7. – Б.46-47.
«Балкый Шәйморза утлары» җыры. – №11. – Б.106-107.
«Вәгъдә» җыры. – №2. – Б.110-111.
«Кара карлыгач микән?» җыры – №1. – Б.110-111.
«Өй артында шомыртым» җыры. – №5. – Б.108-109.
«Рәйхан» җыры. – №10. – Б.106-107.
«Сагынуга дәва юк икән» җыры. – №6. – Б.108-109.
«Умырзая» җыры. – №9. – Б.106-107.
«Фазыл чишмәсе» җыры. – №3. – Б.108-109.
«Юксыну» җыры. – №12. – Б.102-103.
«Яшә, республикам!» җыры. – №8. – Б.96-97.
А.Сәфәргалиева. Илһам абый. – №8. – Б.85-89.
А.Хәкимова. Асыл җырчыбыз. – №5. – Б.98-102.
А.Хәкимова. Халык җырчысы. – №11. – Б.100-105.
А.Чанышев. Барабаннар кемнеке дә, балалайка кемнеке? – №7. – Б.41-45; №8. – Б.90-95.
Аны көткән агач улаклар. – №10. – Б.98-103.
Апастагы тиңсез хәзинә. – №10. – Б.104-105.
Д.Гайнетдинова. Татарның «наив» сәнгать юнәлешендәге беренче рәссамы. – №8. – Б.82-84.
Д.Гайнетдинова. Төсләрдә милли хисләр. – №6. – Б.105-107.
З.Мөхәммәтшин. Бөек рәссам Урманче. – №8. – Б.77-81.
И.Кыямов. Мәгърифәтче хормейстер. – №6. – Б.98-104.
Н.Кәримова. Тарихта калган дусларны искә алып… – №5. – Б.103-107.
Рәссам Әхсән Фәтхетдинов музее. – №4. – Б.106-109.
Татарның көмеш савыт-сабалары. – №12. – Б.100-101.
Ф.Сәфәргалиева. Илһам абый. – №9. – Б.98-105.

Табигый ядкярләр

Артыш. – №3. – Б.110-111.
Алмагач. – №4. – Б.110.
Шомырт. – №5. – Б.110.
Нарат. – №6. – Б.110.
Миләш. – №7. – Б.108.
Имән. – №8. – Б.108.
Усак. – №9. – Б.108.
Тирәк. – №10. – Б.108.
Өрәңге. – №11. – Б.108.
Тал. – №12. – Б.106.

Сихәтле мирас

Алма. – №4. – Б.111.
Шомырт дәвалый. – №5. – Б.111.
Нарат дәвалый. – №6. – Б.111.
Миләш дәвалый. – №7. – Б.109.
Имән дәвалый. – №8. – Б.109.
Усак дәвалый. – №9. – Б.109.
Тупыл дәвалый. – №10. – Б.109.
Өрәңге дәвалый. – №11. – Б.109.
Тал дәвалый. – №12. – Б.107.

Татар ризыгы

Түнтәрмә – куандырырлык тәмгә! – №7. – Б.110-111.
Кияү коймагы – табын байлыгы. – №8. – Б.110-111.
«Май уны»ннан соң чәйгә тәмле сый. – №9. – Б.110-111.
Кабак бәлеше – тәм-том бәйрәме! – №10. – Б.110-111.
Килен төшә – тура пешә. – №11. – Б.110-111.

Милли ризык

Күк кызын җиргә төшергән аш-су. – №12. – Б.104-105.

Шаян мирас

Көлке куа килә… – №1-12.

Балачак мирасы

Без барыбыз да – балачактан. – №1-12.

«Безнең мирас» хәбәрләре. – №1-12
Мирасворд. – №1-12.
«Безнең мирас» елъязмасы. – №1-12.

Басмага ***Ләйсән Данилова*** *әзерләде.* ■

МИРАСВОРД

Гаффар, Мушинский

1991-98 елларда Яшел Үзәндә чыккан әдәби журнал

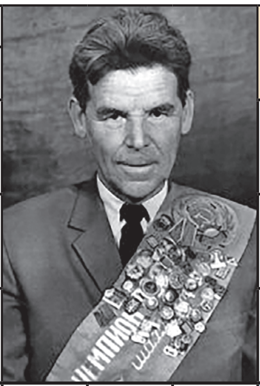

Иван Тургенев повесте

... Вәлиева (опера җырчысы)

Имин, исән-сау

Тәгәрмәчнең агачтан ясалган кыршауланган өлеше

1917 елга кадәр: мәдрәсә торакларындагы бүлмә

Агыйделнең сул кушылдыгы

Язучы ... Мөхәммәдиев

Актриса Фатыйма ...

Бөек ... юлы

Ирландиядәге порт

«Печән базары, ... Яңа Кисекбаш» (Г.Тукай)

Шагыйрь Мостафа ...

Франциядә борынгы озынлык үлчәве

Бензин маркасы

Мәшһүр итальян композиторы

Иллюзионист Эмиль ...

Шолоховның тын елгасы

... Ерикәй

«... дәверләрендә» (Флера Гыйззәтуллина)

Әнис, тмин

Сабантуй батырына бирәләр

Степан Разинның көрәштәше

... Сәйфи-Казанлы

Перу каласы

Имән чикләвеге

Шагыйрә ... Сәмитова

Гарәп хәрефе

Хәния Фәрхи җырындагы елга

Тәгәрмәч тырнагы

Куркыныч, дәһшәт

... Корвалан

Кәҗә мамыгын чистарта торган тарак

... Яһудин (нәфис сүз остасы)

Кадыйр Сибгатуллинның тәүге шигырьләр китабы

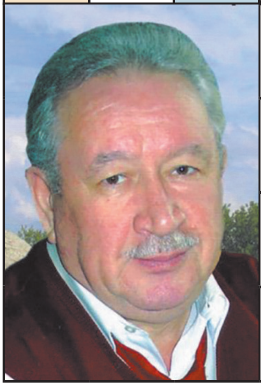

...-том

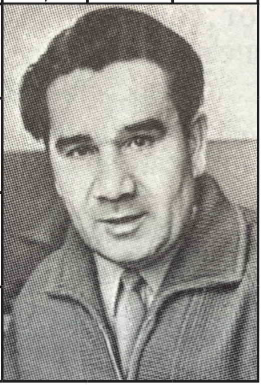

Агай-эне, кода-кодагый

Иң борынгы язма

Шагыйрь Риза ...

Талкан сыман татлы чәй ризыгы

11 нче санда дөнья күргән мирасвордның җаваплары:
Сулдан уңга: Аддис, Шамил, Рада, Әхмәров, Асия, нандин, наири, Орша, Марс, Авиан, Насретдинов, «Аң», ки, Кыям, Ильясов, Ла, угия, ИлСаф, Баян, ау, Туран.
Өстән аска: Мин, клуб, хина, Ары, Гай, Арес, ия, Рәмис, «Рамаяна», акшар, мең, Адонис, Думави, «Идел», Солтанов, яклау, сари, Окс, сур, инша, виола, «Ант», Вафин.

Рәис Габдулла төзеде.■

«Безнең мирас»

елъязмасы / декабрь

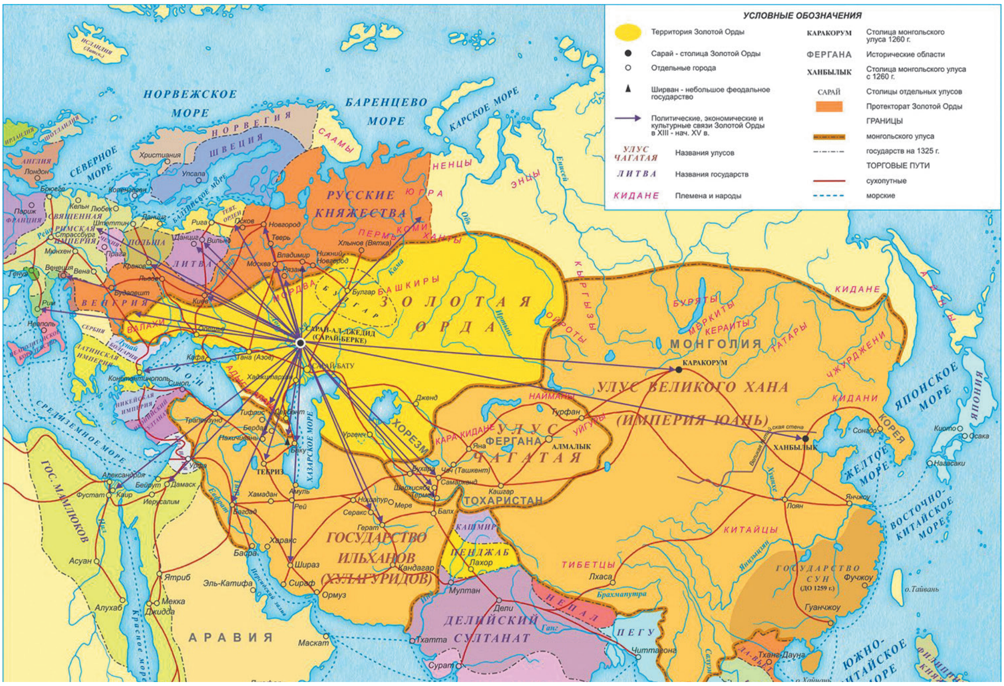
УСЛОВНЫЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ
Территория Золотой Орды
Сарай - столица Золотой Орды
Отдельные города
Ширван - небольшое феодальное государство
Политические, экономические и культурные связи Золотой Орды в XIII - нач. XV в.
УЛУС ЧАГАТАЯ Названия улусов
ЛИТВА Названия государств
КИДАНЕ Племена и народы
КАРАКОРУМ Столица монгольского улуса 1260 г.
ФЕРГАНА Исторические области
ХАНБЫЛЫК Столица монгольского улуса с 1260 г.
САРАЙ Столицы отдельных улусов
Протекторат Золотой Орды
ГРАНИЦЫ
монгольского улуса
государств на 1325 г.
ТОРГОВЫЕ ПУТИ
сухопутные
морские
ЗОЛОТАЯ ОРДА
РУССКИЕ КНЯЖЕСТВА
УЛУС ВЕЛИКОГО ХАНА (ИМПЕРИЯ ЮАНЬ)
УЛУС ЧАГАТАЯ
ГОСУДАРСТВО ИЛЬХАНОВ (ХУЛАГУРИДОВ)
ДЕЛИЙСКИЙ СУЛТАНАТ
ГОС. МАМЛЮКОВ
МОНГОЛИЯ
АРАВИЯ
ЛИТВА
ВЕНГРИЯ
ХОРЕЗМ
ТОХАРИСТАН
НОРВЕЖСКОЕ МОРЕ
БАРЕНЦЕВО МОРЕ
КАРСКОЕ МОРЕ
СЕВЕРНОЕ МОРЕ
СРЕДИЗЕМНОЕ МОРЕ
ЯПОНСКОЕ МОРЕ
ЖЕЛТОЕ МОРЕ
ВОСТОЧНО-КИТАЙСКОЕ МОРЕ
ЮЖНО-КИТАЙСКОЕ МОРЕ
САРАЙ-АЛ-ДЖЕДИД (САРАЙ-БЕРКЕ)
КАРАКОРУМ
ХАНБЫЛЫК
АЛМАЛЫК
ТЕБРИЗ

Алтын Урда һәм башка татар-төрки дәүләтләренең картасы

780 ел элек (1242)

Алтын Урда (Җүчи Олысы, Олуг Олыс) дәүләтенә нигез салына. Дәүләтнең бинаһая зур вә дәһшәтле гаскәрендә хәлиткеч төп көч булып татар яугирләре саналган.

670 ел элек (1352)

Идел буендагы Сарай Бәркә шәһәрендә яшәгән Алтын Урда шагыйре Хәрәзми «Мәхәббәтнамә» әсәрен иҗат итә.

90 ел элек (1932)

6 декабрьдә Татар дәүләт академия театрында Фәтхи Бурнашның «Тукучы Әсма» исемле әсәре сәхнәгә куела. Режиссеры – Кәрим Тинчурин.

80 ел элек (1942)

Декабрьдә Волхов фронтында «Фронт правдасы» исемле газета оештырыла. Редактор урынбасары – Габделхәй Хәбиб, махсус хәбәрче – Әхмәт Фәйзи.

65 ел элек (1957)

9 декабрьдә ВЛКСМның Татарстан өлкә комитеты, ТАССР Культура министрлыгы, Язучылар Союзы һәм яшьләр газеталары редакцияләре тарафыннан Октябрь Революциясенең 40 еллыгы хөрмәтенә әдәби әсәрләргә игълан ителгән конкурска йомгак ясала. Төрле жанрлар буенча җиңүчеләр: Илдар Юзеев, Барлас Камалов, Шамил Рәкыйпов, Зәит Мәҗитов, Илгиз Кәлимуллин һәм Шәүкәт Галиев.

*Журналга **Айдар Закиров** әзерләде.* ■

Безнең
МИРАС
НАШЕ НАСЛЕДИЕ
12
декабрь 2022
ISSN:2500-011X
КЫЗЫКЛЫ ТАБЫШЛАР ● КАДЕРЛЕ ИСТӘЛЕКЛӘР ● ГЫЙБРӘТЛЕ ЯЗМЫШЛАР
Киевмы, әллә Кияү каламы?
6 бит
Мари мәдәниятендә ислам дине
32 бит

Журнал регулярно освещает все значимые события в жизни нашей нации.

Содержание. Декабрь 2022

И останется в мире слово моё...: Мустафа Нугман.

Историческое наследие: «Международная политика Золотой Орды в эпоху ее формирования». И.Миргалиев; «Древние надгробные памятники Тюлячинского района». И.Хадиев, Р.Марданов; «Башкирский улус» Казанского ханства и этногенез башкир». А.Аксанов; «Ислам в культуре марийцев». Т.Молотова; «Голод». И.Казаков; «Проявление марийского быта в вышивке платьев». А.Сабирова; «Татарский мир 100 лет назад»; «Как поживаешь, Оренбург?» Р.Каюмов.

Религиозное наследие: «Исламский мир». Габдурашит Ибрагимов; «Хадисы пророка Мухаммеда (с.г.в.)». А.Рахими; «Ислам. Религиозный словарь»; «Уроки религии». С.Бикбулат.

Литературное наследие: «Стихи Газизы Самитовой».

В глубинах памяти: «Поломничество». Л.Лерон; «Письмо Фазыла Туйкина, адресованное Сахаутдину Минлекаю». А.Шарипов; «Узнали?» Р.Набиуллин; «В памяти, до сих пор в памяти!»

Художественное наследие: «Серебряная посуда у татар».

Алхәбәр:

У фонтана въ Алупкѣ.

Татар хатыннары Алупкадагы фонтан-чишмәләр янында. XX гасыр башы
(*«Алтын Урданың шифалы чишмәләре». Ленар Афзалов*)

«Безнең мирас» галереясы

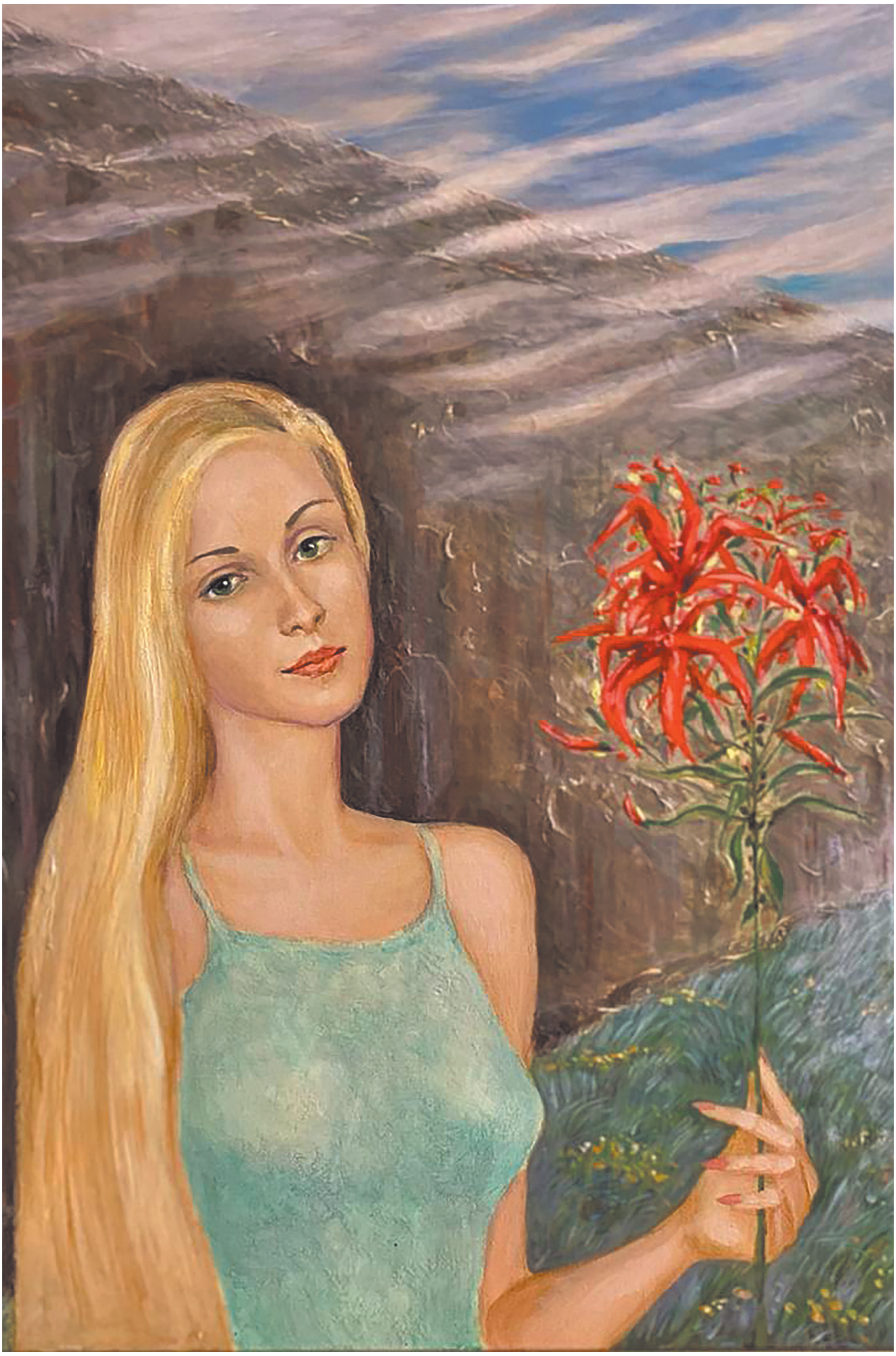

«Кызым Лия». 2007 ел. *Киндер, майлы буяу. 70/50. Язучы Әхәт Мушинский эше*

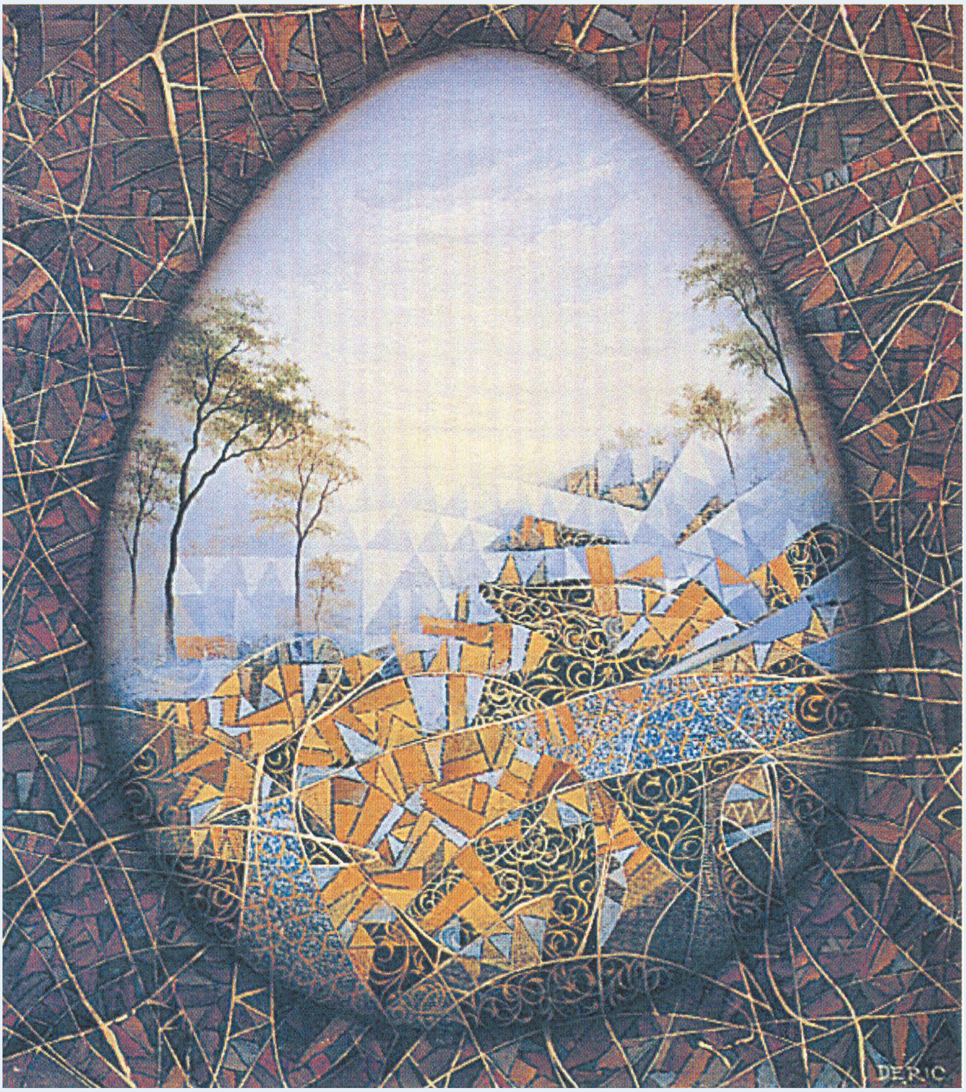

«Серле йомгак». 1994 ел. ***Киндер, майлы буяу.***
Искәндәр Мостафа улы Ногманов эше

ИНДЕКС:
ТАТАРСТАНДА – П2343
РОССИЯДӘ – П7074
beznenmiras.ru

4 612750 670172

«БЕЗНЕҢ МИРАС»
журналына башкача язылу:

- *uslugi.tatarstan.ru* сайты ярдәмендә
- редакциядә
- *podpiska.pochta.ru* сайты ярдәмендә

«БЕЗНЕҢ МИРАС» журналын башкалабыз Казандагы «Книги-Китаплар» кибетеннән (Бауман ур., 19 һәм 51), «ТАТМЕДИА» бинасының китап кибетеннән (Декабристлар ур., 2), республикабыз киоскларыннан сатып алырга мөмкин.